

ABLONCZY BALÁZS

A MINISZTERELNÖK
ÉLETE ÉS HALÁLA

TELEKI PÁL (1879–1941)

MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

*Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf*

ABLONCZY BALÁZS

A MINISZTERELNÖK
ÉLETE ÉS HALÁLA

Teleki Pál (1879–1941)

COPYRIGHT © ABLONCZY BALÁZS, 2018
HUNGARIAN EDITION © JAFFA KIADÓ, 2018
MINDEN JOG FENNTARTVA!

FOTÓK:

© ESTERHÁZY MÓRIC JOGUTÓDJA (185. OLDAL)

© MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI FÉNYKÉPTÁR

(23., 77., 207., 263. OLDAL)

A FORTEPAN 55751 SZÁMÚ KÉPE (152. OLDAL)

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000852168

BORÍTÓTERV HEGYI PÉTER
BELÍVTERV SIPOS GÉZA
FELELŐS SZERKESZTŐ JOLSVAI JÚLIA
FELELŐS KIADÓ RADOS RICHÁRD

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978-963-687-183-3
ISSN 2559-9666

TARTALOM

A fogadás	7
Otthon	13
A világban	27
Koreszmék	43
Háborúban	57
Az ellenforradalmár	73
A béke delegátus	94
Először az ország élén	105
Moszul és Kolozsvár	126
Új elit felé	138
Belpolitikai viharok	164
Hétköznapi férfiu	178
Osztályfőnöki óra, skanzen, munkatábor	193
Végzet és akarat	205

<i>A szégyen évada</i>	217
<i>A politika nyűgei</i>	225
<i>Erdély! Erdély!</i>	242
<i>Utolsó lépcsők</i>	265
<i>Éjszaka Budán</i>	279
 <i>Források és irodalom</i>	 291
<i>Jegyzetek</i>	301
<i>Névmutató</i>	313

A FOGADÁS

A z egész kamaszos virtuskodással kezdődött. A *Kővárvidék* egy volt a dualizmus Magyarországát ellepő, helyi használatra készült lapok közül. A nagysomkúti jegyző szerkesztette, Erdély északi szegletében, Nagybányától néhány kilométerre; voltak benne tárcák, versek és hirdetések, mint bármely nagy lapban. Az újság hetente hat oldalon számolt be a római katolikus plébánia kirablóiról, a báli programról, a volt vármegyeház hasznosítására szőtt tervekről, egekbe menesztette a járás főszolgabíróját, Péchy Pétert, és persze hírt adott a környék birtokosainak vadászatairól, családi eseményeiről. Ez utóbbi típusba tartozott az az újság, amelyet az alig több mint fél éve megjelenő hírharsona 1905 nyarán közölt:

Teleki Pál gróf, kerületünk országgyűlési képviselője és Eszterházy György gróf fogadtak abban, hogy ki jut előbb Pribékfalvára, – úgy hogy Teleki Pál gróf szombaton este ül fel vonatra Budapesten; Eszterházy György gróf ugyanonnan indul vasárnap hajnalban autómobilon. A fogadás alapján Eszterházy György merész

rekordot ért el. Csak fél órával érkezett később Pribékfalvára, mint Teleki Pál gróf, ki az egész éjét a vonaton töltötte és Fehérszékről kocsin hajtattott Pribékfalvára.¹

Esterházy György gróf ugyanebben az évben érettségizett a vespéremi piarista gimnáziumban, ahová apja, Esterházy György (a hasonló nevű diplomata, egykori madridi követ fia) íratta át a jezsuiták kalksburgi intézetéből, mert bár fia „szerény, jó, jámbor, szabad, nyitott, vidám, élénk, temperamentumos” diák volt, elég nehezen birkózott meg a nagy múltú osztrák intézmény követelményeivel.² A fiatal Esterházy gróf – bizonyára vele van dolgunk, édesapja aligha tanult meg autót vezetni ötvenhét éves korában – éppen egyéves önkéntesség előtt állt, ami az érettségizettek kötelező, könnyített katonai szolgálata volt a Habsburg Birodalomban. Nehezen felfejthető, hogy mi vesz rá egy huszonhat éves, egyetemet végzett, államtudományi doktorátust szerző, újonnan megválasztott parlamenti képviselőt, hogy leálljon fogadni és ilyen számár versenybe bonyolódjon egy nála hat évvel fiatalabb, frissen érettségizett, nem túl éles eszű arisztokratával. A kihívást persze nem becsülném le: a korszak alig kiépített úthálózatán ennyi idő alatt megtenni a csaknem négyszáz kilométeres utat igazán tiszteletre méltó teljesítmény. Éppen ezért a lap meg is jegyezte, hogy „Esterházy grófnak a pribékfalvi kastélyban nagy ovációkban volt része szép rekordjáért”, és ezt a dicséretet minden bizonnyal meg is érdemelte. A dualista korszak legnagyobb magyar politikai válságának kellős közepén két arisztokrata versenyez egymással. Némi morfondírozás után szívesen lát belé többet az ember ebbe a kis epizódba, mint amennyi talán valóban benne van.

Elsősorban is a mobilitás forradalmának elejét, a vasút és a gépkocsi párharcát: a zsidó-nagybányai HÉV-et és vele

a fehérszéki aprócska megállót 1899-ben adták át a forgalomnak – a magyar vasútfejlesztés utolsó dinamikus korszakának végén. Teleki ezúttal még a vasút oldalán állt, néhány évvel később már saját autót vesz majd, sőt autóversenyeken is indul, és kocsijával vonul be alakulatához az első világháborúban. Alig néhány hónapja lett országgyűlési képviselő egy olyan választókerületben, amelynek túlnyomóan román lakossága folyamatosan emlékeztette a járás és a vármegye politikácsinálói arra, hogy az egységes magyar politikai nemzet fikciója foszladozóban van. Olyannyira, hogy a néhány hónappal később megrendezett újbóli választáson Románia majdani miniszterelnöke, Alexandru Vaida-Voevod lett Teleki ellenfele, akinek háborgó korteseit csak csendőrsortűz tudta kordában tartani. Az 1905 elején lezajlott választások másban is újat hoztak. Teleki mellett ekkor került be először a magyar parlament alsóházába Károlyi Mihály, Milan Hodža és Giesswein Sándor: megannyi fontos férfiú Magyarország történetében. Személyük – eltérő módon és időben – újat és modernet jelentett: reprezentálták a függetlenségi politikát, a nemzetiségi érdekérvényesítés és a politikai katolicizmus lehetséges változatait a század második évtizedében. E nemzedék tagja volt Teleki is. A politika mellett hősünket a földrajztudomány is izgatta: bár szakirányú egyetemi tanulmányokat sohasem folytatott, és még előtte álltak nagyobb geográfiai munkái, valamint a magyar tudományos életben vállalt pozíciói, de néhány éve már tudta, hogy ez az ő útja. Mégis egész életét végigkísérte az ambivalencia, ami tudományos és politikai szerepvállalás között feszült, és hozzájárult gyakori lelki tusáihoz. És hát, ahogy ez az eset is mutatja, „a gyermekes fiúi vonások sem hiányoztak belőle”.³ Jó lenne azt gondolni, hogy mindez végigfutott Teleki Pál fejében, miközben a helyi érdekű vasúton zötykölődött a Szamos völgyének alföldiesen lapos tájain, azon a szikkasztó júliusi vasárnapon.

Történetünket krúdyánus aranyfüsttel vonta be szereplőinek későbbi sorsa: Esterházy György alig egy évvel később, 1906 tavaszán, 21 évesen mellhártyagyulladásban elhunyt. Apját, az egykori testőrtisztet feleségének 1891-es elvesztése után annyira megrendítette második fiának halála, hogy birtokainak nagy részét eladta, teológiai tanulmányokba kezdett, és 1909-ben, 62 éves korában Innsbruckban római katolikus pappá szentelték. 1924-ben hunyt el mint a veszprémi egyházmegye „áldozárja” és címzetes budafelhévi apát.

A történet másik szereplőjének élete pedig itt következik.

Ennek a könyvnek az első változata, több mint 500 oldalnyi terjedelemben, 2005-ben jelent meg. A kötet teljesen elfogyott, még antikváriumokban is ritkaságnak számít. Az elmúlt évek azonban a Teleki Pállal kapcsolatos irodalom és a fantáziadús blödlük további bővülését hozták. Ez indokolja, hogy tizenhárom év után egy olvasóbarát formában megírt életrajzot ismét a közönség elé tárjak. Az eddigieket kiegészítettem a kutatások új eredményeivel, és igyekszem választ adni olyan kínzó kérdésekre, hogy meggyilkolták-e Teleki Pált, hogy mennyi volt a fizetése és kiejtette-e valaha a száján a „fegyveres semlegesség” szókapcsolatot. Ha valakit az egyes problémák, történetek, eszme- és politikatörténeti vonatkozások mélyebben érdekelnek, kérem, hogy forduljon a 2005-ös kötethez.

Teleki Pál, talán Horthy Miklós mellett, továbbra is a közbeszédben egyik legtöbbet emlegetett személyiség a két háború közti politikusok közül. Ennek a könyvnek nem feladata a közéleti vitában való állásfoglalás. Céлом, hogy a források és feldolgozások lehető legszélesebb körének felhasználásával képet adjak Teleki Pálról, olyat, amely nem szentéletrajz, de nem is csak a politikus életének árnyoldalait veszi figyelembe.

Az életrajzok – a tradicionális szakmai felfogás szerint – sosem önmagukért érdekesek, bár életrajzokat egyébként a közönség elsősorban önmagukért olvas. Az életrajznak kérdéseket kell felvetnie, „hogyan”-okat és „miért”-eket kell felsorakoztatnia, hogy a szerző a mű végén megkönnyebbülten válaszolhassa meg saját kérdéseit. Teleki Pál biográfiája e dilemmákat azért tetézi, mert élete nem szorítható be egy szűken értelmezett politikatörténeti feldolgozás kereteibe. Politikus volt, de életpályája földrajztudományi, eszme- és neveléstörténeti, sőt pszichológusi megközelítést igényel. A könyv írása közben számtalanszor küzdöttem azzal a kételemmel, hogy valójában mit is lehet megtudni egy évtizedek óta halott ember félelmeiről, érzéseiről, szorongásairól, motivációiról, ha nem írta le őket. (És ha leírta is őket, valójában mennyire érvényes mindaz, amit leírt?) Hogyan lehetséges egy élet teljességét visszaadni töredékes emlékezők és holt levéltári források révén? Egyszóval valakinek az életéről írni mindig istenkísértés.

A kötet első változatának megszületésében soha el nem múló érdemei vannak mestereimnek, Romsics Ignácnak és Kósa Lászlónak, akik pályám kezdetétől figyelték a munkámat, és helyet szorítottak nekem az általuk vezetett doktori programban. Irányítottak, segítettek, és néha lökdöstek is. Nagyon helyesen egyébként.

Külföldi kutatásaim támogatásáért Schöpflin Györgyöt, a University College London, Kulcsár-Szabó Ernőt, a Humboldt Egyetem tanárát, Pröhle Gergely akkori berlini magyar nagykövetet, Klekot Ágnes főkonzult, Láng Benedeket, Tarnai Mártát, valamint Dieter, Ilona és And-

reas Wollsteint illeti köszönet. A könyv megírása és a kutatás során részesültem a német DAAD, a Nemzeti Kulturális Alap és az MTA-SYLFF ösztöndíjában. Levéltári, könyvtári kutatásaimat sokan támogatták, Magyarországon és külföldön egyaránt. Mindezt köszönet jár Puskás Katalinnak és Kubassek Jánosnak (Magyar Földrajzi Múzeum Archívuma), az azóta nyugdíjba vonult Hála Józsefnek (Magyar Állami Földtani Intézet Tudománytörténeti Gyűjteménye, jelenlegi nevén Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Gyűjteményi Osztály), Zsidi Vilmosnak (Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára), az azóta szintén nyugállományban lévő Pétervári Lászlónak (Magyar Földrajzi Társaság Irat- és Levéltára), Koltai Andrásnak (Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára), Sarusi Kiss Bélának (Budapest Főváros Levéltára), Seres Attilának (akkor még Magyar Országos Levéltár, mostanra kollégák lettünk), Gyertyánfy Andrásnak (ELTE Trefort Gyakorló Gimnázium). Barátaim, Szende László és ifj. Vasbányai Ferenc értékes dokumentumokhoz juttattak hozzá, és fontos szemtanúkhöz vezettek el. Szerencsém volt még beszélhetni olyan emberekkel, akiknek személyes élményeik voltak Telekiről vagy a környezetről: Ioan Botez nyugdíjas állatorvos Pribékfalván (Pribilești), Szepes Lászlóné Incze Margit, Kosáry Domokos, ifj. Erődi-Harrach Béla, Hunek Mária, Szirmay Erika pedig Budapesten állt rendelkezésemre. Ezek nagyon jó idők voltak, kutatás közben tanultam meg, hogy történészek lenni a világ legszebb munkája.

A mostani kiadás átolvasását köszönöm Papp István kollégámnak és barátomnak – bocsánat, ha nem fogadtam meg minden tanácsot, ez az én felelősségem. Továbbra is nagyon hálás vagyok a Jaffa Kiadónak és munkatársainak: Richárdnak, Júliának, Melindának és a többieknek.

OTTHON

Teleki Pál első, széles körben ismert őseinek, Teleki (II.) Mihály erdélyi kancellárnak a származásáról eléggé megoszlanak a történészi értékelések. Maga a miniszterelnök előszeretettel hivatkozott arra, hogy távoli rokonságban áll az országnak kormányzót adó Szilágyiakkal, azaz magával Hunyadi Mátyással is, a források azonban ennél jóval szerényebb leszármazást mutatnak. Az első, igazolhatóan a politikus felmenői közé tartozó Telekiekről a 16. század második feléből van tudomásunk.

Teleki (I.) Mihály, az erdélyi fejedelem testőrkapitánya beházasodott a Zaránd vármegyében birtokos Garázda családba. Innentől pedig használhatta a Garázda-címert. És ugyancsak ő volt az, aki megtelepedett a Bihar megyei Széken 1612-ben, ahonnan a család előneve eredt. Teleki (II.) Mihály apja, Teleki (I.) János szintén nem volt magas állású főúr: egy ideig porkoláb – tehát rangban harmadik tiszt – volt Jenőn, Erdély e fontos nyugati végvárában. Ezek nem magas stálumok, de azoknak sem volt igazuk, akik a nagy politikus, a dinasztiaalapító II. Mihály „telekes bocskorán” gúnyolódtak, utalva álcsony származására.

Az 1630-as évek elején született későbbi kancellár fiatalon, 1656-ban lett II. Rákóczi György udvari postamestere. Kar-

rierje azonban Kemény János és még később Apafi Mihály alatt ívelt fel. Teleki Mihály jól forgolódott az 1660-as, 70-es évek intrikáiban és a nagypolitikában is. Az 1685-ös császári megszállás után Erdély önállósága immár csak névleges volt, és Teleki ebben az időben már öreg, beteg, törődött ember. Ennek ellenére személyes pályájának elképesztő méretű felívelésére tekinthetett vissza: a nyolcvanas évek végén ő volt Fehér, Torda, Máramaros vármegye főispánja, Csík-Gyergyó-Kászonszék főkapitánya, huszti és kővári főkapitány, a fejedelmi tizedek főárendátora (a kincstári javak adminisztrátora), Erdély főgenerálisa, tanácsúr és a Habsburg-hatalom legfontosabb erdélyi tárgyalópartnere. A kíméletlen és néhol a kapzsiságig menően a „szerzésre” összpontosító főúr Erdély utolsó nagy 17. századi politikusa volt, aki a magyar ügyet, az erdélyi különállást és az európai – vagy legalábbis a kelet-európai – konstellációt egységben képes szemlélni. Sok tennivalója már nem volt, nem lehetett a földön, amikor 1690. augusztus 21-én a zernyesti csatában, a császári oldalon harcolva a tatár és havasalföldi segédcsapatokkal megtámogatott Thököly ellen a székely lovasok megingása és a derékhad áttörése után, menekülés közben felbukott lovával. Török üldözői beérték, arcát, kezét összekaszabolták, keresztüllőtték, holttestét kifosztották. Apafi iránti, sokszor kétségbe vont hűsége lett a veszte: a fejedelem halála miatt fekete köntösben gyászolt, és a török lovasok nem sejdítették benne a megóvásra érdemes, váltságdíjat érő foglyot.

Teleki Mihály érdemei elismeréséül 1685-ben magyar grófi címet kapott I. Lipóttól, ezt az uralkodó a család számára még egy német-római szentbirodalmi grófi címmel is megtoldotta 1697-ben. Teleki Mihály tizenhárom gyermeke közül kettőnek, III. Mihálynak és Sándornak a leszármazottaiban terebélyesedett tovább a családfa. III. Mihály fia, II. Mihály

unokája, Teleki (II.) János (1697–1772) volt az, aki katolizálásával megalapította a család katolikus, „paszmosi” vonalát. A 18–19. század folyamán a Telekiek egyre gyarapodó és gyakran egymás közt házasodó családot alkottak Erdélyben, és hamarosan Magyarországon is: a református ág birtokokat szerzett például Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Nógrád megyében is. Leszármazottai nem lettek hűtlenek a mecénás Teleki Mihály örökéhez, könyvtáralapítók, gyűjteményszervezők, a magyar kultúra bőkezű mecénásai kerültek ki körükből. Szinnyei József, a lexikoníró a 20. század elején könyvecskéjében huszonöt Telekit sorolt fel, akik irodalmi és egyéb munkásságukkal megérdemelték az utókor figyelmét. Sok tekintetben e képbe illik bele a katolikussá lett II. János unokájának, id. Teleki Ferencnek (1785–1831) a pályája is. Bár harmincéves korára csaknem elfelejtett magyarul, egy kolozsvári álarcosbálon megismerkedett a magyar nyelvújítás apostolával, Döbrentei Gáborral, és ez a találkozás egy csapásra megváltoztatta életét. Döbrentei megnyerte őt a magyar művelődés ügyének, és személyében nem csak bőkezű mecénást kapott a kolozsvári magyar játékszín és az Erdélyi Múzeum. Költező életmódja, párosulva a jó célokra bőségesen adott pénzzel, valamint olyan elemi csapásokkal, mint a család fészket jelentő paszmosi kastély leégése 1824-ben azt hozta magával, hogy Ferenc gyermekeire, Eduárdra (Edére) és Karolinára nagyon meggyérült birtokokat tudott csak hagyományozni: a Kolozs megyei Paszmoson kívül a trencsényi Nagyzablátot, Kis- és Nagysajót, valamint a Kővárvidéken fekvő Nagysomkutat és Pribékfalvát. Teleki Edéről (1813–1875), Teleki Pál nagyapjáról nem sokat tudunk. 1828 és 1832 között a kolozsvári líceum diákja volt, majd Paszmoson gazdálkodott. Váradolasziban 1837-ben elvette feleségül a nála négy évvel fiatalabb gróf Haller Matildot, hat gyermeke született tőle, közülük

negyedikként Géza, Teleki Pál édesapja, 1843. szeptember 28-án, Désen. Teleki Ede tagja volt az 1848–49-es első népképviselési országgyűlés főrendiházának is. A szabadságharc erdélyi eseményei nem múltak el nyomtalanul a család felett: Paszmos nagyobbbrészt román, kisebb részben szász lakói az erdélyi polgárháború napjaiban megrohanták a kastélyt, kifosztották, és egy részét lerombolták. A Teleki család menekülésre kényszerült, hetvenöt éven belül már másodszor (először a Horea-féle parasztfelkelés idején). A menekülőknél a család kővárvidéki birtokaira esett a választásuk. Nagybanyára költöztek, hogy kivárhák azt az időt, amíg a nagysomkúti kastélyt rendbe hozzák.

A kővárvidéki birtokokat még II. Mihály szerezte, már az 1650-es évek végétől. A helyiekkel való perek miatt Nagysomkutát csak 1780-ban írták a család nevére, és még 1842-ből is vannak híradások arról, hogy a perek nem zárultak le.

Teleki Ede már nem tért vissza Paszmosra. 1875-ben a nagysomkúti katolikus templom kriptájában temették el, ahol ma is nyugszik. Neki és családjának a Kővárvidékre költözésével újabb alfejezet kezdődött a Telekiek szövevényes történetében. Feleségét tizenhét évvel később temették mellé. A diák Teleki Géza először Nagybanyára járt, a minoritákhoz, majd három évet töltött a nagyváradi premontrei gimnáziumban, végül Marosvásárhelyen fejezte be középiskolai tanulmányait. 1863–64-ben egy évet hallgatott Németországban a hohenheimi gazdasági főiskolán. Hazatérve tiszteletbeli jegyző lett a Kővárvidéken, magánúton jogot hallgatott, és 1866-ban főjegyzőnek választották. Szépirodalmi ambícióival nem hagyott fel: munkatársa lett az első magyar szépirodalmi napilapnak, a *Fővárosi Lapoknak*, és cikkei jelentek meg a *Hölgyfutárban* és a *Színházi Lapokban* is. De foglalkozott műfordítással, és kipróbálta magát színpadi szerzőként

is. 1875-ben bekapcsolódott az országos politikába, a nagy-nyírjesi kerületet képviselte a képviselőházban, szabadelvű programmal. A Házban nem sok vizet zavart. Képviselői szűzbeszédét tizennégy év elteltével, már belügyminiszterként mondta el. Képviselő- és párttársa, Mikszáth Kálmán szerint szívesen üldögélt a háznagyi irodában, és a betérőket adomáival szórakoztatta. „Itt jó levegő van, itt sokáig élnek az emberek” – szerette mondogatni.¹ Ez a vonzalom a képviselőház mindennapjait irányító hivatal után idővel oda vezetett, hogy Teleki Gézát választotta meg a T. Ház a posztra. Ami olybá tűnt, „mintha egy templombúvó pietistát tennének meg sekrestyésnek”.² Teleki Géza azonban nem sokáig élvezhette e tisztség nyugalmát. Tisza Kálmán 1889 nyarán átalakította kormányát, és a Házon kívül eladdig jószerével ismeretlen politikust kérte fel belügyminiszternek. Tevékenységének az idő rövidsége miatt nem sok látszatja volt, ugyanis miniszterialis pályafutását a sors nem szabta különösebben hosszúra: 1890 márciusában lemondott Tisza Kálmán, és vele kormánya is. Az uralkodó érdemei elismerésül a negyvenhét éves gróftól valóságos belső titkos tanácsosnak nevezte ki. A képviselőházban visszasüppedt minisztersége előtti szótlanágába: kétszer hozzászólt a költségvetéshez, majd képviselőségének hátralevő tizenkét éve alatt egyszer sem szólalt fel plenáris ülésen. Belevetette magát az egyesületi életbe, kisebb munkákat írt a gyermekvédelem témakörében és birtokainak igazgatásával törődött.

Teleki Ede halála után az örökösök osztozkodtak: Teleki Géza ingatlanokat kapott Nagysomkúton és Pribékfalvát a közösből – ezzel együtt pedig a „pribékfalvi” melléknevet a családban, megkülönböztetendő őt a református gernyeszegiektől egyik azonos keresztnévű sarjától. Idővel a gróf megszerezte magának a kincstár kezelésében álló fehérszéki

175 holdas birtokot is. Az 1893-as adatok szerint 2527 katasztális hold földje volt, ami még az erdélyi arisztokráta közt is szerénynek számított. Ezzel a földvagyonnal csak 979. volt a magyarországi birtokosok rangsorában, hatalmas távolságra a mamutbirtokos herceg Esterházyaktól vagy Schönbornoktól, de előtte állott a Teleki vagy a Bethlen család legtöbb tagja is. Vélhetően ez a kissé ingatag anyagi helyzet tette gyanakvóvá Teleki Géza jövődöbeli apósát, és a lányát megkérő grófnak szegezte a kérdést: „Mondja, gróf úr, mennyi a maga adóssága?” Amire a fiatal arisztokrata önérzetesen annyit válaszolt: „Nem értem a kérdést, Muráti úr. Én a lányát akarom elvenni, nem a pénzét” – majd vette a kalapját, és elrohant.³ A háziak a megsértett gróf után eredtek, visszahozták, kiengesztelték: Teleki Géza 1871. augusztus 28-án feleségül vehette a 19 éves Muráti (vagy Muráthy) Irént, Muráti Konstantin háztulajdonos lányát. Hinnünk kell a fiatal gróf felháborodásának: házassági szándéka valószínűleg őszinte volt. Ebben a korszakban, bár megindult bizonyos elegyedés a nagypolgári és arisztokrata körök között, korántsem volt megszokott dolog, hogy egy nagybirtokos ne osztályos társának gyermekét vegye el, hanem egy pesti görög pénzember leányát. Valószínűleg igazi szerelemről lehetett tehát szó.

A görögök pesti és budai feltűnésének időpontja legalább olyan bizonytalan, mint az eredetük. A Balkánról jövő, görögül beszélő kereskedők már a török hódoltság idején is felbukkantak Magyarországon. A török kiűzése után sem vonultak ki erről a piacról. „Görög” alatt a 18. századi magyar köznyelv egyszerre értett görög nemzethez tartozó, görögkeleti vallásúakat, görögül beszélő balkáni egyéneket, macedorománokat, albánokat, sőt akár szerbeket is, illetve egyszerűen kereskedőket. A szabad királyi városok jelentős része elkeseredetten harcolt az agilis balkáni kereskedők térfoglalása

ellen – kevés eredménnyel. Az 1772-es helytartótanácsi rendelet után számosan közülük stratégiát váltottak: letelepedtek a nagyobb városokban, ingatlanokat vásároltak, és a kereskedelem mellett helyben űzhető foglalkozásokkal is bővítették tevékenységi körüket. A pesti görög kolónia tagjai pedig egészen szédítő magasságokba emelkedhettek. Jó néhányukat az uralkodó megneemesítette, így kaptak nemességet például a Sacelláryak vagy a Mocsonyiak. Az igazán nagy karriert befutók közül a Harisok, a Lykák, a Mannók, a Sinák és a Nákók jelképeivé váltak a gazdagságnak. E kereskedők nemcsak nyelvükben, vallásukban vagy szokásaikban különböztek el a pesti lakosságtól, hanem földrajzilag is. Házaikat a Váci utca északi részén építették fel, vagy azon is túl, a Váci kapun kívül (ez a mai Kristóf tér magasságában állt), a mai Vörösmarty tér–József nádor tér–Deák Ferenc utca környékén, és a 18. század végétől benépesülő Lipótvárosban. A piarista rendtől megvett földterületen felhúzták a ma is álló pesti görög templomot, amely büszkén hirdette a görögöknek a szerb egyházközsegből való kiválását és a közösség önállóságát. A régi Pesten sajátos színfoltot jelentő görögség a 19. század folyamán lassan elenyészett: a templom környékén lévő Görög udvar lakói sorra meghaltak vagy elköltöztek, és egyre kevesebb konya bajszerű kereskedő csibukozott a Török császár kávéházban. 1810-ben még 2662 görögöt regisztráltak a Magyar Királyságban, és ebből hatszáz élt a budai egyházmegyében. 1931-ben az ígihirdetés nyelve magyar lett az egyházközsegben, az évtized végére már csak 29 szavazó tagja volt a görög egyházközsegbnek, 185 hívő képviselőben. A Muráti (eredetileg Muratisz) család gyökereiről, Pestre érkezéséről csak elszórt adatok vannak. Muratisz Panajot (1785–1843) a mai Észak-Görögországban fekvő Kozáni városában született, de 1822-ben már Pesten lakott a Fehérhájó utcában (akkoriban

még Schiffgasse), és foglalkozásaként a gyapjúkereskedést jelölte meg. Két évvel később már háztulajdonos lett, ilyen minőségében vált pesti polgárrá. 1831-től felhúzták a ma is álló szép klasszicista palotáját a József tér és a Harmincad utca sarkán. Vagyonának örökösét, unokaöccsét, az 1813 körül született Muráti Konstantint (élete vége felé az összeírásokban már Muráti, sőt Muráthy Szilárd néven emlegetik) hétéves korában elhozatta szülőföldjéről, Kozániból, maga mellé vette, és neveltette.

Muráti Konstantin 1844 novemberében lett teljes jogú pesti polgár. Ebben az időpontban már házas volt, felesége Sacelláry Mária lett, egy szintén a József téren házat tartó görög család sarja. A Muráti család a kereskedéstől részben az ingatlanbefektetés felé fordult. A 19. század nyolcvanas éveinek elején a József téri házon kívül még hattal rendelkezett a város V., a VI. és a VII. kerületében. A fennmaradt iratok alapján (Buda)Pest legtekintélyesebb polgárai közé emelkedő görög kereskedő adta-vette a telkeket, házakat, különösen az 1870-es, 80-as években kiépülő Sugárút (Andrássy út) környékén. Az ötvenes évektől kezdve Muráti Szilárd társadalmi tekintélye is nőtt: városi tanácsos lett, 1873-ban pedig tagja lett annak a bizottságnak, amelyet a görög egyházközség a román közösségtől való elválás részleteinek megtárgyalására küldött ki. Négy lányából hármat görög származásúakhoz adott feleségül: így rokonságba került a Vrányiakkal, a Curtyakkal és a báró Economo családdal. A Muráti-leszármazottak – mindvégig ragaszkodva görög identitásukhoz – a 20. század első évtizedeiben szétszóródtak Európa nagyvárosaiban, éltek közülük Triesztben, Bécsben, Athénban, Marseille-ben és Párizsban is.

A legfiatalabb és legszebb Muráti lány magyar arisztokratához ment hozzá. Teleki Géza hamarosan beköltözött a József téri házba. A házasság a család közeli ismerősei szerint har-

monikus volt, a fiatal gróf bolondult hitveséért, aki viszont vasmarokkal irányította a háztartást, és akarata ellen nem volt apelláta a házban. A házasságra egyetlen tény vetett árnyékot, hogy a házaspárnak eleinte nem született élő gyermeke. A várva várt gyermekek sorra halva jöttek világra. Nagy lehetett tehát az öröm a József téri házban, amikor 1879. november 1-jén, nyolcévnyi házasság után megszületett az ép és egészséges utód: széki gróf Teleki Pál János Ede. A csenevész újszülöttnak szülei annyira megörültek, hogy hétéves koráig hálából a Szent Szűz színeben, kékben járatták. A kis Teleki Pál nagyon hamar, még iskoláskora előtt megtanult németül, és valamennyit tudott görögül is. A felnőtt politikus későbbi odavetett félmondatából úgy tűnik, hogy e két nyelv korai tudása nem a véletlen műve volt: a Muráti házban semmiképpen nem a magyaré, hanem a görög és a német nyelv volt a főszerep. Magyarul valószínűleg csak a cselédek beszéltek. A kisgyermek Teleki Pál ebben a rendkívül patriarkális, nagybácsik, nagynénik és unokatestvérek zajától hangos házban töltötte első éveit, édesanyja felügyelete alatt. Édesapja gyakran volt távol: egyesületi tisztségei, a távoli birtokok igazgatása és a társadalmi kapcsolatok kötelező ápolása gyakran elszólította a József téri háztól. Úgy tűnik, ezek az évek alapozták meg anya és fia roppant bensőséges, ámbar világos erőviszonyokon alapuló kapcsolatát. Muráti Irén nem kedvelte az ellentmondást, kamasz fia még távolról is félve tisztelte. Még meglett férfiként sem indulhatott el a városba anélkül, hogy édesanyjának be ne számolt volna terveiről.

A család nyaranta rendszerint Pribékefalván tartózkodott, míg a telet Budapesten töltötte. Szatmárban a kis Pált a környék más birtokos gyermekeivel együtt a nagysomkúti tanító oktatta, természetesen anyanyelvi nevelőnők mellett. Év végi vizsgáit a mai Deák téren álló evangélikus elemi népiskolában

tette le. Teleki Géza nagyon büszke volt egyetlen gyermekére. Fennmaradt egy fénykép, amelyen az érett férfikorban lévő apa érezhető büszkeséggel néz hat év körüli, apródfrizurás, lányruhába bújtatott, kissé lapátfülű fiára. Az apa büszkesége a rokonoknak is feltűnt: „Teleki Géza köszvényes, beteg, sír, – amellet remekül néz ki. 12 históriát mesélt el Pali gyermekkorából, 11-et az ujjából szopott.”⁴ Ebben az időszakban a kis Pál játszótársa volt két unokatestvére: Edina és Jenő, a Nagysomkúton lakó Teleki Sándor⁵ gyermekei, valamint egy helybeli birtokos-orvos nála egy évvel fiatalabb fia, Felvinczi Takáts Zoltán, a későbbi neves művészettörténész-orientalista. A közeli Szamos, a kastély nyolcholdas parkja a boldog játékok birodalmát jelentette a gyerekeknek. Kamaszkorában pedig olvashatott a kastély könyvtárában, amely messze földön híres volt a benne tárolt könyvek és képek bőségéről. A háromezer-kétszáz kötetes gyűjteményt maga Pál rendezte, katalogizálta, és szorgalmasan használta. Könyvek iránti szeretete aztán már haláláig nem hagyta el: küldetett magának könyvet a frontra, buzgón járt a Fővárosi Könyvtárba, és kocsiszám szállíttatta a műveket a Miniszterelnökségre. Az „úrfi” szeretett ólomkatonákkal játszani, bolondult Karl May történeteieért, triciklijén versenyre hívta barátait, és eldöntötte: tengerésztiszt lesz. Bizonyára nagy örömmel töltötte el az a fogat, amelyet tizenégy éves korában kapott szüleitől, s büszkén hajtott a lovait Pribékfalva utcáin és a kastély parkjában. Átlagosnál gyengébb testalkata és gyakori betegeskedései ellenére megszerette a lovakat, a későbbiekben is szívesen pattant lóhátra. A helybeli barátok, játszótársak mellé hamarosan magyarországi és erdélyi arisztokrata családok ifjú tagjai is csatlakoztak: Wenckheim Frigyes fiai, Pallavicini György és Edina, valamint a legifjabb csákvári Esterházy grófok, köztük Móric, a későbbi minisz-

Teleki Géza és Teleki Pál 1885 körül

terelnök. „Bóli” – ahogyan egy, a magyar nyelvvel hadilábon álló öreg sváb inas szavajárása után nevezték – hamarosan a társaságok kedvelt tagja lett. Kitűnően rajzolt, és pillanatok alatt tudott karikatúrákat készíteni, lendületesen táncolt, és szívesen részt vett minden tréfában.

Az arisztokrata nevelés szokott menetéből nem hiányozhatott a vadászat sem. A tizenéves Pál élete első hajtásán néhány nyulat lőtt, apja és unokatestvére társaságában. Itt kezdődött a vadászszenvedély; a felavatással, „megcsapatással” és a részletek aprólékos, sokszori elmeséltetésével. A jeles vadásatról beszámoló Teleki Géza soraiból kicseng a féltés és a büszkeség: „Pálom nyulat akart lőni. Egyedül (azaz másokkal, de nélkülém) nem mértem vadászni hagyni, és így félig betegen kimentem vele. (...) Képzelteri Pál úr örömet, hogy nyulakat lőtt.”⁶ Aztán emellett az ornitológia is elkezdte érdekelni. Szorgalmasan lődözte a madarakat, énekest és ragadozót egyaránt.

Az elemi elvégzése után a budapesti kegyesrendi gimnázium magántanulója lett. Az órákon nem sokat tűnt fel: 1889 és 1897 között minden májusban minisztériumi engedéllyel vizsgát tett. Kitűnő eredményein csak a két utolsó gimnáziumi évben esett csorba: hetedik osztályban rajzból, nyolcadikban pedig mennyiségtanból „jó” rendű osztályzatot kapott. A rajzból kapott rosszabb osztályzat legalábbis meglepő, ismerve Teleki kortársainak emlékezéseit és a fiatal arisztokrata fennmaradt rajzait. Nevelők gondoskodtak lelki és szellemi épüléséről. Telekivel egy időben volt a gimnázium diákja számos később ismert politikus, diplomata és értelmiségi. A fiatal Teleki Pál láthatóan nem is szorult rá a piaristák egyoldalú – főként a németre és a franciára koncentráló – nyelvoktatására: már gyermekkorában elsajátított négy nyelvet a magyar mellé. Franciául kitűnően megtanult,

és bár idősebb korában ejtett néha helyesírási hibákat, fogalmazási készsége egészen elsőrangú volt. Görögtudása később megkopott, és ismeretei aztán a „kali merá-ra reducalódtak”, s e téren nem mert „szárnypróbálgatásokat tenni”.⁷ Nagyon jól beszélt németül is, és édesanyjával még érett férfikorában is így érintkezett; írásban azonban már nem volt egészen kifogástalan: ilyenkor „kissé slampos, kissé osztrák-magyaros nyelven” fogalmazott.⁸ Románul pedig minden bizonnyal a túlnyomórészt román lakosságú Pribécfalván tanult meg valamelyest, hogy szót értsen a kastély személyzetével vagy netán azokkal a falubeli gyerekekkel, akikkel szülei játszani engedték. Magántanártól tanult angolul; néhány szót ismert hollandul, és képes volt akár pohárköszöntőt is mondani, társalgást folytatni olaszul.

Érettségi vizsgáit 1897 júniusában tette le, egy osztályban például Deutsch (később Hatvany) Lajos író-irodalomtörténésszel. A június 14-én megtartott szóbeli vizsgákon Telekinek magyar irodalomból Berzsenyi Dániel életét és költészetét, valamint a satíra műfaját kellett megvilágítania; az ógörög nyelvet helyettesítő („görögpótló”) választott magyar irodalmi olvasmányként a preszokratikus bölcselőről, valamint Szókratész életéről és filozófiájáról kellett referálnia. Történelemből magyar hadtörténetről beszélt, Szent Istvántól a 19. századig. Mindhárom feladatát jelessel díjazták. Némi gondja volt a természettudományos tárgyakkal és a latinnal. Utóbbiból Vergilius *Aeneis*-éből a VI. ének tartalmát, illetve a római állami hivatalokról szóló részt kellett bemutatnia. Ezért a feladatért csak „jót” kapott. Mennyiségtanból (mértani sor, a kúp köbtartalma) és természettanból (a sebesség dimenziója, vonat, folyó, szél, ágyúgolyó, hang fény stb. sebessége) hasonlóan értékelték feleletét. De a bizottság az ekkor érettségizett 43 fiúból, értékelve az írásbeli és

a szóbeli eredményeit, Teleki Pált jelesen érettnak nyilvánította, hét másik társával együtt. Későbbi beszédeiben oly sokszor említette az érettségi két szükséges velejáróját, jelesül azt, hogy a maturáns az esemény után sétálhat először sétapálcával és viselhet monoklit; ebből okunk van azt gondolni: a tizenennyolc éves Teleki maga is hódolt e gyerekes örömöknek. Iskolájára később sokszor hivatkozott, öregcserkészként is a gimnázium csapatában tevékenykedett, de tanulóéveiről alig ejtett szót. A vizsga újat is jelentett: a világtól jórészt elzártan nevelt és oktatott fiatalember először győződhetett meg arról, hogy az általa felhalmozott tudás és a megszerzett műveltség nemcsak versenyképessé teszi őt kortársai körében, hanem a legjobbak közé emeli.

A VILÁGBAN

Érettségi után nem pihenhetett önfeledten. A pribékfalvi kastélyt éppen felújították, így a grófi család egész nyáron egy melléképületben húzta meg magát. A maturáns betegeskedett is otthon: köhécselt, gégehurut kínozták – de ez nem lehetett meglepetés sem neki, sem családjának. Nem múlt el év betegség nélkül: a fiatal gróf fejfájása, láza, köhögése, gyomorrontása, általános gyengesége, kanyarója megannyi visszatérő témája volt édesapja leveleinek. Felgyógyulása után minden bizonnyal ezen a nyáron is hódolt szenvedélyeinek: festhett a parkban, horgászhatott vagy fürödhetett a Szamosban. Ősszel aztán visszatért a fővárosba, és beiratkozott a budapesti egyetem jog- és államtudományi karára.

A jogi tanulmányok ekkoriban nem kívántak mélyrehatóan elfoglaltságot az egyetemi hallgatóktól. Ezt a családtagok is így látták: „Pál a munkában nem öli magát” – jegyezte fel megbocsátón az édesapja.¹ Bőven jutott tehát idő vadászatra, „lumpolásra”, kártyára és bálozásra. A fiatal Teleki utazgatott is: biztosan tudható például, hogy 1899 májusában Fiumében, Abbáziában és Velencében járt. Állandó programjába tartozott, hogy ösztönként megjelent Szatmárnémetiben a háromnapos Versenybálon. Itt minden a jól bejáratott rend szerint

zajlott: kétóránként plasztont (ingmellet) kellett cserélni, és az ifjúságnak reggeli tízig kellett járnia a csárdást. Már ekkoriban feltűnt a „nem nagyon csinos, de igen rokonszenves” Teleki, aki nagy tűzzel táncolt, s erre a tudására meglett korában is nagyon büszke volt.² Kártyapartikban sohasem szerepelt igazán jól: nagy néha beszállt egy-egy bridzsbe negyediknek, de rendszerint tévedett. Egyetemi évei elején utazott először egyedül külföldre, 1897 vagy 1898 nyarán: járt Londonban, Ostendében, a Rajna-vidéken, és otthon elragadtatással nyilatkozott a látottakról. Érdeklődése ezekben az években fokozatosan a földrajz felé fordult. Nem tudni, ki volt rá hatással: talán földrajztanárát, Bartos Józsefet vagy távoli rokonát, Teleki Sámuel, az Afrika-utazót sejtethetjük a kezdeményezők között. (A népszerűsítő irodalom gyakori utalásaival ellentétben Teleki Sámuel nem volt nagybátyja Teleki Pálnak, rokonságuk egészen távoli volt.) Összeállított egy dolgozatot az ázsiai felfedező utazások történetéről, és azt 1898 decemberében előadáson mutatta be a Magyar Földrajzi Társaságban. Teleki ettől kezdve csaknem két évtizeden át felfedezéstörténettel, illetve leágazásával, a kartográfiatörténettel volt jelen a magyar tudományosságban. Érdeklődése a tízes évek második felében fordult új irányba, és immár az ember és táj kapcsolata, illetve a táj percepciójának kérdése foglalkoztatta. Már egyetemi tanulmányai kezdetén megismerkedett Lóczy Lajossal (1849–1920), aki a budapesti egyetem tanára és egyben a földrajzi tanszék vezetője is volt. Lóczy vezető szerepet játszott a magyar földrajzi életben: fiatal korában részt vett Széchenyi Béla ázsiai expedíciójában, s hazatérve számos megfigyeléssel gazdagította a hazai földrajztudományt. Maga nem volt földrajzi végzettségű, és földrajzi szemléletét is át-meg átszötte a geológia, nyitott volt azonban minden irányzat felé, ezt mutatja az a többes megközelítés, amelyre az irányí-

tásával szerkesztett monumentális, többkötetes Balaton-mográfia szolgáltatott példát 1890 és 1920 között.

A magyar földrajztudomány intézményrendszere ebben az időben elég fejletlen volt: mindössze két tanszéke volt (Budapest, Kolozsvár). Rendszeres képzés folyt ugyanakkor a kereskedelmi iskolai tanárképzőkben, jutott hely földrajztudósoknak a Földtani és a Meteorológiai Intézetben. A komoly presztízsű Magyar Földrajzi Társaság kiadta a tudományág egyetlen folyóiratát, a *Földrajzi Közleményeket*. A földrajz új irányát jelentették Friedrich Ratzel (1844–1904) ember- és politikai földrajzi kutatásai. A lipcsei tudós munkája nagyon hamar megjelent a magyar szakirodalomban is. Alapvető *Anthropogeographie* című munkáját már 1887-ben kiadták magyarul, és Ratzel tartós hatást gyakorolt a magyar földrajztudományban. Adatok pusztá halmozása vagy természeti jelenségek leírása és elemzése helyett Ratzel úgy tételezte a földrajzot, mint a legnagyobb terjedelmű tudományt, amelynek célja a Föld felszínének kutatása és leírása, és amely két nagy részre (természeti/fizikai, valamint ember- vagy kultúrföldrajz) tagolódik. Ő ez utóbbi kimunkálására vállalkozott. Hatása egyértelműen kimutatható Teleki államtudományi doktori értekezésében is, amelyet 1904-ben írt. Teleki Lóczy körében nemcsak órákra járt és mesterre akadt, hanem barátot is szerzett: tartós emberi kapcsolatot alakított ki Cholnoky Jenővel, Lóczy adjunktusával.

Érdeklődését kezdetben más is lekötötte: 1898 tavaszán beiratkozott egy félévre a Mintarajziskolába (1908-tól Magyar Képzőművészeti Főiskola). Kifizette a negyven korona tandíjat, és szorgosan járt a rajzórákra: a többi művésznövendéktől eltérően cilinderben és elegáns ruhában. Hamar kiderülhetett számára, hogy hivatásos festő nem lesz belőle: a következő félévre már nem iratkozott be, de innen származott ismeretsége Zichy Istvánnal, a Nemzeti Múzeum későbbi igazgatójával.

A földrajz felé kacsingató jurátust valószínűleg egy pillanatilag sem érdekelte a jogtudomány, minden bizonnyal szülei akarátának engedve iratkozott be az egyetemre. A későbbi közigazgatási-közületi pályának elengedhetetlen feltétele volt a jogi végzettség, és Teleki, szófogadó fiúként, el is végezte a jogot. Első államtudományi szigorlatát (magyar közjog, politika, egyházjog, jogbölcsélet és nemzetközi jog) 1901 júniusában tette le. Akkori helyzetéről így írt mesterének: „Szüleim azt kívánják, hogy egy évig hallgassam a M. Óvári gazdasági akadémiát”, úgyhogy 1901. október elsején megadóan elindult Magyaróvárra, hogy gazdaszáti ismereteket szerezzen. Ehhez a penzumhoz minden bizonnyal édesapja ragaszkodott, akinek szintén volt gazdaszáti végzettsége, és egyre sokasodó betegségeivel harcolva úgy érezte, hogy valakinek sürgősen fel kellene váltania őt a családi gazdaság élén. A gazdaszáti ebben az időben csaknem kötelező volt a mágnásiújk számára. Mivel nem rendes hallgató volt, csak látogatási bizonyítványra tarthatott igényt. Ennek tanúsága szerint gazdaszáti üzemtan és jószágkezelésből, becsléstanból és földmértanból szerzett udvarias „szorgalmas” bejegyzést (az „igen szorgalmas” helyett), a többi tárgyból – bár befizette az óradíjat például növénytermelésből, erdészetből és technológiából is – még ennyit sem. Ez a tanév más miatt maradt keserűen emlékezetes számára: 1902 áprilisában, második egyetemi szigorlatán, nemzetgazdaság- és pénzügytanból, közigazgatási és pénzügyjogból, valamint statisztikából a teljesítményét a bizottság nem fogadta el. Egy évvel később, 1903 márciusában Teleki ismét megbukott, és közigazgatási jogból pótszigorlatoznia kellett. Ez azonban akkor már nem viselte meg túlzottan: „ugyan közigazgatási jogból ismétlésre utasítottam, de ezt a tárgyat oly jól tudom, hogy nem sok munkával legrövidebb idő alatt biztos ered-

ménnyel túlehetek rajta” – legénykedett, és ez alkalomból fogadta „principálisának”, hogy ettől a naptól „felesküszik geográfusnak”.³ A pótszigorlatot egy hónappal később sikeresen abszolválta. A „geográfusnak való felesküvés” részben már az előző tanévben megtörtént, hiszen az 1902–1903-as tanévben végre elnyerte a korábban is kívánt gyakornoki állást, és egész évben Lóczy Lajos mellett dolgozott. Profeszora ez idő tájt mondhatta neki, hogy „négy évig csak dolgozzál”, azaz ne publikáljon semmit. Előbb azonban meg kellett írnia államtudományi doktori dolgozatát. 1903 nyarán kezdett neki a munkának, amely az idézett szakirodalom (német és angol) feltárásában és a téma alapos körüljárásában jócskán felülmúlta kortársainak munkáit. Nyolcvannégy oldalas, ritkán szedett értekezésében (*Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez. Államtudori értekezés*) a korabeli antropológiai irodalom segítségével azt próbálta bemutatni, hogy a természeti népeknél miképpen alakulnak ki „közületek”, az állam csírái. Dolgozatát bizonyításnak szánta azon állítására, hogy a természettudományok megelőző ötven évben elért eredményei „egészen új világnézetet teremtettek”. Ám meglátása szerint az államtudományok ebből nem merítettek, és sok olyan nézettel találkozni e területen, „melyek homlok egyenest ellenkéznek a természettudományok által világosan bebizonyított tényekkel”.⁴ Az államalkotó embert úgy tettelezte, mint „az állati fejlődési láncolat legkimagaslóbb tagját”, és ennek megfelelően a biológia, majd az antropológia felől közelített a kérdéshez. Nem tért ki a nemi szerepek, a promiskuitás és a szexuális ösztönök elemzése elől sem, és ezek után következtetése az volt, hogy a család mellett az állam (vagy ennek primitív formája, a „közület”) létrejöttének legfontosabb tényezője a vallás, a tulajdon, valamint a szellemi és erkölcsi képességek. Nagyon határozottan kiállt amellett,

hogy az államok természetes fejlődés eredményei. A családi kötelékek mint államalkotó tényezők hangsúlyozása mellett Ratzel elméletét erősen determinista felfogásban ültette át dolgozatába: „A területi viszonyok befolyása alatt fejlődik ki sok helyt az állam a nemzetségből, illetve a családból. Leginkább a nagy síkságok mozdítják elő e fejlődést s a nomád élet melyet előidéznek. [...] A nomádizmus táplálja a történeti fejlődés egyik leghatalmasabb rugóját, a terjeszkedési, az uralomvágyat.”⁵ A sztyeppe mint a politikai földrajz laboratóriuma és demonstrációs terepe innentől fogva csaknem egész pályáján fel-felbukkant, és különösen hangsúlyossá vált a tízes években, amikor a turáni gondolat egyik kitüntetett bizonyítási terepe volt a pusztai államalakulatok vizsgálata. Az államtudományi doktori dolgozat bizonyos didaktikus fordulataival és ismétlései dacára komolyan átgondolt, logikus rendben felépített mű benyomását kelti. Érződik ugyan rajta némi doktrinerség, ahogy témáját megpróbálja ráerőltetni az államtudományra, de hivatkozásai elég széles körre terjednek ki, Engelstől Ratzelen és Morganon át Pikler Gyuláig és Somló Bódóig.

A névsor meglepőnek tűnik, ám a fiatal Teleki világképében ezek a tudósok lényeges szerepet játszottak. Teleki Pál későbbi politikai pályáját tekintve legalábbis feltűnő, hogy nem vett részt az 1901-es év egyik nagy diákmozgalmában, amely éppen mestere, Pikler ellen irányult. A Katolikus Néppárt által támogatott kezdeményezés hazafiatlan kijelentésekkel vádolta a professzort, akit 209 diákja nyilatkozatban védett meg – nem lenne meglepő, ha Teleki is köztük lett volna. Miközben a Piklert támadók között ott találjuk Cholnoky Jenő mellett Teleki későbbi pályájának megannyi fontos alakját: Bakay Lajost, Benárd Ágostont, Friedrich Istvánt, (Keresztes-)Fischer Ferencet, sőt a későbbi szlovák miniszterelnököt, Tuka Bélát is. Lóczy pedig támogatásáról biztosí-

totta a turbulens diákokat. Teleki szellemi útja tehát annyiban egyedi, hogy a gondolkodásában később dominánssá váló konzervativizmusa más típusú volt, mint kortársaie.

Államtudományi dolgozatát elfogadták, és Teleki Pált 1903. december 19-én az államtudományok doktorává avatta a jogi kar dékánja. A biológia témája azonban a fiatalembert továbbra is kísértette. Mivel már a századforduló évében olvasta Herbert Spencer angol szociológus *Principles of Sociology* című könyvét, államtudományi dolgozatát a radikális Pikler Gyulához írta, és a Társadalomtudományi Társaság (a magyar társadalomkutatás terjesztésében úttörő alakulat, amely eleinte tömörítette az elit egyes elemeit és a radikális újítokat, így Jászi Oszkárt és barátait) választmányában szerepet vállalt nagybátyja, Teleki Sándor is, kézenfekvőnek tűnt, hogy cikkeit a *Huszádik Század* hasábjain közölje. 1904-ben még nem vált el egymástól a folyóirat szerkesztőségében a reformista liberális (Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt) és a polgári radikális, illetve szocialista (Jászi Oszkár, Szabó Ervin) irány. Teleki 1904 folyamán néhány ismertetést publikált a lap hasábjain. Hosszú és lelkes cikkben ismertette és üdvözölte a német *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* című lap első számát. A lap a fajnemesítési mozgalom egyik legfontosabb orgánuma volt, ismertetése azonban arra is alkalmat adott, hogy Teleki kifejttesse saját nézeteit a társadalomtudományok biológiai újraalakozásáról. A német folyóirat cikkeinek ismertetése kategorikus kijelentéssel zárult: „a társadalomtudományok egyedüli valószínű (reális) alapja a biológia”.⁶ Még négy apróbb ismertetése jelent meg a *Huszádik Században* 1904 folyamán. Ezekben ismét leszögezte, hogy biológiai organizmusként tekint a társadalomra, a tudományt a vallásnál előbbre helyező nézetekért lelkesült, és kevesebb egyéni szabadságot, több szolidaritást és a kiválasztottak uralmán alapuló társadalmat vizionált, valamint büsz-

kén érvelt az embernek a majommal való rokonsága mellett. Otthonról hozott vallásosságát megpróbálta összeegyeztetni a friss tanokkal. Erre azért a folyóirat szerkesztői szükségesnek tartották lábjegyzetben megállapítani, hogy „a bibliai teremő isten összeegyeztethetetlen a darwinizmussal”.⁷ Kapcsolata a radikális irányba forduló folyóirattal hamarosan megszakadt: Teleki hazatért a Kővárvidékre, és közigazgatási hivatalt vállalt, tiszteletbeli szolgabírónak nevezték ki.

A nagysomkúti járás Szatmár vármegye délkeleti szögletében terült el, a Szamos és a Lapos völgye által közrefogott területen. Az 1876-ig fennálló Kővárvidék hajdani központja, Nagysomkút községként és egyszerű járási székhelyként működött tovább. A település a századforduló előtt szegénynek számított, és ipara gyakorlatilag nem volt. 1900-ban 2541 lakosából 1224 volt magyar, 1223 román és 83 német. A statisztikák szerint a magukat magyarnak vallók jelentős része az izraelita felekezethez tartozott. A helyi román közösség elkülönült a magyaroktól: nem vettek részt például a tűzoltóegyletben (a magyar vezényleti nyelv miatt), és a vármegyházán, ha csak lehetett, románul igyekeztek ügyeiket intézni. A vidéken elég erős volt a román nemzeti mozgalom, amelynek bázisát az egykori Kővárvidék kisnemesi státuszban élő és nemzetiségi öntudattal bíró jelentős román csoportjai növelték. A járásban egyedül Sárosmagyarberkesz volt hangsúlyozottan magyar arculatú község. Pribékfalván 36 magyar mellett 628 román tartottak számon. A magyarságot a kastély személyzetének egy része és a helyi zsidóság képviselte.

Ide érkezett vissza a fiatal Teleki Pál, hogy közigazgatási pályáját elkezdje. Tiszteletbeli tisztviselőnek lenni fizetés nélküli gyakornokságot jelentett, a főszolgabíró és a szolgabíró irányítása alatt. A tiszteletbeli tisztviselőt a főispán nevezte ki,

a törvény szerint „a mutatkozó szükséghez képest”. A tiszteletbeli fizetést csak akkor kaphatott, ha az alispán eljár valamilyik törvényhatósági tisztviselővel szemben, és felfüggesztése után annak munkáját rábízta. A tiszteletbeliek jelentősége abban állt, hogy csaknem kivétel nélkül közülük kerültek a rendes, fizetési állományba átvett vármegyei tisztviselők.

Teleki követte főnökeit, és élvezte a legváltozatosabb munkakörökben, ismerős tájon végzett munkát. Meglett férfikorában is büszke volt arra, hogy a vidék népével nagyrészt saját nyelven érintkezett. A feladat sokszínűségéből adódó „közigazgatási polihiszterség” meghatározta későbbi ügykezelési gyakorlatát. A két háború között szinte betegesen irtózott attól, hogy bármi személyeset eláruljon magáról. Ha múltjából nyilvános előadásban vagy baráti beszélgetésben megemlített valamit, azt csaknem kizárólag pedagógiai tantételnek tekintette. Ezen oktató-javító toposzai is csekély számúak voltak, mégis: a szolgabíróként eltöltött néhány hónap élményeire később meglehetősen gyakorisággal hivatkozott. Úgy tűnik, hogy azért innen is el tudott szabadulni: 1904 július–augusztusában skandináv túrán járt, eljutott egészen az Északi-fokig. A magyar politika változásai azonban hamarosan elszólították a közigazgatástól és a geográfiától is.

„A mondvacsínált szenvedélyek, a fékevesztett képzelődés szeszélyes szelei, vakmerő játékot űzve ragadták magukkal a magyar nemzet tört kormányú hajóját, sziklák közt tajtékzó örvények felé, mind tovább és tovább. Felbomlott minden rend” – e szavakkal jellemezte a magyar parlamentarizmus helyzetét Tisza István miniszterelnök 1904. október 7-én közreadott, választóihoz intézett „ugrai levelében”.⁸ A miniszterelnök ezzel a nyilatkozattal az őszi ülésszak előtt bejelentette, hogy a házszabály módosításával hatékonyabbá akarja tenni az országgyűlés működését és meg kívánja szün-

tetni a technikai obstrukciót, amellyel a függetlenségi ellenzék akarta megbénítani a képviselőházat. A házszabály megsértésével kieroszakolt házszabály-revízió nem csak az ellenzékot háborította fel. A kormánypártból is kivált ifj. Andrassy Gyula és tizenkilenc – javarészt arisztokrata – híve, akik az ellenzékhez csatlakoztak. Köztük volt Teleki Géza gróf is. A botrányos, 1904. december 13-i ülést követően, amikor az ellenzék összetörte az új képviselőház bútorait, 1905. január 3-án az uralkodó feloszlatta a képviselőházat, és új választásokat írt ki.

A nagysomkúti választókerület hosszú ideje Teleki Géza hitbizományának számított. Nemcsak évtizedek óta betöltött parlamenti mandátuma szólt mellette, hanem számos olyan körülmény, amely informális módon is hatalmát erősítette. Nem lehetett nehéz dolga egy olyan kerületben, amelynek székhelyén a főteret Teleki térnek hívták, ahol a tűzoltóalap az ő nevét viselte, ahol felesége minden újévkor bőkezűen adakozott, felruházta a szegénysorúak gyermekeit, ahol az egyetlen újság állandó hírei közé tartoztak a család társadalmi kötelezettségvállalásairól szóló cikkek, és ahol a járás első hat virilistájából háromnak Teleki volt a vezetéke (bár sem Teleki Géza, sem Pál nem volt köztük). Amikor a választókerületben is megalakult az Andrassy-féle „disszidens-párt” 1904 decemberében, akkor helyi potentátjai úgy döntöttek, hogy ezúttal Teleki Pált indítják képviselőnek. Teleki Géza Nagybányán próbált szerencsét, majd az utolsó pillanatban visszalépett, így harminc év után először kimaradt a képviselőházból.

Eleinte úgy tűnt, hogy Teleki Pálnak ellenfelei is lesznek, de azok visszalépése után egyedül vállalta a megméretést. Veszprém Sándor nagysomkúti plébános azzal ajánlotta őt a választók figyelmébe, hogy Tisza István alkotmány elleni támadása ellenében „óriási legyőzhetetlen tábor verődött össze, vezérek

a nemzet legjobbjai”, ezt a harcot itt helyben pedig egy fiatal politikus irányítása alatt kell megvívni: „ki beleviszi e küzdelembe lelkének sértetlen idealizmusát, egy ifjú, kinek bölcsője itt ringott közöttünk, kinek ősei 900 év óta együtt laktak, együtt éreztek e néppel, ki a legszebb reményekre jogosító pályafutásának első lépéséhez az erőt e nép bizalmából akarja meríteni”.⁹ Teleki nemcsak „sértetlen idealizmusát” vitte bele a választási harcba, hanem sokkal prózaibb eszközöket is. Tetemes összegeket áldozott a néphangulat megnyerésére: kifizette a választások idejére a választókerületbe vezényelt katonaság étkezését. További hatszáz koronát adományozott a nagysomkúti zsinagóga kifestésére, beválasztatta magát a Kővárvidéki Társaskör vezetőségébe, és igazgatósági tagja lett a Kővárvidéki Takarékpénztárnak. A család anyagi és társadalmi áldozatvállalásait végül siker koronázta, 1905. január 26-án Teleki Pált egyhangúlag választották képviselővé az Andrassy-féle disszidensek színeiben, egyedüliként az erdélyi országrészben. A választásokon a függetlenségi egypártú több mandátumot szereztek, mint a Szabadelvű Párt, és szövetségeseikkel együtt biztos többségre számíthattak a képviselőházban.

A dualizmus sorsában fordulópont következett, először került többségbe az ellenzék, amelynek magját olyan politikai csoportosulás képezte, amely szemben állt a kiegyezéssel, és nemzeti követeléseit az uralkodó által elfogadhatatlannak ítélt mértékben hangoztatta. Az ellenzék hajthatatlannak mutatkozó nemzeti követeléseiben, a közös hadsereg vezérkara pedig nagy titokban kidolgozta a Fall U-t, Magyarország katonai megszállásának tervét, arra az esetre, ha a kialakult válságra nem lehetne politikai megoldást találni. A király végül úgy oldotta meg időlegesen a krízist, hogy báró Fejérváry Géza volt honvédelmi minisztert nevezte ki egy parlamenti támogatás nélküli hivatalnokkormány fejének. Szatmár vármege

szempontjából annyiban volt életbe vágó az új kormány, hogy belügyminisztere a korábbi főispán, Kristóffy József lett.

A kormány parlamenti bemutatkozása után Teleki Pál hazasietett, részt vett unokatestvére és gyermekkori játszótársa, Teleki Edina esküvőjén, majd bekapcsolódott a vármegyei ellenállás mozgalmaiba. Kristóffy belügyminiszter közben választójogi reformmal kísérletezett, és amikor a király másodjára is kinevezte az elkedvetlenedett Fejérváryt miniszterelnöknek, meg is kezdődött annak kivitelezése. Ezzel párhuzamosan a vármegyékben is elfajulóban volt a küzdelem. A belügyminiszter szeptember elején megsemmisítette a szatmári törvényhatósági bizottság határozatait, ám a döntését ismertető ülésen a közgyűlés felfüggesztette Nagy László alispánt. A Telekieket ismét ott találjuk a kormány ellen szervezők első sorában. Szatmár különlegessége volt, hogy ott nemcsak a kormányutasítások ellen, majd a belügyminisztérium által a megyékre erőszakolt főispán ellen kellett küzdeni, hanem az alispán is – mint Kristóffy korábbi bizalmi embere – a koalíció politikája ellen foglalt állást. Nagy alispán nyolc hónapon át ügyesen lavírozott a megyegyűlés többsége ellenében, a szabadelvű párt helyi képviselőire támaszkodva jó néhányszor sikerült szétzilálnia az ellenzéki koalíció sorait. Októberben a kormány az addigi alispánt kinevezte főispánnak. Amikor Kristóffy belügyminiszter december 1-jével megszüntette a vármegye állami javadalmazását, a vármegyei ellenállást koordináló, úgynevezett hatvanas bizottság gyűjtést kezdett a fizetés nélkül maradt tisztviselők megsegítésére, és erre a célra Teleki Géza ezer koronát adományozott. Jóllehet szűkebb családjának vármegyei érdekeltségei roppant csekélyek voltak: apa és fia nem tartozott a járás első tíz adófizetője közé. Teleki Pál pedig mindössze a 11. helyet foglalta el a nagysomkúti virilisták között 137 korona 64 fil-

lérnyi adóval, ezt minden bizonnyal a tulajdonában levő két nagysomkúti ház bevétele után fizette. 1905 novemberében az Andrássy-féle disszidensek párttá alakultak, és az időközben hozzájuk csapódott szabadelvűekkel együtt felvettek az Alkotmánypárt nevet. Az új alakulatnak Teleki Pál is tagja lett. 1906 márciusára a belügyminiszter betiltotta a Szatmár vármegyei hatvanas bizottság működését.

A belpolitika is egyre kilátástalanabbá vált. A kormánynak eleinte senki nem engedelmeskedett, az adókat képtelenség volt behajtani, nem készült költségvetés, lassan elfogytak a vármegyei ellenállásra gyűjtött adományok. A legtöbb megye engedni kezdett ugyan a kormány akaratának, de a Fejérváry-adminisztrációnak semmiféle politikai támogatása nem volt a közvélemény és a politikai csoportok körében. Ezen az sem segített, hogy a kormány tapogatózott a szociáldemokraták és a polgári radikálisok felé. Miközben a nemzeti ellenállás összeomlani látszott, az uralkodó következetesen elutasította, hogy teljesítse az ellenzéki koalíció bármilyen, a közös hadsereg magyar jellegének erősítésére vonatkozó követelését. 1906 februárjában az uralkodó feloszlatta a képviselőházat. Hosszas egyezkedések zajlottak a kulisszák mögött, és azzal végződtek, hogy az uralkodó elfogadta Fejérváry és kormánya lemondását, és 1906 áprilisában kinevezte miniszterelnöknek Wekerle Sándort. Az „áprilisi paktumban” a koalíció lemondott katonai követeléseiről, vállalta a felemelt újonclétszám és a költségvetés megszavazását, a vámközösség meghosszabbítását, a Fejérváry- és a Tisza-kormány anyagi és jogi felelősség alól való felmentését és a megkötött kereskedelmi szerződések törvénybe iktatását. A koalíció ígéretet tett a széles körű választójogi reform megvalósítására és új választások kiírására is.

A ház feloszlátása után Teleki külföldre indult kutatásokat folytatni: Bécsen keresztül Triesztbe ment a rokonaihoz,

majd Párizsba érkezett. Nappal a Bibliothèque Nationale-ban és a Tengerészeti Térképtárban kutatót régi mapák után, szorgalmasan másolta pauszpapírra és fotóztatta az eléje került ritkaságokat. Térképeket és régi könyveket vásárolt, esténként pedig színházba járt, vagy ismerősökkel találkozott. Írt két kisebb tudományos közleményt is, valamint jó viszonyba került néhány francia földrajzossal. Párizsban értesült róla, hogy a Földrajzi Társaság választmányi tagjának választotta. Úgy tervezte, hogy marseille-i rokonainál töltve néhány napot továbbmegy Firenzébe és Rómába. A választások kitűzése azonban korai hazatérésre késztette. 1906. április 16-án már Nagysomkúton találjuk, ahol elindította a választási küzdelmet. A helyi nagyvendéglő udvarán összegyűlt hatalmas tömeget újfent Veszprémy plébános emlékeztette Teleki kiváló személyes és politikai tulajdonságaira, és a szép szavaktól fellelkesült tömeg vállára emelve hozta Teleki Sándor kastélyából a képviselőjelöltet, aki magyar és román nyelven is elmondta programját. Beszédében félelevenítette korábbi, Fejérváry- és Tisza-ellenes vádjait, a haza és az alkotmány ellenségei felett aratott diadalként értékelte a király és a koalíció vezetői között létrejött megegyezést – holott erre semmi oka nem volt. A választójog reformjáról roppant óvatosan fogalmazott, annak szerinte a magyar állameszme nemzeti jellegének sérelme nélkül kell megvalósulnia. Választói kérdésre kifejtette: aljas rágalom az, hogy a választójogot a magyar nyelv írásában-olvasásában való jártassághoz kössék. Ennek bevezetéséhez egyetlen tisztességesen gondolkozó magyar ember sem adhatná a nevét. Azt még választói előtt sem tagadhatta, hogy a koalíció kénytelen volt feladni katonai követeléseit, ezt a visszavonulást azonban igyekezett időlegesen beállítani. A legfontosabb az – mondotta –, hogy

sikerült helyreállítani a nemzet és király közti egységet. A nagy ívű beszéden fellelkesülve a választók este fátyásmenettel ünnepelték jelöltjüket.

A választás azonban nem zajlott olyan simán, mint egy évvel korábban. Telekinek ellenjelölttel kellett megküzdenie: a román nemzeti párt Alexandru Vaida-Voevodot, a későbbi román miniszterelnököt indította ellene. Egy héttel később maga a jelölt is megérkezett a járásba, és beszélt választóihoz, ezt azonban a helyi sajtó nem közölte – mivel beszéde románul hangzott el. Az országban uralkodó feszültségre és a politikai összecsapás nemzetiségi jellegére való tekintettel a választókerületbe rendfenntartás céljából nagyszámú katonaságot vezényeltek. A választás napja, május 3. így inkább hadgyakorlatra emlékeztetett, mert a község környékén nem kevesebb, mint 825 főnyi katonaság állomásozott. A két párt választóit gondosan el is különítették egymástól. A szavazás május 3-án reggel kilenckor kezdődött, és másnap hajnali négyig tartott. A választókerület csaknem négyezer szavazójából 3048-an jelentek meg a szavazáson. 1706 szavazat esett Teleki Pálra, és 1342-en szavaztak Alexandru Vaida-Voevodra.

A nagyszámú kirendelt katonaság ellenére sem zajlott rendbontás nélkül a voksolás. Karulyán (a korabeli írásmód szerint Karulján) a csendőrség a szavazás előtti napon letartóztatta Vaida-Voevod egyik kortesét, és a helybeli lakosok egy csoportja ezen olyannyira felháborodott, hogy a nap délutánján megtámadták azokat a szekereket, amelyeken a Teleki-párti szavazókat Nagysomkútra, a szavazásra szállítottak. A faluban lévő három csendőr, parancsnokuk vezetése alatt, először szuronnal igyekezett távol tartani a kocsiktól a tömeget, majd amikor ez nem használt, rálőtt a tömegre. Két ember meghalt, másik négy megsebesült, részben golyótól, részben a szúrásoktól. A rendet azonban így sem sikerült helyreál-

lítani, és további csendőröket, valamint egy szakasz huszárt kellett a faluba irányítani. Tény, hogy mindkét halott és valamennyi sérült román nemzetiségű volt, de románok voltak azok is, akik a szekereken ültek, mint ahogy a községet is csaknem kizárólag románok lakták.

Vaida-Voevodot egy másik kerületben megválasztották képviselőnek, így az új országgyűlés első üléseinek egyikén felelősségre vonta Telekit, és követelte, hogy mondjon le mandátumáról, mert ahhoz embervér tapadt. Teleki rövid válaszában visszautasította, hogy bármi köze lenne az incidenshez. Az áldozatok számára már néhány nappal később elkezdték gyűjteni a járásban az adományokat, június elejéig azonban mindössze 68 korona folyt be. A román politikus beszéde után Teleki is sietve hozzájárult száz koronával a segélyalaphoz. Ebben a kis jelentőségű vitában hangzott el egyébként Teleki egyetlen megszólalása a képviselőházban 1906 és 1910 között. 1910-ben már nem jelöltette magát. Bár tagja volt egy darabig az Alkotmánypárt 12 tagú igazgató választmányának és néhány kisebb jelentőségű képviselőházi bizottságnak, országos politikai szereplése kimerült abban, hogy 1906 októberében, Rákóczi hamvainak újratemetésén Szatmár vármegye bandériumában képviselte megyéjét. Képviselői működése a kerületében sem volt nagyon intenzív. Az apró-cseprő helyi kérésekkel való bíbelődés hamarosan untatni kezdte. Egyre többet hiányzott a „kalikóbálokról”, vacsorákról, műkedvelő előadásokról, képviselői beszámolóiról is elmaradoztak. Figyelme ismét a földrajz és a tudomány felé fordult. „Mert különben ez a fene képviselőség sok időt elrabol” – írta Cholnoky Jenőnek, miután megtapasztalta a parlamentarizmus valóságát.¹⁰

K O R E S Z M É K

1906 nyarától ismét a földrajztudomány foglalkoztatta. Újfent nyakába vette Európát, s régi térképeket kutatott. Nem sokkal később pedig megvalósíthatta régi vágyát, azt, amely annak idején a geográfia felé lökte. 1907 első napjaiban afrikai útra indult. Egyiptomban megnézte Kairót, ott két hetet töltött, elment Memphiszbe, megmászta a piramisokat. Vonaton utazott Asszuánig, majd hajóra szállt, és útitársaival hajón haladt felfelé a Níluson. Földrajzi felfedezésre nem nyílt módja, hiszen a korban ezt a területet már jól leírták. Teleki földrajzi megfigyeléseket végzett, apróbb korrekciókat hajtott végre a térképeken, vadászott, és kőzetmintákat gyűjtött. Ezen az útján gyűjtötte be azokat a trófeákat (antilopfejeket, lándzsákat és pajzsokat), amelyek másfél évtizeddel később egyetemi szobáját díszítették. És a Nílus mentén lőtte azt a vízilovat is, amelynek kipreparált, vicsorgó feje évtizedeken át szívészélhűdést hozott a pribékfalvi kastély látogatóira, akik a lépcsőházban szembetalálták magukat a fenevaddal.

Témáján 1905 óta dolgozott: Japán felfedezésének történeti kartográfiájával foglalkozott. A kiadás azonban húzódott, Telekinek újabb külföldi utakra volt szüksége az anyag kiegészítéséhez. Külföldön már a mű megjelentetése előtt érdeklődtek

munkássága iránt: 1908-ban Genfben, nemzetközi kongresszuson adta elő kutatási eredményeit. A mű, amelyre annyit készült, végül csak 1909-ben jelent meg, számtalan nehézség után. A gigászi, kinyitva egy jól megtermett íróasztalt is elfoglaló munka voltaképpen Japán felfedezésének térképtörténeti feldolgozása, emellett azonban kutatástörténeti áttekintés is. A kötet 168 oldalán taglalta a szigetország felfedezésének történetét, husz térkép és bőséges szakirodalom segítségével. A könyv hazai fogadtatása, csakúgy, mint a német változat nemzetközi visszhangja, elismerő volt. Telekit beválasztották a genfi nemzetközi földrajzi kongresszus régi térképekkel foglalkozó bizottságába, és a párizsi Földrajzi Társaság a műért neki ítélte a Jomard-díjat 1911-ben. Ez kisebb díj volt, amelyből évente két tucatot is kiosztott a párizsi társaság, és alapvetően a névadó, Edme François Jomard *Monuments de la Géographie* című könyvének példányaiból állt. Teleki a Párizsban látott mintát át akarta plántálni a magyar tudományos életbe is. Budapesten díjat alapított, s felkérte a Magyar Földrajzi Társaság választmányát, hogy atlaszából egy példányt minden harmadik évben a *Földrajzi Közleményekben* megjelent legjobb tanulmány szerzőjének ítélje oda.

Már 1908-ban is felmerült, hogy megválasztanák a Magyar Földrajzi Társaság elnökének, ezt a megtiszteltetést azonban akkor még elhárította. Három évvel később Lóczy Lajos felhívására már nem mondhatott nemet, s jelöltette magát a Magyar Földrajzi Társaság főtítkárának. Közvetlenül a jelölés előtt megerősödtek már korábban is jelentkező, szorongással vegyes kétségei saját alkalmasságában és tudományos munkájának értékében. 1911 elején még csak „érthetetlen, idegen és unalmas” tárgynak nevezte a kartográfia történetét, „butaságaim”-nak ezzel kapcsolatos előadását, és megjósolta magának a kudarcot.¹ Két hónappal később már túlsúlyba kerültek

saját alkalmasságával kapcsolatos aggályai: „Tudományos tekintetben eddigi utam eredménye kb. csak az, hogy látom, hogy mily hiányos tudásom és dilettantikus, a min dolgozok, és hogy igazában nem is vágyok komoly geographusok közé való.” Alkalmatlannak mondta magát a társaság vezetésére, sőt lemondott választmányi és levelező tagságáról is.² Lóczy azonban ragaszkodott hozzá, sőt a saját elnökségét is Teleki főtítkárságától tette függővé. A menekülési készlettel kombinált kétely és önmarcangolás ezentúl állandó kísérője maradt Teleki földrajzi és tudományos pályafutásának, sőt a későbbiekben – fennmaradt leveleinek tanúsága szerint – halálvágygyá erősödött. Lóczynak azonban erős érvei lehetnek: a Magyar Földrajzi Társaság Teleki Pált 1911. március 30-án tartott közgyűlésén főtítkárnak választotta.

Az ünneplés és a megtiszteltetés minden bizonnyal jó orvosság volt a depresszióra. A következő hónapokban Teleki csak úgy pezsgett, újabb és újabb tervekkel állt elő. Felolvasásokat, kurzusokat, vitaesteket javasolt, új szerzőket akart bevonni a *Földrajzi Közlemények* cikkeinek megírásába, újjá akarta szervezni a kritikai rovatot, és előterjesztette egy gazdaságföldrajzi szakosztály tervét. A könyvtár helyzetén is javítani kívánt, és a külföldi folyóiratokat szeretne volna beköttetni, de a pénztárban nem volt pénz: „Erre meg kellene ölni valami zsidót” – jegyezte meg könnyedén Cholnoky Jenőnek írt levelében 1911-ben.³ Teleki 1919 előtti megnyilvánulásaiban – legyenek azok magániratok vagy publikus dokumentumok – ez az egyetlen olyan nyelvi fordulat, amely zsidókkal kapcsolatos előítéleteit tükrözi.

Teleki tervei nem mind vagy csak töredékesen valósultak meg. A gazdaságföldrajzi szakosztály 1912 januárjában létrejött, s bár anyagiak hiányában működéséből csak előadás-sorozatra tellett, de léte önmagában hozzájárult a plurális földrajzi szem-

lélet magyarországi kialakulásához. A főtitkári poszttal Teleki olyan terheket is a nyakába vett, amelyekről fogalma sem volt azelőtt. Állandóan közvetítenie kellett a társaság rivális frakciói között, és ez annál is nehezebb volt számára, mert megválasztásának körülményei miatt mindenki elkönyvelte Lóczy emberének. Átvette a Magyar Földrajzi Intézet Rt. részvényeinek többségét: ez a megtevesztő név nem tudományos intézetet, hanem a Társaság főként térképekkel foglalkozó kiadóvállalatát jelölte. Teleki itt is tele volt tervekkel: elindította egy új, részben magyar kiadású világatlasz előmunkálatait. Erre is Lóczy vette rá, a kiadóvállalat finanszírozása azonban már egy gróf anyagi helyzetében sem volt egyszerű. Az intézet ügyéből nagyon sok baja lett. Külföldi távollétei idején nemcsak a puccskísérletek voltak rendszeresek, hanem a gazdálkodási fegyelem is igen gyöngén működött. Másfél év után betelt a pohár: 1913 márciusában Teleki bejelentette Lóczynak, hogy lemond az intézet elnöki posztjáról, és visszavonul. Ez a próbálkozás – és az ezt követő hírlapi pengeváltás – azonban végérvényesen megrontotta viszonyát Kogutowicz Károllyal és vele a magyar földrajzi élet jelentős frakciójával. Váratlan kihátrálása és konfliktusai miatt Lóczyval is hullámzó volt a kapcsolata, tanára gyakran kényelmetlenül érezte magát tanítványának vehemenciája és kapkodása miatt. Teleki második földrajzi intézeti akciójával kapcsolatban fel is jegyezte kissé kétkedően egy levél margójára 1916-ban: „Meglátjuk. A jó dolgot mindenütt pártolni fogom. Arra vagyok kíváncsi, meddig marad Cholnoky és Teleki P. jó harmóniában együtt!”⁴ Ha a társaság ülésein nem is, de magánlevelekben vagy beszélgetésekben többször dezavualta tanítványait, vagy legalábbis nem védte meg őket az ellenük irányozott támadásoktól.

Lóczy 1908-ban egyetemi tanszékét odahagyva a Földtani Intézet igazgatója lett. Örökéért megindult a harc: mindenki az 1905

óta Kolozsváron professzorkodó Cholnokyt várta befutónak, Teleki is erre a megoldásra igyekezett hajlítani a kultuszminisztériumot. Nagy meglepetésre nem a Lóczy-örökös, hanem Czirbusz Géza paptanárt, piarista szerzetest nevezték ki a posztra.

Czirbusz a magyar földrajztudomány egyik, periférián mozgó, roppant sajátságos alakja volt. Bár nem volt túlzottan egyházas kötődésű, úgy tűnik, részint egzisztenciális okból, piarista tanár lett. Harminc év alatt végigjárta a rend összes magyarországi középiskoláját, Veszprémtől Sátoraljaujhelyen át Nagybecskerekig, de egy idő után mindenütt megszabadultak tőle, mert a tisztes polgárokat rendszeresen megbotránoztatta szerzeteshez nem illő életmódja, alkoholizmusa, trágársága és a nemiséget bőségesen és nagy leleménnyel tálaló beszédstílusa. Rengeteget írt, és bár munkásságát sokan igyekeztek elfeledtetni a hazai tudományossággal, maradandót alkotott. A szóalkotásaival, lendületével Szabó Dezsőre emlékeztető paptanár *A nemzeti művelődés geográfiájában*, valamint az *Anthropogeográfia* (I–III. kötet, 1915–1919) című műveiben eredeti megállapításokkal és jó meglátásokkal radikálisan újragondolta a magyar földrajztudomány feladatait. Erősen kritikus volt Magyarország közállapotaival kapcsolatban, és ami még furcsább, nem osztotta a földrajztudományban a századfordulón felerősödő optimizmust Magyarország küldetéséről és jövő nagy hatalmi helyzetéről. Jó néhány tekintetben megelőzte korát és magyar kortársait is. Győzelmét hatalmas felhördülés fogadta a földrajztudomány köreiből. A Magyar Földrajzi Társaság küldöttséget menesztett Bécsbe, hogy valamilyen módon elérjék: a király ne nevezze ki a piarista szerzetest. S mikor küldetésük nem járt sikerrel, a sajtóban kíméletlen hajszára bontakozott ki a tudós ellen. E vadászat egyik irányítója Teleki volt. Igazán mindent megtett, politikailag sem volt finnyás, amikor az egyetemi tanár műveit kellett támadni a saj-

tóban. Írt ellene a szabadkőműves és a polgári radikálisokhoz közel álló *Világ*ba csakúgy, mint a *Pesti Napló*ba és a Tisza-párti *Az Újság*ba. A *Magyar Figyelő*ben például így támadta Czirbuszt: „De mi, magyar geográfusok tudóst szerettünk volna ott látni [ti. Lóczy tanszékén], és ezt dr. Czirbuszban nem láthattuk. Örömmel láttuk volna be, ha komoly munkával igyekezett volna megmutatni, hogy tévedtünk. Ehelyett egész működésével és könyvével megdöbbszentően igazolta állásfoglalásunk helyességét.”⁵ A Magyar Földrajzi Társaság tízes évekbeli voksolásai azt mutatják, hogy Czirbuszt módszeresen igyekeztek kiszorítani a szervezet életéből. Nemhogy vezetőségi posztra (alelnök, főtitkár) nem tartották érdemesnek, de még a választmányi tagságát is leszavazták – bár újra és újra próbálkozott. Röpiratok is készültek ellene, és mivel a vita a nyilvánosság előtt folyt, az egyetemi ifjúság is megérezte a vérszagot, és diákok által írt, névtelen levelezőlapok vették célba Czirbuszt. Ezekben a küzdelmekben Telekit is elkapta a harci tűz: „Az ügy érdeke, hogy ez a cikk [a *Magyar Figyelő*], amely a culminatio lesz, jó legyen. Ezért kérlek, hogy segíts. A Nyugat is ír. A XX. Század azt hiszem szintén [...] nagyon kérlek segíts, mert erősen dolgozik [Czirbusz], és egészen agyon kell ütnünk, másként baj lesz. Én végsőkéig megyek.”⁶ E levél után két nappal kiderült, hogy mit is értett azon, hogy „végsőkéig megy”. Teleki megüzente a professzornak, hogy az „vagy lemond két napon belül egyetemi katedrájáról” és akkor nyugdíjhoz segítik, vagy pedig ellenzéke „országos botrányt rendez”, s ezzel kényszerítik a lemondásra.⁷ Czirbusz sem volt rest: az üzenetet előbb a kar, majd az egész egyetem tanácsa elé terjesztette, e testületek pedig szolidaritásukról biztosították kollégájukat. Czirbusz kezdetben állta sarat, buzgón válaszolgatott támadóinak, de voltaképpen beteg ember volt, szívbaja gyötörte, 1920 közepén el is hunyt.

A társaság életének viharai nem tettek jót Teleki lelkiállapotának. A rá nehezedő felelősség, az anyagi kockázatok és folyamatos intrikák időről időre olyan állapotba lökték, amelyben felerősödtek kétségei önnön képességeivel kapcsolatban. „A baj az, hogy magunkat sem tudjuk védeni. Te messze vagy, én meg egy rossz dilettáns. Nem irányítottak, nem tanultam és hasznomat nem veheti a geográfia” – panaszkodott Cholnokynak; „csekély tudásról”, „rossz stílusról” értekezett, és miután barátja helytelenítette, hogy „destruktív” lapokban (*Világ*, *Pesti Napló*) is támadta Czirbuszt, saját cikkét „hülye összevisszaságnak” nevezte.⁸ „Idegességét” is előhozta, ami miatt „kúrálni” kellene magát, és említette azt is, hogy „el van elkedvetlenedve” és nem tartja magát „főtitkárnak valónak”.⁹ Más alkalmakkor viszont kimondóttan felvillanyozottan írt: tréfás versbe szedte Kolozsvárra címzett jókívánságait, és karikatúrákat biggyesztett mellé, vagy férfiember számára éppenséggel félre nem érhető utalásokkal kívánt kellemes időtöltést barátjának. Kedélyhullámszámai élete további szakaszaiban is visszatértek.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a Földrajzi Társaság élete szüntelen intrika, háborúskodás és meddő küzdelem lett volna. Az egyik legkorábbi, 1872-ben alapított magyar természettudományi egyesület a nemzetközi tudományos életben is jegyzett szervezet volt, és részese számtalan nemzetközi együttműködésnek is. A társaság nemzetközi súlyát jelezte, hogy amikor az Amerikai Földrajzi Társaság a hatvanadik születésnapját ünnepelte, a Magyar Földrajzi Társaságnak is meghívót küldött: az évforduló megünneplésére transzkontinentális utat szervez keresztül az Egyesült Államokon, és magyar tudósokat is szívesen lát az exkluzív nemzetközi csapatban. Budapesten Telekit és Cholnokyt jelölték ki, hogy képviseljék a magyar földrajztudományt az utazáson és az ünnepségeken, amelyek

keretében felavatták az amerikai társaság új székházát is New Yorkban. Az utazás tetemes kiadásokkal járt, de sokat jelentett Teleki pályáján. A két barát 1912. augusztus 22-én indult New Yorkból a csaknem két hónapos útra, át az Egyesült Államokon. A körútnak Albany volt az első állomása, majd Buffalo, Detroit, Chicago következett, onnan Duluth és a Yellowstone park érintésével Seattle-be érkeztek, majd San Franciscóba indultak, később átvágtak a Sziklás-hegységen, Salt Lake Citybe, Denverbe látogattak, onnan kis kitérővel (Santa Fe, Phoenix) továbbutaztak Kansas Citybe, és Memphisen, illetve Birminghamen át Washingtonba jutottak, és október közepén érkeztek vissza New Yorkba az elfáradt tudósok. Telekit lenyűgözte a táj sokszínűsége: „Oly nagyszerű dimenziókban és remek mezeten egyszerűségben van itt minden Amerikában” – írta haza.¹⁰ A Grand Canyontól egészen el volt ragadtatva: „a szavam elállt, mikor először megláttam [...] még az amerikaiak sem tudják túlozni szépségét”.¹¹ Kényelmetlenségek is adódtak az úton: a két utazó folyton a piszokkal küzdött, mert mosakodásra kevés módjuk volt. Elégedetlenül vették tudomásul vonatuk szállásviszonyait és a konzervre alapozott amerikai étkezést. És amikor a két magyarnak egy sátorban, sőt egy ágyban kellett aludnia, az – állításuk szerint – maga volt az infernó. (Cholnoky hortyogott, Teleki pedig letúrta társát az ágyról.) A kellemetlenségek mellett azonban eltörpült az út hatalmas haszna. Nemcsak az utazás jelentett életre szóló élményt Telekinek, hanem az útítársak személye is. Az amerikai és európai földrajz legjavát képviselték a résztvevők, és szinte valamilyenük neve felbukkan Teleki későbbi levelezésében, tudományos kapcsolataiban. Tíz évvel később pedig egyetemi jegyzetében foglalta össze az út tanulságait.

Teleki a gazdaságföldrajzi munkássága és a japán atlasz nemzetközi sikere nyomán Magyarországon is megkapta azt

az elismerést, amely értelmet adott a további munkának. 1913-ban a Magyar Tudományos Akadémia megválasztotta levelező tagjának, és ugyanettől az évtől „kísérleti jelleggel” gazdaságföldrajzot adott elő a kereskedelmi iskolai tanárképzőben. Az akadémiai tagság és az oktatás talán feledtette vele azt a keserű kudarcot, amit magántanári habilitációjának sikertelensége jelentett: a budapesti egyetem húzta-halasztotta az eljárás megindítását, így az csak a háború után ért révbe. 1914-ben, amikor Lóczy visszavonult a Földrajzi Társaság elnökségétől, helyét Cholnoky Jenő vette át, de Teleki maradt a főtítkár. A szavazati arányok jelezték, hogy a társaság tagjai nem mind voltak elégedettek munkájával, ám Cholnoky valószínűleg már csak azért is ragaszkodhatott személyéhez, mert Teleki tapintatosan simította el a Cholnoky szangvinikus természete miatt menetrendszerűen kitörő botrányokat.

Magyar földrajztudósok működésének azonban az 1910-es években nem csak a Földrajzi Társaság volt az egyedüli terepe. Sokakat nem elégített ki a javarészt szaktudományos kérdésekkel foglalkozó egyesület ténykedése, és politikai vagy hangsúlyozottabb politikai-kulturális szerepvállalás során saját, földrajzból levezetett nézeteiknek is hangot akartak adni. A korban a földrajzi társaságok felfutása szorosan kötődött az imperializmus és a gyarmatosítás 19. század második felében zajló erősödéséhez. A magyar társaság szellemi arculatában folyamatosan jelen volt a balkáni magyar előrenyomulás, gazdasági és politikai behatolás gondolata. A század elején sokan úgy érezték, eljött az idő arra, hogy az 1905 és 1910 közötti válságperiódusból kilábalni látszó magyar politikának stratégiai célokat mutassanak. Számosan nemcsak a belpolitikai regenerálódást, hanem a külpolitikai expanziót is céljuknak tekintették. E törekvések találkoztak a századelőn Nyugat-Európában hódító irodalmi és művészeti orientalizmus hazai

követőinek szándékaival, és a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a tudományos életben dúló „ugor–török háború” utórezgéseivel. Ilyen hatások találkozásából született a tízes évek egyik sajátos mozgalma, a turanizmus.

A „turáni” elnevezés eredetileg Max Müller német származású angol nyelvésztől származott, aki Európa és Ázsia nomádok által beszélt, nem „árja” és nem sémi nyelveit a turáni nyelvek közé sorolta. Osztályozásán gyorsan túllépett ugyan az összehasonlító nyelvtudomány, az elnevezés azonban hosszú időre népszerű lett. Az első, aki a magyarság keleti és turáni gyökereire irányította a figyelmet, Vámbéry Ármin turkológus és Kelet-kutató volt. Az ő tanulmánya robbantotta ki az „ugor–török háborút” a nyolcvanas években a hazai tudományosságban. A Vámbéry írásait értelmezők és azokból új inspirációt merítők egyre többen lettek. A turáni észme népszerűségét elősegítették a különböző keleti expedíciók: Széchenyi Béla, Zichy Jenő, Almásy György kaukázusi, turkesztáni, volgai, szibériai, mongóliai és kínai utazásai és ezek sajtóbeli tálalása. A magyar irodalom jelesei közül is számosakat megérintett – egyik vagy másik formájában – a keleti rokonság, hivatás eszméje. Móricz Zsigmond is a keleti eredetű mélykultúra követőnek tartotta magát, s Ady Endre egyik – elég rövid – korszakára is erősen rányomta bélyegét a turanizmus szemlélete. A turanizmus legsajátabb és egyáltalán nem tehetőségtelen költője volt Zempléni Árpád, aki *Turáni dalok* című verseskötetében képviselte a magyarság turáni hivatásának gondolatát. Az 1904–1905-ös orosz–japán háború magyarországi fogadtatásában is fellelhető volt a „távoli turáni rokon” iránt érzett szimpátia. Az ekkoriban a nemzetközi nyilvánosság elé lépő Finnország pedig számos szimpatizánsra talált Magyarországon, elsősorban a művészvilágban. Ezek az értelmiségiek, művészek, politikusok a legkülönbözőbb színvonalon

és indíttatásokkal képviselték ezt az eszmét. A közös az volt bennük, hogy a magyarság hagyományos, Kárpát-medencére tekintő hatalmi törekvéseit szerették volna – politikai és gazdasági vonatkozásban – kiterjeszteni a Balkán, a Közel-Kelet vagy Ázsia távolabbi vidékei felé. Egyeseknek ez az új irány csak a balkáni, németekkel és osztrákokkal is versenyző magyar politikai-gazdasági dominanciát jelentette, másoknak a Közel-Kelet és a Török Birodalom egyes területeivel szorosabb gazdasági kapcsolat kiépítését, Budapest keleti (török, bolgár, bosnyák stb.) kultúrcentrummá tételét, a néprokonok felé tett gesztust. A merészebbek már a 150 vagy éppen 600 milliós turáni faj legnyugatibb bástyájának, Európában lévő „lándzsahegyének” látták a magyarságot, amely élére áll a diadalmas „turánságnak”, és két fenyegető „pán”-mozgalom (pángermanizmus, pánszlávizmus) között új erőközpontot hoz létre Euráziában.

Az eléggé különböző érdeklődési irányokat és eltérő indíttatásokat igyekezett összefogni az 1910. november 26-án megalakult Turáni Társaság. Telekit a társaság előbb alelnökének, majd elnökének választotta, és a háború alatt ő lett az egyesület *Turán* című folyóiratának főszerkesztője. 1913-ban a lap hasábjain ki is fejtette eszméit a társaság hivatásáról. Cikkében nagyon határozottan a német kereskedelmi benyomulást említette mint példát és kihívást a Turáni Társaság számára. Földrajzi érveket igyekezett felsorakoztatni amellet, hogy Magyarország és a magyar múlt megismerését miért szolgálja a Kelet kutatása, párhuzamot vont a közép-ázsiai sztyeppe és az Alföld között. De a cél számára „a rokon turáni népek tanulmányozása, összeköttetés létesítése” volt, s „vezérszerep a magyarnak a turáni népcsaládban tudományos és gazdasági téren”.¹²

A rangos tagi névsor és a nagy elszánások ellenére a dolgok nem mentek egészen rendben. Elsősorban a pénz soha-

sem volt elég, és hamarosan személyi ellentétek is felütöttek a fejüket. A fiatal politikus a társaságnak már 1911-ben sem sok értelmét nem látta, mondván: „van egy magyar közmondás arról, hogy mivel nem lehet veres tojást festeni”.¹³ Bár Telekit az 1914 elején megtartott közgyűlés megerősítette elnöki pozíciójában, ő már nem igazán bízott abban, hogy az egyesület tervszerű tudományos munkát tud majd kifejtetni, ezért erejét arra összpontosította, hogy a Magyar Tudományos Akadémián Keleti Bizottságot szervezzék, amely részben továbbviszi a társaság kezdetben vállalt céljait. A háború kitörése azonban lezárta a társaság működésének első szakaszát: a szervezet beszüntette működését, a folyóirat kiadása pedig néhány szám után megszakadt.

Teleki ekkor harmincas éveinek derekán járt. Külseje nem sokat változott ahhoz a fiatal képviselőjelölthöz képest, aki 1904 végén hadba indult a nagysomkúti mandátumért. Abból a portréból, amely ebben az időben *A Szövetkezett Balpárt Arcképcsarnokához* készült róla, a kissé gigerlis öltözködés mellett a szemlélőt először elálló füle, sűrű szemöldöke és áttetsző szürke szeme ragadja meg. Kreolos arcán, ha nevetett vagy grimaszolt – ez utóbbi gyakran megesett –, az idő előrehaladtával egyre több ránc jelent meg. Apjával ellentétben, akinek dús, erős szálú haja volt késő öregkoráig, ő már a húszas éveinek végén elkezdett kopaszodni. Alacsony volt, és madárcsontú. Bár kevesebbet betegeskedett, mint gyermekkorában, azért előfordult, hogy kórházba került. Gyenge fizikuma miatt nem teljesítette a korban az úriemberséghez amúgy elengedhetetlen egyéves önkéntesi szolgálatát, így tartalékos tiszt sem lett belőle.

Teleki 1908-ban megismerkedett gróf Bissingen-Nippenburg Johanna grófnővel, Bissingen-Nippenburg Rudolf (magyarosan csak Rezső) és Mocsonyi Georgine leányával.

A Bissingen-dinasztia magyar honosságot szerzett osztrák katonagrófi család volt; birtokaik Temes és Krassó-Szörény vármegyében terültek el, csaknem 2900 holdon. Az apa korán elhunyt, és az özvegynek egyedül kellett felnevelnie és kiházásítani négy kamasz lányát. Közülük a legidősebb, Hanna grófnő 1889-ben született, tíz évvel volt fiatalabb választottjánál. Teleki 1908 szeptember közepén szemérmesen tudatta mesterével és barátaival, hogy „pár nap előtt eljegyeztem Bissingen Hanna grófnőt”.¹⁴ A kézfogót nem sokkal később, 1908 novemberében tartották Budapesten, a Bazilikában. Teleki a tanúi, Economo János és Teleki Gyula előtt esküdött örök hűséget tizenkilenc éves feleségének, és frigyüket Boromisza Tibor szatmári püspök áldotta meg. Az esküvőn számosan felvonultak a magyar és az erdélyi arisztokráciából. Ott voltak Teleki görög származású rokonai, fiatalkori barátai: Teleki Jenő, Pallavicini György és a jó barátoknak számító Károlyi Mihály. Sok Almássy, Bethlen és Prónay is felvonult, csakúgy, mint Bethlen Margit, Bethlen István felesége is, akinek édesanyja, Mocsonyi Livia Mocsonyi Georgine testvére volt. Így Teleki Pált és Bethlen Istvánt – amellet, hogy Bethlen édesanyja is Teleki lány volt – feleségeik unokatestvérsége is összekötötte. Bethlen István András nevű fia pedig a menyasszony uszályhordója is volt a szertartáson.

A házasság a visszaemlékezők szerint mentes volt a nagyobb viharoktól. Teleki Pálné nem bánt túl jól a pénzzel, a háztartás vezetéséhez szükséges összegek rendre kifolytak a kezéből. A visszaemlékezők számos, Teleki édesanyja és az új feleség közötti feszültségről írnak. A fiatalasszony ugyanakkor társult anyósának jótékonykodásához a családi birtokon, telente ő is rendszeresen megajándékozta a Kővárvidék szűkölködőit. A képek tanúsága szerint a vonzó, bár hízásra hajlamos

és kissé raccsoló Teleki Pálné későbbi életében hűséges társa volt férjének. Teleki Pál nyilvános szerepléseiben a lehető legritkábban vett részt.

A házasságból két gyermek született: Mária – családi becenevén Majcsi – 1910. március 3-án és Géza 1911. november 27-én. A nagyapának, Teleki Gézának hatalmas örömet szerzett a nevét viselő unoka születése: ő nem ismerhette apai nagyapját, és a fia sem látta Teleki Edét. Teleki Gézát a kilencvenes évek óta erős ízületi fájdalmak gyötörték. Hatvanon túl a volt belügyminiszter egyre nehezebben járt, és egyre többet betegeskedett. Rendszeres vendége volt a különböző magyarországi és európai gyógyfürdőknek. Kora és tekintélye miatt a századelőn már Teleki Géza volt a huszonöt felnőtt férfi tagot tömörítő Teleki nemzetség „kormányzó tanácsának” elnöke. Ebbéli szerepében ő felügyelte féltő gondal a családi levéltárat Marosvásárhelyen, valamint a család és a történelmi társulat kiemelt vállalkozását: Teleki Mihály levelezésének kiadását. Ugyancsak ő ellenőrizte a közösen kezelt vagyon gyarapodását, elsimította az ellentéteket, és képviselte az elhunyt családtagok kiskorú örököseinek jogait. Teleki Géza néhány nappal hetvenedik születésnapja előtt befeküdt egy budapesti klinikára, hogy apróbb műtétnek vesse alá magát, a szíve azonban nem bírta el a megterhelést, és Teleki Pál apja 1913. szeptember 27-én elhunyt. Ezzel a család összes birtokának, anyagi ügyének gondja fia nyakába szakadt.

Gavrilo Princip 1914. június 28-án Sarajevóban lelőtte Ferenc Ferdinánd trónörökösét és feleségét, Chotek Zsófia grófnőt, s a Monarchia egy hónappal később hadat üzent Szerbiának. A mozgósítási parancs a fiatal feleségétől és két kicsi gyerekétől szakította el az érett férfikorba lépő Teleki Pált, de egyúttal temérdek otthoni vesződségtől is megszabadult.

HÁBORÚBAN

A még mindig csak harmincöt éves arisztokrata különös alakulat katonája lett. Az Önkéntes Királyi Magyar Autombiltestület azért jött létre 1909-ben, hogy enyhítsen a magyar királyi honvédség és a közös hadsereg gyenge gépkocsi-ellátottságán. Tagjai vállalták, hogy békeidőben két-három alkalommal gyakorlatra vonulnak be, mozgósítás esetén pedig saját gépkocsijukkal azonnali szolgálatra jelentkeznek. A kocsikat a hadi célok érdekében csukaszürkére festették. A testület tagjainak saját egyenruhájuk is volt: a tábori öltözet khakiszínű autóssapkából és ugyanilyen színű zubbonyból állt; ez utóbbi acélkék kezelőjét kék zsinórok díszítették. A világos khakiszínű nadrághoz lábszárvédő és cipő járt. Teleki népfölkelő hadnagyként vonult be ehhez az alakulathoz: a tagok lobbierreje ugyanis keresztülvitte, hogy a tagok akkor is megkapják a tiszti rangot, ha korábban nem voltak katonák. Az autóhasználat volt a századelő modernitásának az a szegmense, amit Teleki nemcsak elviselt, hanem kedvelt is. A hajóutakon rendszerint rosszul volt, később kellemetlen tapasztalatokat szerzett a repülővel is. Saját automobiljáról 1908-ból van először tudomásunk. Teleki hallatlanul imponált a kocsijában utazó Bissingen Hannának azzal, hogy vidá-

man viselte a megpróbáltatásokat, s valahogy mindig életet lehelt a járműbe. A Királyi Magyar Automobil Club tagjai között Teleki olyan barátokkal, ismerősökkel lehetett együtt, mint Károlyi Mihály, Bánffy Miklós, Friedrich István későbbi miniszterelnök vagy Törley József pezsgőmogul. A fiatal gróf rendszeresen részt vett az Automobiltestület szemlén, és időről időre hadgyakorlatokra is bevonult. 1912 márciusáig egy Lavrin-Klement márkájú gépkocsija volt, majd egy Fiattal nevezett a KMAC konstantinápolyi versenytúrájára, ezen végül nem indult el, viszont a vetélkedésen rajthoz állt a szintén KMAC-tag Károlyi Mihály is.

1914. július 28-án Pribékfalván kapta meg a behívóját, és azonnal Budapestre utazott. A Nemzeti Casinóból indult el Szüllő Géza munkapárti képviselő, szintén automobilista társaságában Szarajevóba, ahol a parancs szerint jelentkeznie kellett. Az automobilisták között számos osztrák és magyar arisztokrata család sarja is felbukkant, a tagokat a hadsereg-parancsnokság mellé osztották be. Feladataik távol voltak a gyalogosokra leselkedő veszélyektől: vezérkari tiszteket kellett szállítaniuk, ennivalót, csomagokat fuvaroztak, és néha fel kellett venniük egy-egy sebesültet. Augusztus 30-án az alakulatnak át kellett települnie a kelet-boszniai Dobojba, hogy közelebb legyen a 6. osztrák–magyar hadsereg felvonulási terepéhez. Itt találkozott az alakulat magyarjaival Thallóczy Lajos boszniai kormányzó: megállapította, hogy a csapat körülményei inkább „templomkerti idillre” emlékeztetnek, és „egyáltalában, ezeknek az automobilistáknak fene jó dolguk van”.¹ A kezdeti lelkesedés utáni fásultságot aztán Teleki maga is átélte. Amikor szeptember végén ismét költözniük kellett – ezúttal tifuszcímertől miatt Tuzlába –, Teleki megkönnyebbüléssel fogadta, hogy berendelték a vezérkarhoz térképeket készíteni. Legalább értelmes dolgokkal foglalkozhatott.

Az osztrák–magyar hadsereg egyelőre nem bírt a szívósan védekező szerbekkel. A Drina menti ütközetben és a Szabács körüli harcokban az osztrák–magyar erők a végiggondolatlan haditerv és a rossz előkészítés miatt az első hónapban kudarcot kudarokra halmaztak. Majd amikor sikerült az ősz folyamán a harcok súlypontját Szerbia területére helyezni, a Monarchia hadereje nem tudta tartóssá tenni sikereit. Belgrádot ki kellett üríteni és decemberben ismét vissza kellett vonulni a Drina mögé: az 5. és 6. hadsereg halottakban és sebesültekben 200 ezer embert veszített. Mindez nem sokban látszott az automobilisták életén. Időtöltéseik nagyjából ugyanazok voltak, mint annak előtte. Az unalomnak haszna is volt: Telekit meglátogathatta felesége a fronton. A kiváltságos alakulat helyzetére jellemző, hogy Teleki csaknem három hónappal hadba vonulása után, október végén, egy frontlátogatás során tapasztalt először tüzérségi támadást. 1914 novemberében a parancsnokság és vele együtt Teleki is átköltözött megszállt szerb földre. „Ködös, komisz helyen vagyunk”, az eső „tönkretesz mindent; felszerelést, embert, kedélyt” – írta haza.² Talán a mappakészítés, esetleg a vezérkariai lelkes fuvarozása tette, de Telekit előléptették: 1914 decemberében soron kívül népfőlkelő főhadnaggy lett. A lassan múlt időt esélylatolgatással és a háború végével kapcsolatos spekulációkkal töltötte. Sok más gondolkodóval együtt azt az illúziót táplálta, hogy ha véget ér a szerbiai hadjárat, megszűnik a háború kiváltó oka, az antant is engedékenyebb lesz, hajlik majd a megegyezésre. Idő kellett, hogy felismerje: ez a háború gyökeresen más, mint az eddigiek. Bár az átlagos katonánál sokkal többször kapott szabadságot – az idő előrehaladtával már három-négy havonta eltávozhatott a frontról –, egyre lélekölőbbnek látta a katonaságot, s figyelmét inkább a remélhetőleg győztes háború politikai tanulságaira fordította. De a katonaságtól egyelőre nem szabadulhatott.

Amikor 1915 májusában Olaszország is hadba lépett, Telekit parancsörtsztként áthelyezték a délnyugati frontra. Futárszolgálatot látott el, de munkájának hiábavalósága egyre jobban kínoztta, mert „az nem intelligens embernek való”.³ Az ország dolgát meg egyenesen borúsan látta: azokat „úgy intézzük, mint az ember, aki a fa körül szaladva önmagát kísérli meg buzerálni”, majd fegyelmezte magát, és így folytatta: „Bocsáss meg a trágárságért. De ez egyike a kevés megmaradó élvezeteknek.”⁴ Ezért örült, amikor végre értelmesnek tűnő feladatot bízta rá. Stanjel (olaszul San Daniele, ma Szlovéniában) vasútállomásának irányítását kapta meg. Alig volt ideje alvásra, állandóan vonatokkal és szállítmányokkal kellett törődnie: „Kutya egy munka, de hasznos” – írta feleségének.⁵

Mivel az állomás fontos csomópont volt a délnyugati front utánpótlásának biztosításában; érthető, hogy egy olasz légítámadás után, amikor is Teleki erélyével megmentette a helyzetet és megelőzte a pánikot, „az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismeréséül” az uralkodó „legfelsőbb dicsérő elismerését nyilvánította”.⁶ A dicséret azonban nem tudta kiközköteni tartósnak látszó apátiájából, most már azon sem tudott tréfálkozni, hogy milyen hosszú lett itt a haja: a tétlenség elkeserítette. „Hanem azt mondhatom, hogy elég volt a háborúból. Irtózatoss ez a tétlen, esztelen, állatnak való élet.”⁷

1915 őszétől egyre többet tartózkodott otthon, és ha vissza kellett is térnie, megtalálta a módját, hogy hazai légkört teremtsen magának: 1915 karácsonyát Mariborban (Marburg) ünnepelte, együtt családjával és gyermekeivel. 1916-ban még visszatért alakulatához, de egy márciusban kapott hathetes szabadság után már tartósnak a hátszországban maradt. Az Automobiltestületet az év tavaszán formálisan is feloszlatták, a tiszteket csapatszolgálatra osztották be, és a népfőlköket parancsörtszti szolgálatra vezényelték. Ez lett volna

Teleki sorsa is, de ő ekkor már más, fontos kormányzati megbízásban részesült, így hosszú felmentést kapott a frontszolgálat alól, míg 1917 tavaszán végleg leszerelték.

Már 1915 őszi, hosszú szabadságai idején egyre inkább megérlelődött benne a gondolat, hogy a fronton, a Balkánon szerzett tapasztalatait azon eszmék szolgálatába kellene állítani, amelyek a háború előtt is vezérelték. A balkáni magyar előrenyomulás foglalkoztatta, immár erősebb németellenes hangúlyokkal. Tisza István kormánya látott is fantáziát a Turáni Társaság működésének felélesztésében. A bolgár és a török szövetségesek felé tett külpolitikai gesztus is volt a Magyar Keleti Kultúrközpontként feltámasztott társaság támogatása. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentős összegeket juttatott a szervezetnek, és kiterjedt feladatkörrel látta el. A Miniszterelnökség pedig helyet biztosított számára az Országházban. Az új elnök Széchenyi Béla lett, hét társelnököt és még ennél is több alelnököt választottak. Az újonnan létrejött szervezethez csatlakozott a Balkáni Kálmán vezette Magyar Keleti Gazdasági Központ, így kialakulni látszott a magyar keleti politika egyik új erőközpontja. A kultúrközpontban szakosztályokat hoztak létre, és e mamutszervezet egyes részeinek koordinálásával háromtagú munkabizottságot bízta meg, amelynek Bánffy Miklós, Teleki Pál és Pekár Gyula lett tagja. A kultúrközpont vezetősége és a szakosztályok tagjai a magyar politikai elit csaknem valamennyi színárnyalatát képviselték, és személyükben a legnevesebb közéleti és tudományos személyiségek álltak ki az ügy mellett, Bethlen Istvántól és Herczeg Ferencről Nopcsa Ferencen, Vikár Bélán át Méhely Lajosig és Goldziher Ignácig. Teleki névleg csak egy volt az alelnökök közül, de munkabizottsági tagságán keresztül ennél jóval nagyobb befolyással bírt.

A kultúrközpont a korábbiak mellé még számos célt tűzött ki maga elé e háborús feltámadás idején: a bolgár–török kapcsolatok ápolása, bosnyák, bolgár és török diákok magyarországi fogadása és taníttatása, muszlim hitű vagy uráli-altáji nyelvet beszélő hadifoglyok között propaganda folytatása, gazdasági terjeszkedés elősegítése, illetve az orosz birodalomból menekült „turáni” politikai vezetőkkel való kapcsolatfelvétel. Emellett azonban szerepet kaptak a balkáni magyar politikai törekvések is, sőt a kultúrközpontot előkészítő tárgyalások során a magyar illetékesekben egy „turáni légio” gondolata is felmerült. Teleki – mint az gyakran megesett – határozottan lelkes volt a vállalkozás kezdetén: „A pénztelenség és a túl-idealizmus bilincsetől megszabadítva a dolog most nagyon szépen indul” – írta.⁸ Hamarosan török, bosnyák, albán diákok érkeztek magyarországi iskolákba, sőt 1918 elején még a frissen kikiáltott krími tatár köztársaságból is jöttek diákok. Teleki sorra látogatta a fogadásukra kijelölt iskolákat, és szervezte elhelyezésüket. A diákok fogadása és más, pontosan nem ismert „turáni kooperáció” ügyeiben többször is járt a Balkánon, Szófiában és Isztambulban. Telekinek a gyakorlati, oktatási, nevelési célokon kívül elsődleges célja volt a magyar Kelet- és Balkán-kutatást szolgáló tudományos bázis megteremtése is. Magyar botanikusok, ornitológusok és földrajztudósok kutatták a Balkánt, köztük Lóczy Lajos és Cholnoky is. Teleki folyamatosan szorgalmazta egy Balkáni Intézet felállítását Budapesten és egy román intézet létrehozását Kolozsváron. Az első külföldi magyar intézet, a konstantinápolyi, a Turáni Társaságtól függetlenül jött létre, de jelentőségére Telekiék hamar felfigyeltek, és patronázsuk alá vonták az intézményt. „Telekiben biztos és erős támaszunk van” – írta 1918 tavaszán az intézet igazgatója, Hekler Antal művészettörténész.⁹ Budapesten pedig Teleki folyamatosan

azon dolgozott, hogy a keleti témájú könyveket és folyóiratokat gyűjtő intézmények erőfeszítéseit összefogja, a Fővárosi Könyvtár, a Keleti Kereskedelmi Akadémia könyvtára és a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt létrehozhasson egy közös, nagy keleti gyűjteményt. Ilyen kérdésekben nem ismert ideológiai különbséget: Szabó Ervinnel, a Fővárosi Könyvtár igazgatójával, a korai magyar szocializmus teoretikusával éppúgy levelezett az ügyben, mint a minisztérium hivatalosságaival. Szabó még név nélküli cikket is írt a *Turán*ba, a társaság lapjába. A tudományos bázis megteremtésében kulcsszerepet játszott, hogy 1917 elején újraindult a lap, Teleki főszerkesztésében. A folyóirat szép szedéssel, finom papíron, alkalmanként képeket, rajzokat is hozva évi tíz számban népszerűsítette a Magyar Keleti Kultúrközpont eszméit. Szerzőgárdája igazán elsőrangú volt, és a kiadvány élénken figyelte a nemzetközi tudományos irodalom Kelet-kutatással, turanizmussal foglalkozó eredményeit, és látókörét nem korlátozta a központi hatalmak országaiban kiadott munkákra. Angol, francia és amerikai szerzők műveit is nagy terjedelemben, számos esetben igen méltató sorokban ismertették. Teleki számos kis recenzió mellett két nagyobb írással is jelentkezett a *Turán* oldalain.

Az elsőre talán riasztó című cikkében – *Táj és faj* – a Turáni Társaság 1916. májusi közgyűlésén elmondott gondolatait tárta a nyilvánosság elé, bőséges lábjegyzetekkel, amelyek felölelték a szociológia, a biológia, a régészet, az esztétika és a néprajz egyes eredményeit. Írásában Germanus Gyula 1916 folyamán már nyilvánosságot kapó egyes kritikai megjegyzéseivel szemben védelmezte a turanizmust; azt állította, hogy számára nem faji, hanem tájrajzi összetartást tartalmazó üzenete van a turanizmusnak. Tételeiben elhatárolta ugyan magát a földrajzi determinizmustól, de számára egyér-

telmü volt, hogy a faj – így a turáni is – „tájalkotó tényező”. Ily módon a Turáni tájfogalom volt, és nem embertani, származási vagy akár néprajzi. A közép-ázsiai sztyeppe összefüggő síkságai meghatározó nyomást gyakoroltak az itt élő népekre. Ezek a nomádok, bekerülve a sztyeppe „kohójába”, „edződtek, amalgamálódtak”, és „széthordozták műveltségét”.¹⁰ Mindez természetesen jelentette azt is, hogy e tájnak, a sztyeppének van „műveltsége”: az általánosítás megkímélte Telekit attól, hogy pontosabban meghatározza a Turán földrajzi helyét, a kifejezés számára egyértelműen a sztyeppe szinonimájává lett. Germanus Gyulát és a *Nyugat* köréhez tartozó esszéistákat ez az érvelés nem győzte meg. A turanizmust az ez utóbbiakhoz tartozó Szász Zoltán „kultúra-ellenes faji elzárkózásnak” tartotta, míg Germanus történetietlennek minősítette az egész ideológiát.¹¹ E bírálatokra Teleki ismét nekigyürkőzött, s csaknem negyvenoldalas, több mint kétszáz lábjegyzettel megerősített írással válaszolt a turanizmus bírálóinak. A *Turán földrajzi fogalom* című tanulmány komolyan fellépett a magyar őstörténeti kutatás „eldilettantosodása” ellen, de ismételten – és nagy apparátussal – bizonygatta, hogy a Turán régóta használt földrajzi fogalom.¹² Olyan táj, amely nomadizmusra, állattenyésztésre kényszeríti lakóit, arra, hogy időnként felkerekedjenek, hogy az elsivatagosodás elől állataikat új legelőkre vezessék, vagy egyszerűen hadjáratot indítsanak szomszédaik ellen. Teleki úgy látta: „A Turánról tehát megállapíthattuk, hogy földrajzi fogalom, az emberi földrajz értelmében, jobban mondván tájrajzi fogalom. Ilyen fogalom az arabok és perzsák Turánja, a kik alatta a steppe nomád népeit értették. Megállapíthattuk, hogy a Turán név ebből az irodalomból, tehát ebben az értelmezésben kerül bele az európai földrajzi irodalomba és ez az értelme is marad abban.”¹³ Szemlélete, bár nem volt mentes bizonyos túlzások-

tól, és a cikk sok helyütt inkább olvasónaplóra emlékeztet, mégis mérsékelt hangú volt, és bizonyos kompromisszumot próbált nyújtani. Megkísérelte fenntartani a fogalom tudományos létjogosultságát, lenyészni az őstörténeti vadhajtásokat, ugyanakkor visszaverni Germanus tudományos szempontból veszélyesnek látszó támadását.

E kiegyenlítő felfogás nem vált általánossá a társaságban. A *Turán* hasábjain vagy más folyóiratokban, de a turáni mozgalomhoz tartozó szerzők tollából megjelent cikkek és írások olyan magyar nagyhatalmi politikát vetítettek előre, amely nem tartozott a realitások közé, és tudományosan megindokolhatatlan volt.

Románia belépése az első világháborúba és az 1916. augusztusi, erdélyi román betörés Telekit arra indította, hogy újragondolja a politikától való korábbi visszahúzódását. A román hadsereg dél-erdélyi megjelenése és első sikerei arra ösztönözték, hogy azonnal szolgálatra jelentkezzen. Egy kisebb, nagyszebeni katonai parancsnoksághoz osztották be szeptemberben, ahol valószínűleg szintén parancsörtszti feladatokat látott el. A közvetlen veszély elmúltával Teleki a károk helyreállítását végző Erdélyi Kormánybiztosságon dolgozott. Ebben az időszakban ott működött Bethlen István és Gömbös Gyula is. Teleki ekkor látta úgy, eljött az idő arra, hogy visszalépjen az ország politikai életébe, és országgyűlési képviselő legyen.

A keszthelyi választókerület képviselője elhunyt, s örökéért szállt versenybe a harminchét éves politikus. Ezúttal sem volt ellenjelöltje. 1916. október közepén utazott a választókerületbe, és 15-én mondta el programbeszédét. Láthatóan jól felkészült a helyi problémákból. Amellett, hogy enyhén bírálta a kormányt, és kissé erősebben a hadvezetést a magyar vér pazarlásáért, a nagy belpolitikai témák közül mindössze

a nemzetiségi kérdést érintette. „Erős és céltudatos” nemzeti-ségi politikát követelt, mert „az engedékenységet a gyengeség jeléül szokták tekinteni ellenségeink, pedig nekünk minden téren erőt kell mutatnunk” – fejtette ki.¹⁴ Az október 23-i választás napján meg sem jelent a választókerületben, mert vissza kellett térnie Erdélybe. Ellenjelölt és incidens nélkül választották meg a keszthelyi kerület képviselőjének. Hat év elteltével ismét visszatérhetett az országos politizálásba.

Olyan szerepet talált magának újabb mandátuma alatt, amely egyszerre biztosította számára a figyelmet – hiszen a háborúval szorosan összefüggött –, és nem volt a témában versenytársa. Újszerűsége, modernitása pedig lehetőséget adott arra, hogy túl tudjon lépni a közjogi választóvonalon. A társadalom-egészségüggyel, fajhigiéniával foglalkozó szakpolitikus imázsa ezenfelül lehetővé tette számára, hogy ne kelljen éles különbséget tennie tudós és közéleti férfiú vállalásai között. Teleki vonzalma a társadalmi problémák biológizáló megközelítése iránt nem volt új keletű: államtudori dolgozata és a *Husadik Század*ba írott cikkei egyértelműen jelezték fiatalkorának tájékozódását, ami a század második évtizedében is folytatódott.

A darwinizmus felismerései, a természettudományok haladása és a modern tömegtársadalom kialakulása nyomán a 19. század második felében számos gondolkodó töprengött a tudományos eredmények kormányzásba való átültetésén. Az emberi fejlődés előrehaladásába vetett korlátlan hit, a vallásos élet elvesztése azt az érzetet keltette, hogy a darwini kiválasztáselmélettel a társadalmat jobbítani lehet a közösség magasabb céljai érdekében. Ki lehet válogatni a társadalom gyarapodása szempontjából értékes egyedeket, elő lehet segíteni szaporodásukat, és visszaszorítani a társadalom számára értéktelen (bűnöző hajlamú, alkoholista, mentális vagy testi beteg) egyedek szaporod-

dását. E küzdelem szociális szempontokból indult ki: a hirtelen felduzzadt városok ipari övezeteiben a gyakran egészségtelen körülmények között, betegségeknek és alkoholizmusnak kiszolgáltatott munkástömegek szaporodása aggodalommal töltötte el a megfigyelőket, a középosztálybelieket és a szociáldemokratákat egyaránt. Angolszász területen az eugenikus (a jó génállomány megalkotására irányuló) törekvések Francis Galton (1822–1911) brit antropológus nevéhez fűződtek, aki az emberi faj egészségessé tenyésztésére esküdött fel. Német nyelvterületen az eugenika szinonimájaként használták a „fajhigiéniát” fogalmát, amely számos – elég különböző indíttatású – csoport ideológiája lett. Utópisták, újkonzervatívok, szocialisták, orvosok és közegészségügyi szakemberek követték az eszmét, hogy megakadályozzák a társadalom „elfajzását”, fenntartsák működőképességét vagy racionálisan tervezhetővé tegyék folyamatait. A fajhigiéniát nem feltétlenül mutat a nemzetiszocializmus felé, bár egyes képviselői antiszemita nézeteket is hangoztatnak, és végül a nácik körében kötöttek ki.

A német fajhigiéniái mozgalom atyamestere és intézményteremtő figurája Alfred Ploetz (1860–1940) volt, aki bár nagynémet volt, de kezdetben szocialista eszméket vallott, a szocializmus és a darwinizmus elméletét próbálta összebékíteni munkásságában, majd a két háború között közel került a nácikhoz. Küzdött az alkoholizmus, a nemi betegségek terjedése ellen, és szorgalmazta az állami népesedéspolitikai lépéseit. 1904-ben elvbarátaival megalapította az *Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie* című folyóiratot, ennek első számait Teleki lelkesen üdvözölte a *Husadik Század* hasábjain. És ugyancsak Ploetz állt az 1905-ben megalakult német fajhigiéniái társaság (Gesellschaft für Rassenhygiene) mögött is.

Teleki megismerkedett Ploetzel, és a csaknem húsz év kor-
különbség ellenére barátság vagy legalábbis jó tudományos

kapcsolat szövődött a két férfi között. Teleki már 1911-ben járt Drezdában a fajhigiéniai kongresszuson – egyedüli magyar résztvevőként. Így korai érdeklődésének méltó jutalmát láthatta abban, amikor 1914 elején az alakulóban lévő Egyesületközi Magyar Fajegészségügyi Bizottság szervezője, Apáthy István kolozsvári egyetemi tanár felajánlotta neki az új szervezet elnökségét. Teleki túlárado örömmel fogadta: „én régen foglalkozom, persze csak mint szerény dilettáns, eugenikával”, és bár „aktív munkálkodásom [...] már évek óta speciálisan a földrajz terére szorít, lelkes híve maradtam e törekvéseknek”.¹⁵ Teleki 1914-ben részt is vett a bizottság alakuló ülésén, a lendületesen induló kezdeményezést azonban megakasztotta a háború. Teleki rövid szabadságai alatt is igyekezett életben tartani a bizottság működését. Az egyik ilyen alkalommal például, 1915 decemberében megvitatták Nékám Lajos orvos-professzor *A háború és a nemi betegségek* című röpiratát, és e témában memorandumot is intéztek a kormányhoz. Ebben már törvényhozási intézkedéseket is követeltek a legveszélyesebbnek tartott, a háború, a leszerelés utáni időszak szabályozására. A memorandumban többek között kérték a betegek kezelési kényszerének, illetve kötelezettségének kimondását, az orvosok leszerelésük végrehajtandó mozgósítását, a szabadságoltak tüzetes egészségügyi vizsgálatát, női otthonok felállítását, a bevonultak szórakoztatásának megszervezését, és annak kihirdetését a katonák körében, hogy a nemi bajos katonákat a leszerelésükre vissza fogják tartani.

Amikor Teleki hazatért a frontról, élenkebben kezdett érdeklődni a bizottság további működtetése iránt. Ezen az úton Lucifere is akadt: Hoffmann Géza, aki a tízes években a Monarchia chicagói alkonzulja volt, majd Berlinbe került, és jó kapcsolatokat épített ki a német fajhigiéniai mozgalommal. Az *Archiv*-ban cikkeket közölt, s Münchenben egy, az egye-

sült államokbeli eugenikus mozgalmat ismertető könyve is megjelent, ám az abban leírt „negatív” eugenikus gyakorlathoz (sterilizáció stb.) a német mozgalom nagy része elvetette. Hoffmann azonban ez sem zavarta, és a magyar fajegészségügyi mozgalomban is főszerepet vállalt. Az ő részvételével alakult át 1917 novemberében az addig bizottságként létező szervezet Népesedéspolitikai és Fajegészségügyi Társasággá, amelynek Apáthy István alelnöke, Teleki pedig elnöke lett. A Társaság lapot is adott ki *Nemzetvédelem* címen, amely elsősorban a nemi betegségek terjedése ellen kívánt küzdeni. A lapban egyaránt publikált Laky Dezső, Teleki kormányának 1940-es közellátási minisztere és Buday Dezső, a tragikus sorsú, kommunistává lett jogakadémiai tanár. A szervezet mozgólódásaiban részt vevő orvosok, fiatal szakemberek közül sokan később a Tanácsköztársaság egészségügyi szerveiben bukkantak fel, így vélhetően Teleki is itt ismerte meg a később kommunistává lett Madzsar Józsefet, Jászi Oszkár sógorát.

Teleki élete első nagyobb lélegzetű országgyűlési felszólalásában a társaság célkitűzéseit karolta fel. A név elhangzása nélkül a nemrég alakult egyesület programját ismertette, és a társaság által fontosnak tartott kérdésekre hívta fel a figyelmet: a születésszám csökkenésére, a tüdőbaj, a nemi betegségek és az alkoholizmus terjedésére. Talán ez a felszólalás, talán a népesedéspolitikusok társaságában való forgolódás tette, hogy amikor Tisza István miniszterelnök 1917. május 24-én – főként a választójog kérdése körül kialakult konfliktus miatt – beadta lemondását, az új kormányfő, a még Telekinél is fiatalabb Esterházy Móric fontos posztot szánt neki. Kettejük ismeretsége, sőt barátsága még a kilencvenes évekből származott, és Esterházy is erős szociálpolitikai érdeklődést mutatott: nem meglepő tehát, hogy Teleki Pált 1917 júniusában az Országos Hadigondozó Hivatal elnökének nevezték ki.

Teleki ilyen irányú vonzalmait már édesapjának működése is megalapozta. Érezte a háború okozta mérhetetlen társadalmi nyomorúságot, és igyekezett is ellene tenni a maga eszközeivel: a pribékfalvi kastélyban ötvenágyas kórházat rendezett be 1914 októberében a saját költségén, majd újabb huszonöt ágygal bővítette decemberben, és Fehérszéken is felállíttatott egy tizennyolc ágyas tartalékkórházat. A hadbavonultak családjának a háború kezdetén ezer koronát adományozott, és karácsonyra – az immár szokásos ruha- és lábbeliadományok mellett – tűzifát és krump-
lit osztatott szét a rászorulóknak között.

Az Országos Hadigondozót 1917 márciusában alapították elődjének, a Rokkantügyi Hivatalnak az átnevezésével. Vezetője államtitkári rangban és címmel Klebelsberg Kunó gróf volt, Tisza István politikájának egyik hűséges támogatója. Teleki egyik első feladatának tekintette, hogy a Fajegészségügyi Társaság elveit a rokkantgondozásban is érvényesítse.

A hivatal nem ragadt meg a fájhigiénia ügyénél: országszerte népirodákat állított fel, a kereskedelmi és iparkamarákkal együttműködve rokkant-munkaközvetítőket üzemeltetett, iskolákat tartott fenn, és saját művégtagműhelyei voltak. A hivatal magához vonta a hadiözvegyek és hadiárvaik ügyeit, és intézte a hadbavonultak hozzátartozóinak segélyezését. Teleki ügykezelési gyakorlatát, amelyet maga „egyéni bánásmód”-nak nevezett, és abban állt, hogy a rokkantnak minél inkább személyére szabott gondoskodásban kellett részesülnie, az országgyűlés plénuma előtt meg kellett védenie a támadásoktól. Ekkor is folytatta szereplését a fajegészségügyi mozgalomban: 1918 elején Berlinbe látogatott, és a német mozgalom jeleseiért vette fel a kapcsolatot. Teleki működésével a politikai élet számottevő képviselői is meg lehettek elégedve. Amikor 1918 tavaszán kormányváltásra került sor, Esterházy Móric lemondása után egy ideig Sze-

rényi József próbált kabinetet alakítani, és Telekinek a belügyminiszteri posztot szánta.

Eközben a tudományban is stabilizálódott a helyzete, 1917-ben elmondhatta székfoglalóját az Akadémián. A székfoglaló beszéd (*A földrajzi gondolat története*) kibővítve még ugyanabban az évben megjelent könyv alakban is. Barátjának 1916 elején írott levele már jelezte érdeklődésének irányát: „a geogr. érzés kifejlődésének történetével foglalkozva, azt látom, hogy ebbe belejátszik a tájkép felfogásának története”.¹⁶ Munkáját tehát valamikor 1915 második felében kezdte el, részben még a fronton. Tudománytörténeti nagyszéjében azt kísérelte meg végigtekinteni, hogy a földrajztudomány tájelfogása, a földrajz tárgyának percepciója miként változott az ősidőktől a 20. századig. Tárgyának logikus áttekintése, a felhasznált anyag mennyisége imponáló, és a mondanivaló erejét néhol csak a kifejezés nehézkessége gyengíti. Minden jelentős földrajzi irányzatot kritika alá véve fogalmazta meg saját tájelméleti alapvetéseit. Nézete szerint az ember a szocializáció révén lesz „tájalkotó tényezővé”, és működése csak így érthető és értékelhető. Hogy a táj és az ember közötti, sok széttartó szálból álló viszonyrendszert elemezni lehessen, a földrajznak át kell alakulnia, sokrétűvé kell lennie: a pusztá fizikai földrajz már nem elegendő, a földrajztudománynak a tájra mint organikus életegységre kell koncentrálnia. Elemzésében ismét jelentős szerephez jutott a történeti elem, de a földrajz alapvetését csaknem filozófiai alapokon képzelte el, rendszertani helyét pedig a történelem, a társadalomtudományok (pszichológia, szociológia) és a természettudományok határvidékén jelölte ki. Működésének befoglaló formája a „szintetikus földrajz” lehet, és „ennek a tudománynak a tájban, mint organikus életegységben, a földfelszín helyi, vagy egész életközösségében sajátos, ismeretelméletileg önálló tárgya van”.¹⁷

Későbbi méltatója kulcsfontosságúnak látta Teleki művét az elméleti munkákkal igencsak szűken ellátott magyar földrajztudományban. Mendől Tibor szerint Teleki volt ebben az időben és még utána is hosszú ideig „az irodalmilag legtájékozottabb magyar geográfus, egyben a tudományelméletileg és módszertanilag is légiskolázottabbak és legtudatosabbak egyike a nemzetközi tudományban is”. Könyvéről szólva pedig megállapította, hogy „megjelenése nagy cselekedet volt: iránymutató a hazai földrajzi szemlélet jövő alakulása számára. Jelentőségét és szükségességét akkor értjük meg igazán, ha ismerjük azt a szellemi zűrzavart, amely ekkor a hazai földrajztudományban éppen az alapvető problémák tekintetében uralkodott.”¹⁸

A történelmi idők változásai azonban úgy hozták, hogy Telekinek az elkövetkező időkben kevés módja volt a földrajz elméletén gondolkodni. Gyakorlati dolgokra volt szüksége: színes irónokra, nagy árkus papírokra a számoláshoz, angoltudásra és vasúti menetrendre.

Magyarország elveszítette a háborút.

AZ ELLENFORRADALMÁR

A katonai vereséget és a központi hatalmak összeomlását látva 1918. október 31-én IV. Károly király gróf Károlyi Mihályt bízta meg kormányalakítással. Ekkor Budapesten már forradalmi hangulat uralkodott. Október 28-án lezajlott a lánchídi csata, amelyben a katonaság a Károlyi kinevezését követelő tüntetőkre lőtt. Október utolsó napján Tisza Istvánt Hermina úti lakásán néhány fegyveres agyonlőtte. Károlyi kormánya, miután november elsején „népkormánynak” deklarálta magát, felmentést kért az uralkodónak tett esküje alól, és a forradalom ad hoc alakult központi szervére, a Nemzeti Tanácsra esküdött fel. A kormányban képviselt szociáldemokraták, polgári radikálisok és Károlyi-párti függetlenségek a demokratikus Magyarország megvalósítását tűzték ki célul: földreformot, egyenlő, titkos választójogot, önkormányzatot ígértek az ország népének és a nemzetiségeknek. A nemzetiségek, az emigráns nemzetiségi politikusok, illetve a környező kisállamok vezetői ezekkel az eredményekkel ekkor már nem elégedtek meg.

November 16-án kikiáltották a népköztársaságot, amelynek Károlyi Mihály lett az elnöke január 11-én. Bár Károlyi 1918. november 13-án, Belgrádban fegyverszünetet kötött

a balkáni francia haderő parancsnokával, a román, a cseh-szlovák és a szerb csapatok, hallgatólagos francia támogatással, megindultak az ország belseje felé. A román hadsereg december 24-én elfoglalta Kolozsvárt, a cseh légiósok 1919. január elsején megszállták Pozsonyt. Az elfoglalt területekről megindult a menekültek áradata a még magyar igazgatás alatt maradt országrészekbe. A kormány igyekezett segíteni a tragikus bel- és külpolitikai helyzeten: autonómiát adott a ruszinoknak, a szlovákoknak és a németeknek, Jászi nemzetiségi miniszter a románokat is megpróbálta rábírní a közös államban maradásra. Az új vezetés demokratikus földreformot hirdetett. Végrehajtását Károlyi Mihály saját birtokán meg is kezdte. Megjelent a választójogot szabályozó néptörvény is, amely európai mértékkel mérve is széles körű választójogot biztosított az ország lakosságának, sőt kiterjesztette a nőkre is. 1919 áprilisára választásokat terveztek.

Külpolitikájában az új rendszer teljességgel az antant jóindulatára bízta magát, félhivatalos csatornákon számtalanszor keresett összeköttetést francia, olasz és brit politikai tényezőkkel és a szomszédos országok vezetésével. E törekvéseiben Károlyi Mihály rendszere kezdetben élvezte a teljes magyar politikai elit támogatását. A hónapok múltával, amikor a külpolitikai vonalvezetésben egyre többször érzékelték a kapkodást, és mikor a wilsoni elvek egyre kiáltóbb ellentétbe kerültek a magyarlakta területek megszállásával és az ottani magyar lakosság körülményeivel, egyre több tekintélyes politikus fordult szembe a kormánnyal. A polgári demokratikus kormányzat honvédelmi intézkedéseit eleinte az általános háborúellenesség és egyes tagjainak felelőtlen vagy legalábbis ügyetlen hadseregellenes kijelentései is gyengítették. Párizsban eközben lassan körvonalazódott, hogy Magyarországnak milyen területekről kell lemondania.

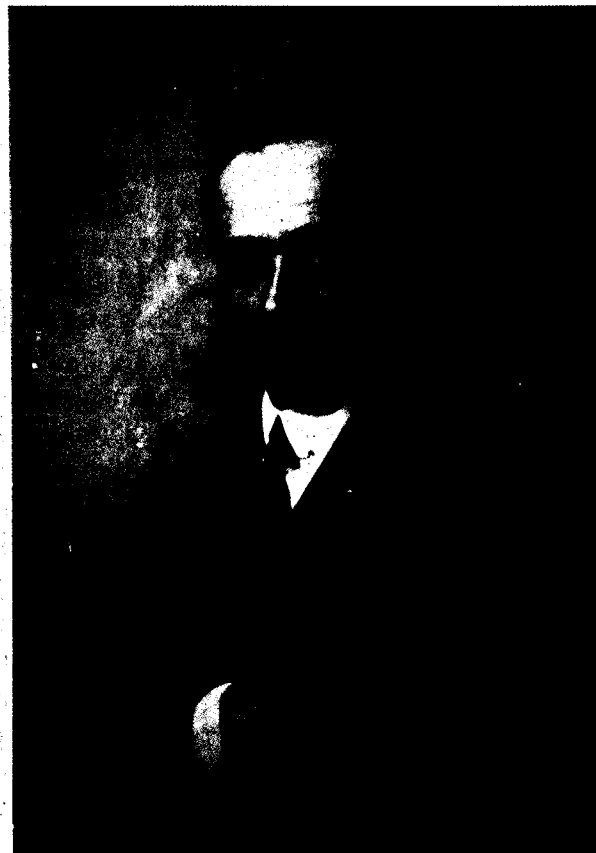
Míg a cseh, a román és a szerb politikusok már jelen voltak az 1919 januárjában megnyíló békekonferencián, és intenzív lobbitevékenységgel töltötték idejüket, addig a magyar érdekeket senki sem képviselte, hiszen az antant nem ismerte el a Károlyi-kormányt. Az utódállamok területi követelései a végül kialakult országhatárokon is túlmentek. Csehszlovákia az Északi-középhegység déli lejtőit és a Duna vonalát szerette volna új határnak, és szárazföldi összeköttetést szeretett volna teremteni Jugoszláviával, a Dunántúlon keresztül. Belgrád Baranya és a frissen megszállt magyar területek megtartását szerette volna elérni, míg Románia végcélja a Tisza mentén futó határ lett volna.

Mire Károlyiban megérlelődött a fegyveres honvédelem gondolata, és felismerte azt, hogy az antant szándékosan húzza-halasztja kormányának elismerését, már késő volt. Az antant érzéketlen magyarországi politikája (többek között a Vix-jegyzék) kihúzta a talajt Károlyi Mihály kormányzata alól, és hónapok alatt lemorzsolta tömegbázisát, a budapesti közhangulat egyre inkább a kommunisták irányítása alá került. Ez is közrejátszott abban, hogy március 21-én kommunista és baloldali szociáldemokrata politikusok alakítottak kormányt. Ez volt a Tanácsköztársaság.

Teleki Pál 1918 novemberének végén ágynak dőlt, és ezúttal nem szokásos őszi betegeskedés volt az ok. Az egész Európán végigsöprő spanyolnátha döntötte le a lábáról három hétre. Betegségének napjaiban született meg egy olyan néprajzi térkép gondolata, amely – eltérően az addigi rajzoltaktól – nemcsak a lakosság etnikai hovatartozását jelölte volna, hanem a népsűrűséget is. Ennek érdekében a ritkábban – de javarészt nemzetiségek által – lakott hegyvidékeket fehérén hagyta a térképen, és a mellékük rendelt népességtömeget valamelyik közeli völgy lakosságaként tüntette fel.

Magyarország középső vidéke lett az etalon, s ezek után állapították meg: egy négyzetmilliméter száz embert jelentett. A mappa a magyarság színének használt vörös szín miatt kapta a „carte rouge” elnevezést, és a középén elhelyezkedő nagy egybefüggő vörös folt, a városok egyértelműen magyar többsége éles kontrasztot alkotott a peremterületek többszínű vagy nagy fehér pacákkal tarkított térségeivel. A módszer és az elgondolás mégsem volt gyökeresen új: az eljárást a nemzetközi térképészeti irodalom ismerte és használta. A térképpel január elejére elkészültek. Ez a munka azonban nem valami magányos partizánharc volt: az Iparművészeti Főiskola, a Magyar Földrajzi Társaság, a Statisztikai Hivatal, a Kereskedelmi Minisztérium és más intézmények bevonásával csaknem hatvan rajzoló és számos kartográfus készítette a béketárgyalásra szánt adatsorokat és térképeket. Teleki, amikor január közepén a Földrajzi Társaságban bemutatta a munkát, javasolta, hogy a Magyar Földrajzi Társaság intézzon szózatot a világ földrajzi társaságaihoz, tiltakozva Magyarország várható felosztása ellen. A szózat hamarosan el is készült Teleki közreműködésével. Szövegéből nyilvánvaló, hogy neki és társainak már volt bizonyos fogalmuk az ország egyes területeinek elszakításáról, s ez nem is állt messze attól, amit Párizsban terveztek.

1918 decemberének elején megalakult Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája (a Tevél), amelynek elnöke Lóczy Lajos lett, és közeli munkatársaként Teleki is itt dolgozott. A vezetők között ott volt Chorin Ferencről Bokányi Dezsőn és Bíró Lajoson át Berzeviczy Albertig a magyar közélet és értelmiség minden irányzata és árnyalata. A Tevélbe tömegével léptek be a társadalmi szervezetek, a december 15-i első közgyűlésen már egymilliós tagságról számolhattak be a szervezők. A liga előadás-sorozatot szervezett, pro-

Teleki Pál a világháború végén

pagandaanyagokat (képeslapokat, broszúrákat, plakátokat) adott ki, és igyekezett informálni a Magyarországra látogató antantképviselőket. Teleki lelkesen részt vett minden olyan külföldi személyiség fogadásában, akiről gyanítani lehetett, hogy a szava számít Párizsban, a békekonferencián. Elkészült néprajzi térképét három példányban külföldre küldte, angol

nyelvű memorandumot szerkesztett, és eljuttatta az edinburgh-i egyetem egyik tanárához – annak reményében, hogy azt nemcsak a skóciai tudós olvassa majd, hanem brit diplomaták is. Az utóbbiak azonban nem hatódtak meg az iratban foglaltaktól: „semmi új nincs ezekben a papírokban” – írták a Magyarország területi épsége mellett érvelő dokumentum dossziéjára.¹ Teleki ebben az időben Magyarország szomszédai közül a szerb vezetéssel kialakulóban lévő jugoszláv államot vélte legalkalmasabbnak arra, hogy Budapest „stratégiai partnerséget” kössön vele.

Ez a diplomáciai sürgős-forgás azonban nem maradt észrevétlen a magyar politikai élet baloldalán. A szociáldemokrata *Népszava* már 1918 decemberében támadta a Tevélt, és cikkében kifejtette: „fölöslegesnek tartja a működését, mert károsnak ítéli az egész szervezkedést és mert gyanúsnak találja ezt az egész társaságot”.² Március elején – amikor a Berinkey-kormány elérkezettnek látta az időt, hogy jobb- és baloldalon egyaránt „rendet csináljon” – az antantmegbízottakat vendégül látó arisztokraták is az ellenforradalmárság gyanújába kerültek. Telekinek több oka is volt arra, hogy értsen a jelekből. Egyfelől 1919. január elejétől hivatala Kunfi Zsigmond szociáldemokrata miniszter ügykörébe tartozott, másrészt a hadigondozás területe az őszirózsás forradalom kezdetétől a kommunista propaganda egyik kedvelt célpontja volt. A kommunista irányítású Rokkantak Szövetsége már 1918. november elsején bizalmi férfit küldött a Hadigondozó Hivatalba, és nemsokára el is érte egyes tisztviselők felmentését. 1919 februárjára gyakorlatilag csak Teleki és helyettese maradt a helyén a régi vezetők közül. 1919. február 14-én mintegy százötven rokkant megszállta a Hadigondozó Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úti központját, eltávolította a tisztviselőket, és küldöttséget menesztett a Miniszterelnökségre.

Nyomásukra a minisztertanács leváltotta Telekit, és helyére a Rokkantak Szövetségének egyik tagját nevezte ki a rokkantügyek kormánybiztosává.

Annak ellenére, hogy a kormány felmentette állásából, Károlyi Mihály továbbra is bízott Telekiben, ami korábbi, közös életútjukat tekintve érthető. Károlyi neve túlságosan sokszor fordul elő Teleki 1918 előtti életében ahhoz, hogy pusztán véletlen lehessen. „Gyakran sportoltunk együtt” – mondta róla Teleki később. Ennek fényében fenntartással érdemes kezelni azt a képet, amelyet Károlyi ad Telekiről emlékirataiban: az első köztársasági elnök úgy emlékszik, hogy 1918 októberének végén találkoztak először, amikor Teleki lelkesen a forradalom mellé állt. A két fiatalembernek közös francia nyelvmestere volt, Károlyi jelen volt Teleki esküvőjén, és a húszas években, magánleveleiben is csak „Bóli”-ként emlegette Telekit, márpedig így csak a család és a jó barátok nevezték. A köztársasági elnök Teleki iránti bizalmának további jele volt, hogy leváltása után néhány nappal a Párizsba készülő magyar béke delegáció tagjának jelölte őt, Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Lóczy Lajos és Ugron Gábor társaságában. Különösen beszédes e névsor, ha tudjuk, hogy ugyanezen a napon, február 19-én alakult meg Bethlen István vezetésével a Nemzeti Egyesülés Pártja, amely a hagyományos elit egyes, Károlyiból kiábrándult tagjait tömörítette, és egy új polgári, jobboldali pártalakulat alapjait vetette meg. Ennek alapítói között viszont nem találjuk ott Teleki Pált. A béke delegációéhoz hasonló összetétellel jött létre 1919 márciusának elején a Külügyi Tanács, amelynek a magyar külpolitika tanácsadó szerveként kellett volna működnie. Ennek elnöke lett Jászi Oszkár, a lemondott nemzetiségi miniszter, tagjainak zömét polgári radikális vagy hozzájuk közel álló személyiségek, szakértők (így például Lóczy Lajos) és pénzügyi

szakemberek alkották. Jobboldalinak vagy ellenzéki kötődésűnek csak Teleki és Ugron Gábor egykori belügyminiszter, Teleki volt iskolatársa tekinthető e csoportból: mindketten részt vettek a Székely Nemzeti Tanács munkájában, és Bethlen ismerősei voltak. Telekit valamelyest impresszionálhatta a Károlyi-féle kormányzat: Kornis Gyula visszaemlékezése szerint kis híja, hogy miniszterséget nem vállalt korábbi barátjának kabinetjében. Teleki azonban valószínűleg már csak távollétében került be a Külügyi Tanácsba, mert február végén vagy március első napjaiban Svájcba utazott, Károlyi kérésére és ösztönzésére.

Ekkor Bernben és más nagyvárosokban már jelentős magyar kolónia gyűlt össze, elsősorban arisztokratakból és politikusokból, körülöttük kémek, kalandorok és kéjnök serege. Sigray Antal, Andrassy Gyula, Windischgraetz Lajos már Svájcban tartózkodott, de ott volt a budapesti kormányzat képviselőjében Bédi-Schwimmer Róza követ és Ignótus (Veigelsberg Hugó) vezetésével egy egész hazai propagandakülönműny. Bár arisztokrata partnereinek Teleki buzgón magyarázta, hogy a kiküldetés neki mennyire kellemetlen, nem tagadta, hogy Károlyi egyenes felkérésére jött Svájcba, hogy „tanulmányozza a helyzetet”, mielőtt Párizsba indul. Azt is kijelentette: fél, hogy „nem fog használhatni semmit, de nem akarja a szemrehányást vállalni, hogy ilyen súlyos időkben félreállt”.³ Az eltelt néhány hónap eseményei benne is bizonyos belső válságot idézhettek elő, és úgy tűnik, kereste saját eszmei helyét a megváltozott körülmények között. Egy brit munkáspárti politikus nevének „mérsékelt szocialistaként” határozta meg magát, és később Bécsben a francia Hallier tábornok mint „a szociáldemokraták vezérét” mutatta be.⁴

Hamarosan felvette a kapcsolatot az antant diplomatáival, és a Tanácsköztársaság hatalomra kerülése után terjedelmes

emlékirattal fordult a magyar vonatkozású dokumentumokkal sűrűn találkozó berni brit követhoz s rajta keresztül a Foreign Office-hoz. Angol nyelvű memorandumában Teleki ekkor már erősen bolsevikellenes hangot ütött meg, jóllehet Károlyit ebben az iratban még nem tekintette felelősnek a történetekért. Hangsúlyozta, hogy polgári demokratikus forradalom kormánya kezdetben hatalmas népszerűségnek örvendett, és kiemelte Károlyi hitét Wilson nemes eszméiben. Az elnöknek és kormányának azt az optimizmust és a passzivitást róta fel, amely megakadályozta őket abban, hogy mérsékeljék a területi veszteségeket és gátat vessenek a bolsevizálódásnak. A magyar kommunisták frissen beköszöntött uralmáról kifejtette, hogy az elsősorban Budapest lakosságára támaszkodik, és átmeneti sikereit a lakosság egyéb köreiből annak köszönheti, hogy igyekezett kihasználni a nemzeti érzést. A bolsevizmus legyűréséhez elengedhetetlennek nevezte a nacionalista elemek bolsevik mozgalomtól való eltávolítását. Teleki szerint az antantnak arra kellene törekednie, hogy ha benyomul Magyarországra, hogy legyőzze a bolsevizmust, ne a magyar nemzet, hanem kifejezetten a kommunizmus ellenségének deklarálja magát. Éppen ezért kerülni kell azt, hogy szerb, román vagy cseh csapatok részt vegyenek a műveletben: a bolsevizmus letörését a magyar nemzeti erőknél kell elvégezniük. A memorandum szerint az antantnak továbbá azt is meg kellene ígérnie, hogy a bolsevikellenes magyar fellépés megváltoztatja a párizsi békekonferencia Magyarországgal kapcsolatos álláspontját is. A magyarság szomszédaival való kiegyezés szükségességét hangsúlyozta, és antantérdeknek szerette volna láttatni a Duna-völgyi viszonyok kiegyensúlyozottságát. Berni tartózkodásának másik eredménye volt egy néhány oldalas angol nyelvű brosúra megjelentetése, amely térképmellékletével azt próbálta bizo-

nyítani, hogy Erdély, a Délvidék és Kárpátalja Magyarország elidegeníthetetlen része.

Teleki ekkor még azt remélte, hogy Andrássy kíséretében Párizsba mehet tárgyalni Magyarország sorsáról, ezt azonban Londonban egyáltalán nem pártolták. Amikor ez kiderült, a gróf értelmetlennek látta svájci tartózkodását, és 1919 áprilisának első napjaiban Bécsbe utazott, ahol új ellenforradalmi központ jött létre. Ott volt Gömbös Gyula, aki már a Berinkey-kormány utolsó heteiben Bécsbe szökött a letartóztatás elől. Bethlen István március utolsó napjaiban érkezett. S felbukkant Teleki baráti köréből például Pallavicini György és Nopcsa Ferenc: utóbbi elrabolta a magyar Vörös Hadsereg egyik repülőgépét pilótástul, és azzal szállt le Ausztriában. A császárvárosban talált menedéket számos, a kommunis-tákkal szemben álló politikus is. Összefogásukra alapították meg Bethlen István vezetésével április közepén a bécsi Magyar Nemzeti Bizottságot, amelyet az utókor Antibol-sevista Comité (ABC) néven ismer. E szervezet képviselőjében Teleki, Bethlennel együtt, javaslatokkal és feljegyzésekkel bombázta a bécsi antantmissziókat. 1919 áprilisában még mind Teleki, mind Bethlen arról volt meggyőződve, hogy a magyar bolsevizmust csak 1. nemzetközi (antant) összefo-gással, 2. az oroszországi kommunista kísérlet megsemmisí-tésének egyik előjátékaként lehet legyűzni. Ezért szerb, cseh és román csapatok egyidejű felvonultatását (de nem beavat-kozását) kérték, 60–100 ezer fős magyar nemzeti hadsereg felállítását szerették volna elérni, azzal előbb Magyarorszá-got, majd Oroszországot tisztították volna meg.

A tervben vázolt magyar segítségért cserébe az ország szá-mára méltányos elbánást, gazdasági segítséget, egyes közleke-dési könnyítéseket kértek volna. A szövetségesek legfelsőbb döntéshozói – bár eleinte gondoltak fegyveres beavatko-

zásra – március végén már nem látták értelmét az ötletnek. A bécsi magyar politikusokban ezután még megfogalmazó-dott a budapesti tanácskormány belülről való megbuktatásának lehetősége is: erről az éppen Bécsben időző és a Tanácsköz-társasággal egyet nem értő szociáldemokrata Garami Ernővel szerettek volna megegyezni, aki erre viszont nem volt haj-landó. Április közepén azonban Georges Clemenceau francia miniszterelnök, a párizsi békekonferencia elnöke és külügy-minisztere, Stephen Pichon több utasításban is leszögezte, hogy sem területi korrekciókról, sem egy ütőképes ellenfor-radalmi hadsereg felállításáról nem lehet szó Magyarországon. Paul de Lobit tábornok, az Armée de Hongrie parancsnoka csak annyit tudott megígérni a bécsi politikusoknak, hogy engedélyezi áttelepülésüket a francia megszállási zónába, és a maga részéről nem gördít akadályokat a hadseregszervezés elé, de pénzt, fegyvert, élelmet nem adhat.

A párizsi békekonferencia előbb Smuts búr tábornokot küldte Budapestre, hogy tárgyaljon Kun Béla (illetve formailag Garbai Sándor) kormányával, majd amikor a megbeszélések kudarcot vallottak, engedélyt adott a csehszlovák és a román csapatoknak arra, hogy folytassák az év elején leállított elő-renyomulásukat Magyarország belseje felé. A román csapa-tok két héten belül elérték a Tisza vonalát, a csehszlovákok pedig elfoglalták Sátoraljaújhelyt, a Sajó völgyét és Miskolcot. A bécsi ellenforradalmárok megértették, hogy voltaképpen csak magukra számíthatnak. Nem adták fel a hadseregszer-vezés gondolatát, bár ennek központjáról és módozatairól vitatkoztak. Ehhez azonban pénz kellett. 1919. május 2-án éjjel két követségi alkalmazott információi alapján nagyobb magyar katonatiszti csoport hatolt be a bécsi magyar követség épületébe, s lefoglalta az ott tárolt, vélhetően az osztrák kom-munista mozgalom finanszírozására szánt 150 millió koro-

nát, sőt egy időre letartóztatott két kiküldöttet, Bolgár Elek követet és Fenyő Andor gazdasági megbízottat. A támadást követő felhajtás, nyomozás során 69 millió koronát visszajuttattak a bécsi rendőrséghez és annak a magyar szervezkedőkkel rokonszenvező vezetőjéhez. A pénz pontos rendeltetése, későbbi útja és felhasználása még sokáig nyugtalanította a két világháború közötti Magyarország közvéleményét, és rosszízű magyarázatokra adott okot. Ez a huszáros csíny megnövelte az ABC-ben csoportosuló azon körök önbizalmát, amelyek nem annyira a diplomáciai megoldásban, hanem a saját erőből való rendteremtésben bíztak. Teleki ekkor már napi kapcsolatban volt Henri Allizéval, a bécsi francia főmegbízottal, aki nem titkolta azt a véleményét, hogy egész Közép-Európa és benne Magyarország a békeszerződés megkötése után a francia érdekszféra része lesz, és sürgette a bécsi politikusokat, hogy tegyék át működési területüket a dél-magyarországi francia megszállási zónába. Az ellenforradalmi formációk grófjait gondosan számon tartó francia diplomatának láthatóan nem volt problémája Telekivel: a bécsi kezdeményezés „egyik motorjának” tartotta, aki határozottan jó benyomást tett az antant képviselőire.⁵ Teleki valamikor május második felében útra kelt Szeged felé, és Zágrábon keresztül június 2-án érkezett meg Szegedre. Teleki személye nemcsak azért okozott bizonyos megkönnyebbülést a szegedi politikusoknak, mert az erők egyesítését jelentette, hanem azért, mert poggyászában hárommillió koronával érkezett, ami segítette a szegedi kabinet kormányyszerű működésének beindítását. Teleki másnap már részt vett a kormány ülésén, megkapta a külügyminiszteri stallumot, és június 6-án letette esküjét.

Szeged ebben az időben egyedülálló politikai zárványletet élt. A városban működő francia katonai hatóságok határozottan felléptek ugyan a Tanácsköztársaság helyi szerveivel

szemben, de pártolták a politikai pluralizmust, engedélyezték a hírlapokat, és jó kapcsolatokat tartottak fenn a város értelmiségének egyes köreivel. A városban megmaradt a békebeli magyar közigazgatás, a marokkói szpáhik időnként színes felvonulásokat rendeztek az utcákon, a francia gyalogezredek legénysége pedig futballmeccsen mérkőzött meg a helyi aranylábúakkal. Némi feszültséget a kultúrák ütközése okozott: a marokkói szpáhik ellátmányként tartott kecskái időnként megdézsmáltak a veteményeskerteket.

Idővel egyre többen érkeztek Szegedre olyanok, akik a Tanácsköztársaság Magyarországról szöktek át, és hátrahagytak mindent: vagyont, családot a kommunista uralom alatt. Ez az egyre radikálisabb politikai eszmékkel telített csoport élénk és vidám társadalmi életet élt a Kass szállóban, a csónakázóegyletben vagy a tiszai csónakházakban rendezett cigányzenés mulatságokon. Szeged társadalma nem volt túlságosan elragadtatva a meghirdetett politikától, és némi aggodalommal szemlélte a kardcsörtetést. Jó néhányan, például a város régi vágású, szabadelvű vezetői nem értették a politikai radikalizmust, a munkásság bojkottálta a kabinet intézkedéseit, a helyi sajtót pedig rendszeresen gúnyolódásra ingerelte a kormányzati infrastruktúra szegénysége vagy éppen kisszerűsége. A szegedi kormány külügyminisztériuma például a városi törvényszék telekkönyvi irattárában működött, amelynek ajtaján a lakatot a külügyminiszter személyesen nyitotta ki látogatói előtt. Dolgozószobájában egy székhely támasztotta ki a bejáratot, mert a kilincseket ellopták. A tárca személyi állománya a minisztérium két hónapos működése alatt nem tett ki többet harminc főnél. A külügyminisztérium azonban látszólag rendelkezett minden szükséges kellékkel: futárokat, titkos megbízottakat küldött a környező országokba és európai fővárosokba, és

rendelkezési alapjából támogatta a szegedi sajtópiacra a kormány érdekeit képviselő (és Teleki cikkeit is közlő) *Szegedi Új Nemzedék*et.

A szegedi külpolitikának elég szűk mozgásteret volt, és céljai is szükségképpen csak rövid távúak lehettek: ilyen volt a kormány elismertetése, a bolsevizmus legyűréséhez minél kedvezőbb pozíciók kiharcolása és az országra váró békefeltételek enyhítése. Teleki küldötteket menesztett Párizsba a francia kormánnyal, Nagyszebenbe a román Kormányzótanáccsal való kapcsolatfelvétel végett – minden különösebb siker nélkül. A szegedi kormány felvette a kapcsolatot a lengyel kormánnyal is, és a magyar kiküldött, Csekonic Iván legalább el tudta érni, hogy az Oroszországból hazatérő „nemzeti érzelmű” magyar hadifoglyok csoportjai Szegedre fussanak be.

A külügyminiszter legerőteljesebben Belgrád irányába tájékozódott. 1919 júniusának közepén Teleki Horthy Miklósnak, a szegedi kormány új hadügyminiszterének kíséretében Belgrádba indult, hogy szerb kormánytagokkal és az antant képviselőivel tárgyaljon. A két férfinak feltehetően ez volt az első együttműködése, és rokonszenvesnek is találták egymást. Horthynak minden bizonnyal felüdülés volt, hogy nem komolykodó hivatásos politikussal, hanem egy, a nemzet vészdelmes perceiben a politikai pástra lépő, de tudós voltát folyton hangsúlyozó miniszterrel utazhatott együtt. A bensőségességet csak fokozta, hogy útban Belgrád felé a két államférfi biliárdasztalon tért nyugovóra egy pancsovai fogadóban, mert másutt már nem jutott számukra fekvőhely. Belgrádban találkoztak a délszláv állam kormányának több tagjával, brit, francia, amerikai diplomáciai képviselőkkel és Troubridge tengernaggyal, Horthy régi ismerősével, aki a dunai szövetséges flottát felügyelte. A két küldöttet nagyon

szívélyesen fogadták a szerb fővárosban, de érdemi eredményeket nem értek el. Teleki egy hónappal később ismét útra kelt Belgrádba, és bár számottevő eredményt ezúttal sem ért el, a francia követnél tett látogatásán tanulságos kijelentéseket tett. Joseph de Fontenay vikomt a századelőn budapesti főkonzul volt, és jól ismerték egymást. A szegedi külügyminiszter kijelentette, hogy a szerbekkel mindenképpen szorosabbra akarja fűzni a kabinet kapcsolatait, már csak azért is, mert irántuk a hazai közvélemény semmilyen haragot nem táplál. Ezzel szemben a románoktól a magyarság semmilyen megaláztatást nem hajlandó eltűrni hosszabb ideig: annál is inkább, mert a háborúban megtapasztalta, hogy egy száz fokozatú skálán harciasság, katonai szellem és becsület dolgában a szerbek 95 pontot kapnának, az olaszok 25-öt, a románok pedig 15-öt. Teleki jogosultnak érezte magát ilyes osztályozásra, mert – mint mondotta – ő mindhárom fronton harcolt. Amikor De Fontenay felvetette erre, hogy magyarok szenvedései nem egyediek, a központi hatalmak is sok szenvedést okoztak Belgiumnak, Franciaországnak és Szerbiának, Tisza István és Berchtold külügyminiszter politikája következtében, Teleki a lehető legegyszerűbben hárította el a szemrehányást: „egy őrült és egy tehetségtelen” – jelentette ki a két említett politikusról.⁶

A külügyminiszter belpolitikai téren is aktivizálta magát Szegeden. Már megérkezésekor előterjesztette nyolcpontos belpolitikai programját. E szerint a szegedi kormánynak arra kell törekednie, hogy megszerezze az antant elismerését. A szakszervezetek helyzetét, a „zsidókérdést”, a sajtó problémáját is rendezni kívánta, csakúgy, mint a munkabéreket. Propagandát akart folytatni amellet, hogy a Romániában várhatóan kitörő bolsevista forradalom esetén francia csapatok szállják meg a Tiszántúlt.

A „zsidókérdésnek” ez az első említése Teleki politikai nyilatkozataiban. Vélhetően 1918–19 sokkja és különösen a Tanácsköztársaság váltotta ki belőle ezt a reakciót. Arra a durva általánosításra jutott, hogy a hazai zsidóság – a pénzügyi, kereskedelmi állásokban és a szabad értelmiségi pályákon szerzett jelentős részesedés után – a politikai hatalom átvételére tör, és a Tanácsköztársaság „zsidóuralom” lenne. Teleki gondolatmenetében és egyre gyakoribb ilyen témájú cikkeiben, beszédeiben a „keresztény” középosztállyal szemben egy hasonló erejű zsidó származású középosztály áll, amelynek politikai célkitűzései immár eltérnek attól, amit ő elfogadhatónak tartott. A kommünnel azonosított „zsidó uralom” megismétlődésének az állampolgári jogegyenlőség felrúgásával akarta elejét venni. Itt gyökereztek a nem sokkal később a numerus claususért, majd a zsidótörvényekért harcba szálló Teleki eszméi.

A szegedi minisztertanács hatékony működését hamarosan megbénította a francia katonák és politikusok Károlyi Gyula ellenkormányára iránti növekvő bizalmatlansága, annak összetételét általában is túl reakciónak tartották. Teleki először úgy gondolkodott, hogy az antanttól garanciákat kellene kérni arra, hogy egy demokratikus célzatú kormányátalakítás után a franciák és a britek végre elismerik a szegedi kormányt. Azt is javasolta, hogy egy jövőendő kabinetből hagyják ki a grófokat (ezekből kettő volt, egyikük Teleki; és találunk még egy bárót is). Az elhúzódozó válság után július 12-én megalakult P. Ábrahám Dezső kormánya, amelyben Teleki megtartotta a külügyi tárcát, sőt július 16-tól még a földművelésügyet is vitte. Teleki érzékelte, hogy a pártarányok a kormányban számára kedvezőtlenül változtak, s ennek ellensúlyozására maga is pártszervezésbe kezdett. Bár június közepén még minden pártharc elkerülését ajánlotta a nemzet megújulásáért

küzdő erőknél, és így hívta fel „nemzeti egyesülésre” a szegedi polgárokat, egy hónappal később már egy nagy „nemzeti szövetség” megalapításáról tárgyalt. Sőt július 16-án Biedl Samu hitközségi elnökkel is leült tárgyalni, hogy megnyerje őt a pártalakulat számára. A tervek szerint az alakuló politikai csoportosulásnak a valláserkölc és a nacionalizmus lett volna a két alappillére, és elsősorban Telekinek a *Szegedi Új Nemzedékben* publikált vezércikkére támaszkodott volna mint stratégiai programra.

Ebben az írásban Teleki úgy értékelte, hogy Magyarország küszöbönálló területi veszteségei és a bolsevizmus csak felszíni veszedelmet jelentettek, a bajok forrása sokkal mélyebben van. Véleménye szerint a liberalizmus nem volt elég nemzeti, és az újabb nemzedékeknek ismét magyarrá, magyar érzésűvé kell lennie, „szent egoizmussal” ki kell vágni a magyarságból mindent, ami „nem magyar vagy ami nem tud azzá válni vagy nem akar bennünk felszívódni”.⁷ A tervezett pártalakulat azonban csak nem akart összeállni, erre Szeged és az ellenkormány teremtette légkör nem is volt alkalmas. A proletárdiktatúra bukása után, augusztus 4-én Teleki még részt vett az ellenkormány parlamentjének szánt Magyar Nemzeti Bizottmány szegedi alakuló ülésén. Nem sokkal később azonban a Nemzeti Hadsereg egyetlen repülőgépén Siófokra utazott, hogy a Budapestre és a Dunántúl egyes részeire akkor már bevonult román csapatok kikerülésével jusson el Budapestre. Hamarosan már József főherceggel és Friedrich István miniszterelnökkel, a fővárosi politikai helyzet alakítóival egyeztetett.

Teleki tárgyalásai nem arra irányultak, hogy valamiféle *modus vivendi* találjon a szegedi és az augusztus 6-án puccsal hatalomra jutott Friedrich-kormány között: ő Szegeddel és az ott maradt politikusokkal magában már leszámolt.

Már 1919 augusztusának végén vezetője lett a Friedrich István politikai csoportjából létrejövő, legitimista irányú Keresztény Nemzeti Pártnak. A párt, közzétett programja szerint, állást foglalt a „demokratikus, nemzeti állam” mellett, amely egyúttal letöri a keresztény világfelfogást veszélyeztető irányzatokat. Követelte a virilizmus eltörlését, az általános, egyenlő és titkos választójogot, a „sajtókérdés” megoldását (a keresztény-nemzeti sajtó fórumainak intézményes megteremtését, azaz a zsidó sajtó elleni fellépést), az egyesülési és a gyülekezési jog szabadságának biztosítását. A párt programjában hitet tett valamiféle földreform mellett, és elképzelései között erősen szociális indíttatású javaslatok is szerepeltek: kötelező nyugdíjbiztosítás, az árvák és özvegyek javadalmainak rendezése és a nagy vagyonok progresszív megadóztatása. A tüdővész, a nemi betegségek és a pálinkafogyasztás elleni küzdelem hangoztatásában pedig lehetetlen fel nem ismerni Teleki Pál szellemét. „Szociális reformot hirdetünk, de különösen hangsúlyozzuk, hogy addig ez az ország nem fog boldogulni, amíg a magyar nemzeti eszme és a keresztény erkölcsi világnézet nem hatja át!” – szögezte le a dokumentum.⁸

A valójában Friedrich által vezetett párt inkább bázisul szolgált számára az ekkoriban hatalmas lendülettel létrejövő keresztény pártok összefogásához. Teleki Bethlennel való előzetes egyeztetés után, egy jövőbeli keresztény blokk létrehozásának gondolatával fogadta el a pártelnökségre való felkérést. Sir George Clerknek, a párizsi békekonferencia brit diplomata küldöttének első budapesti látogatása és a politikai kibontakozás érdekében folytatott tárgyalásai megnövelték a különböző keresztény frakciók közeledési hajlamát. Az együttműködés betetőzése volt 1919. október 26-án a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP) létrejötte. Ennek révén a keresztény politikusok azt remélték,

hogy a Nagyatádi Szabó István-féle Kisgazdapárt növekvő befolyását ellensúlyozni tudják. Teleki e keresztény blokk képviselőjében jelent meg a Clerk által szervezett politikai megbeszéléseken.

Bár Friedrich mindent megtett hatalmon maradása érdekében, legitimista szimpátiái, kalandorsága miatt az országban éppen döntő szóhoz jutó britek – a kezdeti rokonszenv után – alkalmatlannak találták. A Clerk kíséretében tartózkodó egyik diplomata egész egyszerűen „madman”-nek titulálta a mátyásföldi gyárosból és szabadkőműves páholytagból lett keresztény-nemzeti miniszterelnököt.⁹ Teleki mint a „keresztény blokk elnöke” – legalábbis a brit tárgyalópartnerek ennek hitték – részt vett a koncentrációs kormányt előkészítő tárgyalásokon, amelyekre a románok kivonulása után került sor. Figyelemre méltó, hogy ezeken a megbeszéléseken egyszer sem szólalt fel, pedig elég mély ellentétek választották el egymástól a feleket. Teleki megelégedett azzal, hogy Clerket és a kíséretében lévő diplomátákat informális úton tájékoztatta a békeszerződés várható következményeiről és az idegen uralom alatt maradt magyarokat érő atrocitásokról. Teleki információs előadásainak nem feltétlenül volt pozitív visszhangjuk: a Budapesten átutazó bukaresti francia követ – egyik budapesti informátorára támaszkodva – Telekiről mint a „reakciósok vezéréről”, továbbá a háború idején Hamburgtól a Csendes-óceánig nyúló „pániszlám, pánturáni, pángermán” terveket szövő politikusról emlékezett meg egyik jelentésében, ami nyilván nem volt jó ajánlólevél Párizsban.¹⁰

Teleki az új koalíciós kormány megalakulása után indulni kívánt az 1920 januárjára kiírt választásokon. Szegedet szemelte ki választókerületének: maga és a közélet előtt is igazolni szeretné volna az ellenforradalom jelentőségét. Ellenjelöltje ezúttal sem volt, így magabiztosan adhatott számot terveiről

a szűkebb helyi pártelit előtt a Tisza szállóban 1919. december 14-én. Először is kiemelte, hogy Szeged számára azért fontos, mert ez a hely volt „a nemzeti érzésnek messze világító, egyetlen fáklyája [...] a bolsevizmus szomorú napjaiban”.¹¹ Hallgatóságával megosztotta azt a szívbeli melegséget is, amit az első magyar csendőr megpillantása okozott neki fél évvel korábban. A korábban Szegeden közölt újságcikkeihez és beszédeihez, valamint a KNEP programjához képest annyiban volt változás, hogy választói előtt már kevésbé hangsúlyozta a kívánatos reformok szociális oldalát. A tőle megszokott felkészültséggel beszélt a várost érdeklő helyi témákról, részint új elem volt viszont a zsidóság és a bolsevizmus erőteljes összekapcsolása. Ezúttal sem köntörfalazott, hanem kijelentette: „ahhoz, hogy ez a közrend összeomljon, és vele mindaz, amit védett, ahhoz egy hosszú előkészületre volt szükség: hosszú évtizedek alatt rágták meg mindazt a destrukciónak férgé, lassanként pusztították ki a nemzeti érzést, lassanként szívták ki a keresztény erkölcsöt társadalmunkból”.¹² A destrukció – Teleki nézete szerint – a zsidóságban találta meg azt a közvetítő réteget, amelynek segítségével belopakodhatott a magyarság életébe. Ezek a „galíciai bevándoroltak rontottak meg minket, ezek nem tudtak nálunk hazát találni, mert ennek a nemzetiségnek odakünn nem volt hazája és hazafias érzés, a lakott föld iránti szeretet nála soha ki nem fejlődhetett”.¹³ A probléma megoldása érdekében felszólította a „hazafias érzelmű” magyar zsidóságot, hogy indítson harcot a „nemzetietlen” keleti zsidósággal szemben.¹⁴

A békekonferenciára indulása előtt, 1919. december 28-án részt vett az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga megalapításában. Az egyesület azokat a fővárosi keresztény közéleti férfiakat tömörítette, akik le akartak számolni a városházi liberális politikával, és a szerveződőben lévő fővárosi KNEP háttér-

szervezetében kívántak tevékenykedni. Az országos pártpolitika változásai azonban úgy hozták, hogy erre nem volt mód: a liga bázisa lett a Keresztény Községi Párt megszervezésének, a korszak egyik mozgékony, szélsőséges városi politikusának, Wolff Károlynak a vezérletével. Teleki mindvégig tagja maradt az egyesületnek, sőt Wolff halála után át is vette az elnökséget. A sokfelé ágazó politikai tevékenység meghozta a maga gyümölcseit: Szeged első választókerülete Telekit ellenjelölt nélkül, egyhangúlag választotta meg képviselőjének.

A BÉKEDELEGÁTUS

A politikus hivatalosan nem volt tagja Friedrich István kabinetjének, de 1919. augusztus 21-én felállította a béketárgyalásokat előkészítő irodát, és kiterjedt szervezőmunkába kezdett. Kezdetben mindössze két munkatársa volt a külügyminisztérium épületében megkezdett, majd a királyi palota egyik szárnyában folytatott munkában: egyikük szegedi felfedezettje, gróf Csáky István, a bécsi konzuli akadémia frissen végzett növendéke, későbbi külügyminiszter. Hamarosan munkatársak és szakértők egész légiója csatlakozott hozzájuk. Az őszy folyamán azonban a munkákat nem lehetett egy helyre koncentrálni, mert a román megszálló hatóságok szívesen megnehezítették volna a magyar felkészülést. Az egyes referensek és szakértők a városban, a minisztériumokban szétszórta dolgoztak, Teleki konflison járta az egyes hivatalokat, értekezleteken vett részt, majd visszatért a palota krisztinavárosi szárnyába, és gyakran irodájának munkatársaival együtt kanalizta az egykori királyi konyhán készült üres levest. A kultusz-, a földművelési, a belügy-, a kereskedelmi, a külügy- és a pénzügyminisztérium szakemberei mellett a Statisztikai Hivatal és számos más, kisebb szakágazati szerv munkatársai vettek részt az anyaggyűjtésben és a dokumentáció összeállításában.

A békeelőkészítő munka során bukkantak fel először azok a szakemberek, akik a későbbiekben Teleki pályájának meghatározó szereplői lettek. Bencs Zoltán a kultuszminisztérium részéről vett részt a munkában, Kovács Alajos a statisztikai adatgyűjtés rendszerezését végezte, a menekült karánsebesi tanár, Fodor Ferenc a központi irodában dolgozott: megannyi fontos alak Teleki későbbi személyzeti politikájában. Október elejétől a felkészülés újabb szakaszába lépett: mivel kellő mennyiségű anyagot gyűjtöttek össze, és nyomtatásban is megjelent az osztrák békeszerződés szövege – amelyről gyanítható volt, hogy sok rendelkezésében mintája lesz a jövőbeli magyar szerződésnek –, ekkor már a felhalmozott anyag rendszerezése, feldolgozása és a fontosabbnak tűnő témák módszeres kidolgozása lett a feladat. Novemberben befutott Cholnoky Jenő Kolozsvárról, és hamarosan át is vette a békeiroda operatív irányítását. A minisztériumokban előkészített anyagokat államtitkári értekezleteken vitatták meg, és a béke-előkészületek két motorja: Teleki és Bethlen, valamint az időnként felbukkanó Apponyi Albert politikai, célszerűségi szempontból igazított rajtuk, majd az anyagokat lefordították angolra és franciára. December elejére a magyar béke delegáció a mostoha körülmények ellenére felkészülten várhatta a párizsi békekonferencia meghívását. A Huszár-kormány december 29-i ülésén úgy döntött, hogy elküldi delegátusait Párizsba. 1920. január 5-én reggel, a Keleti pályaudvarról elindult a magyar béke delegáció nyolc vagonból álló különvonata, amelynek hetvenhárom utasa között volt Teleki Pál, a béke küldöttség egyik fő delegátusa.

Párizsban a magyar béke delegációt gyakorlatilag internálták az egyik előkelő külváros egyik kevésbé előkelő szállójában. Visszaemlékezők szerint a Neuillyben álló Château de Madrid egyenesen garnizálló volt, meg sem közelítette

a Teleki által kedvelt Hôtel Mirabeau eleganciáját. A magyar küldöttség tagjai – köztük a hét fődelegátus – azt remélték, hogy a Budapesten elkészített előzetes vagy bemutatkozó jegyzékekkel kedvezően befolyásolhatják a döntéshozókat. Erre azonban nem nyílt módjuk.

A küldöttség magával vitt egy kisebb kézikönyvdát, hogy a helyszínen is tudjon dokumentumokat előállítani. A gépet a szállodában helyezték el, és egy biciklivel összekötött szerkezet segítségével két ember működtethette: A delegátusoknak is részt kellett vállalniuk a munkában, amit Teleki jó kedéllyel végzett, sőt a szemtanú szerint „igen jól lendített”.¹ Egy héttel a megérkezés után a magyar delegáció átadhatta tökéletesített előzetes jegyzékeit, amelyek színültig megtöltöttek egy bérautót. Ez a – nagyrészt Teleki által szerkesztett – papirosáradat meglehetősen zavart okozott a francia külügyminisztériumi tisztviselők között. Néhány órával később a Legfelsőbb Tanács képviselői átadták a békeszerződés tervezetét a magyar delegátusoknak. Az eseményre a francia külügyminisztérium Quai d'Orsay-n álló épületének úgynevezett vörös szalonjában került sor. Az elnöklő Georges Clemenceau azt is jelezte a magyar képviselőknek: másnap, január 16-án Apponyi Albert lehetőséget kap arra, hogy kifejtse a tervezettel kapcsolatos magyar álláspontot. A delegátusok izgatottan siettek vissza szállásukra, hogy átnézzék az antant békefeltételeit. Bár nagy vonalakban ismerték a készülő békeszerződés területi és bizonyos egyéb rendelkezéseit, valószínűleg volt bennük valamelyes csodavárás. A csoda nem jött el: a rendelkezéseket olvasva a delegáció tagjain „általános elhűlés és elszörnyedés” lett úrrá.² Szomorú este következett a Château de Madridban. Sok idő azonban nem volt búslakodásra, mert egy szűk nap alatt össze kellett állítani és adatokkal meg kellett támasztani azt a beszédet, amellyel Apponyi a magyar álláspontot igyekezett bemutatni. A más-

napi beszéd szempontjából minden bizonnyal az volt a legfontosabb mozzanat, hogy Teleki január 16-án reggel az általa készített néprajzi térképre tussal berajzolta a békeszerződésben körvonalazott magyar határokat.

Apponyi beszéde nem volt teljes egészében a magyar hatalmi politika és a területi integritás érdekében mondott védőbeszéd. Az idős politikus kiemelte ugyan a Kárpát-medence történelmi egységét, és álláspontját gazdasági, természetföldrajzi érvekkel is alátámasztotta, továbbá kifejtette a magyar kultúrfölény melletti elkötelezettségét; beszéde végén azonban hangsúlyozta, hogy a magyar kormány előre elfogadja az elcsatolt területeken majdan tartandó népszavazás eredményét. Apponyi beszédét franciául tartotta, az egyes gondolat-sorokat angolul is összefoglalta, majd a beszéd végén olaszul is szólt néhány szót. Lloyd George brit miniszterelnök kérésére és nagyothallására hivatkozva Apponyi egészen az antantvezetők közelébe húzódott, és a zsebéből előhúzott „vörös térképen” magyarázta a magyar kérdés területi vonatkozásait. Ez bizonyos érdeklődést váltott ki a többi brit, francia és olasz politikusból is, végül azonban Clemenceau bezárta az ülést, és a magyar delegátusok csak Apponyi szavainak delejességében, valamint később benyújtandó jegyzékeik erejében bízhattak. Két nappal később a küldöttség hazautazott Magyarországra, és tájékoztatta a kormányt. Teleki megszólalásaiban kiemelte, hogy a határok teljességgel irreálisak, városokat vágnak ketté. Ekkor említette meg először hangsúlyosan a kisebbségek védelmének kérdését, és etnikai alapon is bírálta a békeszerződést. És kilátásba helyezte, hogy a készülőben lévő magyar válaszjegyzékek hangsúlyosabban érvényesítik majd az etnikai szempontokat.

Február 11-én a delegáció visszaérkezett Párizsba, és igyekezett a színpalak mögött is tenni a békefeltételek megváltoz-

tatásáért. A magyar politikusok sokat reméltek a kulisszák mögötti diplomáciától és egyes magyar kiküldöttek tevékenységétől, de csalódniuk kellett. Apponyi újbóli meghallgatását elutasította a békekonferencia, a küldöttek csak a 18 válaszjegyzék átadására szorítkozhattak.

A békeszerződés megváltoztatására indított magyar akciók közül az jutott a legmesszebb, amelynek a magyar külügyminisztérium valószínűleg a legkevesebb esélyt adta. Teleki már az összeomlás előtt üzleti kapcsolatban állt Halmos Károly kassai ügyvéddel és földbirtokossal, aki viszont Louis Loucheur francia újjáépítési miniszterrel állt régi keletű ismeretségben. A Felvidéken birtokos fiatal Semsey Andor gróf pedig Louis de Robien francia diplomata (aki ez idő tájt a külügyminisztérium újdonsült főtitkárának, Maurice Paléologue-nak volt személyi titkára) unokatestvéreként tűnt alkalmasnak arra, hogy segítségével befolyásos francia személyiségekhez jussanak el. Telekiben ekkor is, később is megvolt a készség, hogy diplomáciai műveleteihez ne a hagyományos csatornákat, hanem saját bizalmi embereit vegye igénybe, francia nyelvmestereket, családi ismerősöket, távoli rokonokat és régi lekötelezetteket. Semsey és Halmos már 1919 őszén felvette a kapcsolatot Telekivel, és 1920 elején Párizsba utaztak, hogy a később hozzájuk csatlakozó báró Ullmann Adolffal, a Hitelbank vezetőjével együtt felkeltsék a francia tőke érdeklődését Magyarország iránt. Ténykedésük olyannyira sikeres volt, hogy fogadta őket Paléologue. E tárgyalásoknak lassan vaskos kötetnyire rügő irodalmuk van.

Clemenceau és külügyminisztere, Pichon bukása után az új külügyi vezetés eljátszott a gondolattal: addigi egyoldalú csehszlovák-román-szerb-lengyel orientációját felválthatná Közép-Európában a Magyarországra, Romániára és Lengyelországra alapozott francia szövetségi háló, amit

francia gazdasági-pénzügyi behatolás segített volna. A magyar fél észlelte ezt a szándékot, és a MÁV francia bérletbe adását, egy dunai szabadkikötő megépítésére szóló opciót, a Magyar Általános Hitelbankban, valamint vállalatokban francia részvénytöbbséget kínált fel a Schneider-Creusot-csoportnak és az Union Européenne Industrielle et Financière különböző cégeinek. E csoport képviselői befolyásos politikus ismerőseik társaságában támogatták az elképzelést, a magyar fél pedig, amelyet Halmos és Semsey március közepén tájékoztatott tárgyalásairól, szintén kedvezően állt az üzleti ajánlat-hoz, de annak elfogadását elsősorban a békeszerződés területi rendelkezéseinek módosításától tette függővé. A beavatott magyar diplomaták és politikusok emellé még felajánlották Magyarország részvételét az orosz bolsevikok elleni harcban. A Csáky Imre és Bethlen által Paléologue főtitkár számára készített javaslatban, amelyet minden bizonnyal Teleki is ellenőrzött, az állt, hogy a magyar-francia közeledésért cserébe Budapest a teljesen vagy nagyobb részben magyar határmenti területek megtartását kívánja, és többek között népszavazást Nyugat-Magyarországon, a Bánságban és Kárpátalján a terület hovatartozásáról, autonómiát Erdélyben a magyar és a szász lakosságnak, valamint a román hadsereg által elhurcolt javak visszaadását. A francia fél, bár március végén adott válaszában elzárkózott a területi követelések elől, oly ügyesen lebegtette a kérdést, hogy a magyar fél továbbra is bízott a területi kérdések rendezésében. Jóllehet tudhatták, hogy éppen a francia diplomácia háritott el minden olyan brit és olasz kísérletet a londoni szövetséges csúcsertekezleten, amely a magyar békefeltételek módosítására irányult. Teleki kezdetben roppant pesszimista volt. „Húsvétra hazamennénk – írta az akkor már erősen betegeskedő Lóczy Lajosnak. – Hogy mivel, az még nem bizonyos, de alig van némi kilátás is arra,

hogy ne a legrosszabb változatlan békével. És talán mégis alá fog kellenni a kormánynak ezt írni, mert éhenvész Pest, és az oláhok a Tiszáig bejönnek újra. Én ugyan ezen áldozatok is meghoznám, de a legtöbben nem.”³

Teleki április elején visszatért Budapestre; március eleje-közepe óta nyílt titok volt, hogy átveszi Simonyi-Semadam Sándor kormányában a külügyminiszteri tárcát. Az 1920 eleji nemzetgyűlési választás, az új választójog gyökeresen felforgatta az ország politikai képét. Több mint ötvenévnyi csaknem szakadatlan kormányzás után megszűnt a Szabadelvű Párt és utóda, a Nemzeti Munkapárt. A győzelem két párté lett: az 1909 óta létező, ám eladdig a politikai élet periferiáján mozgó Kisgazdapárté és a frissen létrejött KNEP-é. Az eredmények nagykoalícióra kényszerítették a két legjobban szereplő politikai alakulatot. Győzelmük a román csapatok kivonulása után megtartott júniusi tiszántúli pótválasztásokon vitathatatlaná vált. Így megszűnt a korábbi nagykoalíciós kormány indokoltsága, hiszen a szociáldemokraták a fehérterrorra hivatkozva részt sem vettek a választásokon, a liberális pártalakulatok pedig elsősorban a városokban szerepeltek jól, de ott sem kimagaslóan. A kényes pártegyensúlyban létrejött kormánynak hangsúlyozottan színtelen miniszterelnöke volt a március 15-én kinevezett Simonyi-Semadam Sándor kereszténypárti politikus személyében. A kabinet minisztereként mondta el Teleki bemutatkozó beszédét 1920. április 26-án.

A Párizsból jövő hírek hatására meglehetősen optimistán látta Magyarország helyzetét, bár rövid távú változásokkal nem számolt. „Láttam azonban odakint a hangulatváltozást és meg kellett ragadni. Azt hiszem, már egy napig sem lehetett várni” – írta Lóczynak, majd némi magyarázkodással folytatta. „Absolut jól senki sem csinálhat, de a miben a legjobban bízom a complikált helyzettel szemben, az a geog-

rafus syntheticus felfogása.”⁴ Azonos gondolatokat ismételt első beszédében is: módosulást érzékelt Nyugat-Európában Magyarország megítélésében, és földrajzi fejtegetésekkel is fűszerezte mondanivalóját. Mégsem ez volt beszédének központi eleme: azt igyekezett hangsúlyozni, hogy Magyarországnak be kell illeszkednie az új európai rendbe, és ennek érdekében nemzeti egységre szólította fel a társadalmat. A békedelegáció munkáját úgy állította be, mint nem a pillanatnak, hanem a jövőnek szánt feltáró és adatgyűjtő munkát, amely „pótolta a múlt mulasztásait, pótolta azt, amit évtizedeken át mulasztottunk országunk megismerése tekintetében”. Szemében az elvégzett munka azért is hasznos volt, mert „annak felismerése, hogy ez az állapot elviselhetetlen és tarthatatlan, meg kell, hogy jöjjön”.⁵ Nem volt hajlandó megbélyegezni a volt közös külügyminisztériumi szolgálatból átkerülő hivatalnokokat, mondván, hogy csak „jó és rossz” diplomatakat ismer. Leintette a Németországot támadókat, de kifejezte készségét a Franciaországgal való együttműködésre. A Magyarországon szolgáló diplomatáknak tetszett a bemutatkozás: a francia főmegbízott szerint Teleki szavaiban nem volt ugyan franciabarátság, de németbarátság sem. Tökéletes úriemberként ugyanazt mondta el négyszemközt Párizs képviselőjének, mint a nemzetgyűlés előtt. A londoni kommentárok „nagyon érdekesnek” minősítették beszédét.

Az új miniszter befolyásos párttársaival együtt április 22-én kilépett a KNEP-ből, azzal a nehezen követhető indoklással, hogy e lépésükkel elősegítik a két kormánypárt közeledését. Ez a tény, párosulva a magyar-francia tárgyalásokról kiszivárgó értesülésekkel és a Magyarország részéről felajánlott ellenértékkel, az általa folytatott külpolitika ellen hangolta a képviselők jelentékeny hányadát. Telekinek személyesen is dilemmát jelentett, hogy elutazzon-e Párizsba a békeszer-

ződés aláírására. Világos volt, hogy az a politikus, aki ellátja kézjeggyel az okmányt, lemondhat arról, hogy bármiféle politikai szerepet játsszon a későbbiekben. A francia főmegbízott segített eloszlatni Teleki aggályait: a franciabarátnak tartott külügyminisztert ő maga beszélte le a párizsi utazásról, és ezzel megnyitotta az utat Teleki politikai túlélése előtt.

Teleki ennek ellenére áprilisban is bizonyos szkepszissel tekintett a Párizssal való kapcsolatfelvételre. Nézete szerint a Párizs által végigvitt területi rendezés azzal a veszéllyel is fenyegetett, hogy az hosszabb távon a területi integritásról való lemondásként is érthető. A brit és olasz fenntartások és a magyar–francia titkos tárgyalások alig befolyásolták a békekonferencia francia elnöke által aláírt Millerand-féle kísérőlevelet, amely a békeszerződés végleges szövegével együtt május 6-án érkezett meg Budapestre. A kísérőlevél homályos ígéreteket tartalmazott: miközben hangsúlyozta, hogy „a dolgok meglévő rendje, még ha ezer éves is, nem jogosult a jövőre nézve, ha igazságtalannak találtatott”, nem zárta ki, hogy a Nemzetek Szövetsége felajánlja jószolgálatait a frissen megvont határ békés úton való megváltoztatására akkor, ha ezt az illetékes határbizottság kívánatosnak mondja.⁶ A kísérőlevél súlyát növelte, hogy Fouchet budapesti francia főmegbízott május 18-án olyan nyilatkozatot olvasott fel Horthy Miklós kormányzó, a kabinet és a fődelegátusok előtt, amely Franciaország hatékony közreműködését ajánlotta fel a békeszerződés nemzeti és gazdasági igazságtalanságainak orvoslása céljából – mindezt természetesen csak a békeszerződés aláírása után tartotta lehetségesnek. Ez a kevésnél is kevesebb volt, ám a magyar kormánynak nem volt más választása. Május végén aláírták a MÁV francia bérletbe adására, valamint a pesti és diósgyőri vasgyár átengedésére szóló opciós szerződést. E halvány reményekért és a konszolidáció meg-

teremtésének szükségétől vezetve kardoskodott Teleki és Apponyi a békeszerződés elfogadása mellett a nemzetgyűlésben. És bár voltak az aláírás ellen felszólaló hangok, nem is kevesen, a békét mégis alá kellett írni. 1920. június negyedikén délután fél öt előtt néhány perccel Benárd Ágoston népjóléti és munkaügyi miniszter, valamint Drasche-Lázár Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, a külügyminisztérium egyik vezető hivatalnokja aláírta a magyar békeszerződést a versailles-i kastély parkjában lévő Nagy Trianon-palotában.

A békeszerződés területi döntései ismertek: a Horvátország nélkül 282 ezer négyzetkilométer területű Magyarország 93 ezer négyzetkilométerre, lakossága 18,2 millióról 7,9 millióra csökkent, és ezzel az új Közép-Európa legkisebb állama lett. Hadseregének létszámát 35 ezer főben maximálták. Az országnak jóvátételt kellett fizetnie. Az új államokban 3,3 millió magyar maradt, e tömegnek körülbelül a fele összefüggő tömbökben, közvetlenül a határ mellett élt. Nem volt olyan társadalmi csoport vagy politikai tömörülés Magyarországon, amely elfogadhatónak tartotta volna ezt a békét. A megjavítására kidolgozott módok változatosak voltak: a fegyveres visszahódítástól a békés határváltoztatásig, az integrális revíziótól az etnikai alapú módosításig minden szerepelt köztük.

A trianoni békeszerződés aláírása után nyilvánvaló lett, hogy a Simonyi-Semadam-kormány napjai meg vannak számlálva. A politikailag súlytalan miniszterelnök képtelen volt összetartani a koalíciót. A miniszterelnöki posztra három legesélyesebbnek tartott politikus a kisgazda Rubinek Gyula, Bethlen István és Apponyi Albert volt. Maga Teleki is Bethlen vagy Apponyi miniszterelnökségét és saját posztjának megőrzését tartotta valószínűnek. Ezt az elképzelését azon-

ban erősen megingatta az, hogy júniusban sorozatos támadások érték politikai manőverei, a békeszerződés aláírásának körülményei és az elcsatolt területeken rekedt magyarság érdekképviselőinek ügyében. A lehetséges kormányfőjelöltek közül a nyár elején kezdődő és elhúzódó politikai válság és a nagyhatalmak beavatkozása sorra kiostálta a jelentkezőket. Apponyit a világháború idején tanúsított németbarát magatartása és királypártisága miatt ejtették az angolok és a franciák. Bethlen végül visszalépett, és meglepően könnyű szívvel visszaadta megbízatását, maga helyett pedig Telekit ajánlotta a posztra. A volt külügyminiszter még aznap belépett a kormányzópártba, és Horthy július 19-én őt nevezte ki miniszterelnöknek. Bethlen valószínűleg úgy vélte: ha a helyzet tisztázódik, nyugodtabb belpolitikai körülmények között állhat majd az ország élére. A helyzet megítélésében Bethlen nem volt egyedül: mind a német, mind a francia diplomácia budapesti képviselője úgy látta, hogy Teleki miniszterelnöksége csupán az átmeneti állapotot hosszabbítja meg néhány héttel-hónappal.

Teleki mégis maradt, és kilenc hónapon keresztül meglehetősen szerencsével kormányzott. Legalább négyszer akarták megbuktatni, egyszer új kormányt alakított, leszerelt, békített, alkudozott, és tettetett.

ELŐSZÖR AZ ORSZÁG ÉLÉN

Az új kormányfőnek jó néhány súlyos problémával kellett szembenéznie. A megszállt területekről a megmaradt Magyarországra özönlő menekültek helyzete a „tisztviselőkérdés” megoldását igényelte. Ezzel összefüggésben a körökben és a magyar társadalom egy részében feltámadt a jobboldali radikalizmus és az antiszemitizmus, amely egyébként a kormányfőt is jellemezte. A jelentős, nincstelen agrárnépesség ügye is egyre feszítőbb erővel jelentkezett. A forradalmak radikális megoldásokat kínáltak: a polgári demokratikus kormányzat földosztást hirdetett és földreformot, a Tanácsköztársaság mezőgazdasági nagyüzemeket akart létrehozni a kisajátított közép- és nagybirtokok helyén. A problémával, így vagy úgy, a Teleki-kormánynak is foglalkoznia kellett. 1919 augusztusa látszatra új politikai csoportokat emelt a hatalomba. A dualizmus és az őszirózsás forradalom meghatározó személyeinek már nem jutott hely az új körülmények között.

A konszolidáció annál is nehezebbnek ígérkezett, mert az ország meg nem szállt területein folyt a botózás és az akasztás, elkövetőinek szóhasználatában a „rendcsinálás” meg

a „régí jó viszony helyreállítása uraság és cselédség között”.¹ A különítményesek befolyására jellemző, hogy az új választások eredményeképpen felálló Simonyi-Semadam-kormány csaknem megbukott nemzetgyűlési bemutakozásán, mert a kormányfő ismertette Apponyi Albertnek, a párizsi magyar béke delegáció vezetőjének levelét, amelyben a különítmények megzabolázását kérte a kormánytól.

Teleki kezdetben magának tartotta fenn a külügyek irányítását. Kabinetjének erőviszonyai formailag a kisgazdapártot juttatták monopolhelyzetbe, hiszen a tíz miniszterből hét a párt tagja volt. Dominanciáról azonban szó sem volt. Nagyatádi Szabó István a maga földreform-elképzeléseivel valójában egyedül maradt. Az egyesített kormánypárt elnöke Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök lett. Teleki július 20-án mutatta be kormányát a pártkörben, és két nappal később, július 22-én mondta el programját a parlamentben. Bevezetőjében földrengések dúlta tájhoz hasonlította Európát, amelynek felszínén az utóregések még nem csillapultak, sőt új földindulások készülődnek. Külpolitikáról szólva kifejtette, hogy a kormány a magyar–lengyel jó kapcsolat alapján áll, és egyúttal kérte a Vörös Hadsereg ellen küzdő és éppen akkor kritikus helyzetben lévő Lengyelország megsegítését a nagyhatalmaktól. Megemlékezett az éppen folyamatban lévő francia–magyar gazdasági tárgyalásokról, „azt hiszem, valamennyiről méltóztatnak tudomással bírni” – utalt óvatosan azokra a megbeszélésekre, amelyek júniusban kis híján miniszterségébe kerültek.² Megismételte áprilisi nézeteit, amelyek szerint „a nagyhatalmakban most már lesz megértés aziránt, hogy változtatni kell”.³ Szerinte erre a reményre Magyarországot a Millerand-féle kísérőlevél teljes mértékben feljogosította. Majd a külpolitikáról áttért a belpolitikai ügyekre, és kijelentette, hogy elsődleges célja „a jogrend helyreállítása

és teljes biztosítása”. Az értetlenkedvéért még megerősítette: „bármely irányból jövő” rendzavarási kísérlettel szembe száll.⁴ Azt is megemlítette, hogy számára nem „az európai jóakarat megszerzése lesz a cél”, mert a külföld „az állítólagos fehérterror kérdésében is tökéletesen hamisan lát”.⁵ Békülékenynek mutatkozott a munkáskérdéssel, illetve szakszervezeteikkel kapcsolatban, ez utóbbiakat minél hamarabb „át kell adni a jóléti érdekképviselői munkának” és a gazdasági önszerveződésnek. Ezzel összefüggésben adta elő azt az elgondolását is, hogy a „megbízhatatlan elemek” számára katonai munkaszászolajakat szervez.⁶ Az internálásokkal kapcsolatos önkény megszüntetését ígérte, beszélt arról, hogy szükséges a közigazgatási reform, amely egyúttal a tisztviselők és vagonlakók kérdését is hivatva volt megoldani.⁷ Úgy vélte, hogy a földreformról a lehető leghamarabb kell döntést hozni és ügyelni arra, hogy végrehajtásánál „elsősorban a nemzetfenntartó elemek vétessenek tekintetbe”.⁸ Későbbi megnyilvánulásából tudható, hogy ő „nemzetfenntartó elemek” elsősorban a nagy- és középbirtokosságot értette. Mindenekfeletti takarékoságot hirdetett: az állami hivatalnokok számának csökkentését, a felesleges hivatalok felszámolását, a közbeszerzések fokozottabb ellenőrzését, a dologi kiadások mérséklését, a minisztériumi autók számának csökkentését (ennek felvetése a válsághelyzetek legbiztosabb jele volt a Horthy-korszakban). Egyszeri nagy vagyoadót képzelt el, amelyet a legtehetősebbekre kívánt kivetni. Teljhatalommal akarta felruházni a pénzügyminisztert pénzügyi igazgatás és takarékosági intézkedések terén. A zsidóságról úgy nyilatkozott, hogy „a keresztény társadalom érdekeinek intézményes megvédésére” van szükség.⁹

A zsidóság közéleti korlátozását szorgalmazó nézetek ekkor elsősorban a felsőoktatás területén jelentkeztek, a zsidó szár-

mazású egyetemi hallgatók számának korlátozása volt a radikális jobboldal egyik fő követelése. Az orvosi, a jogi karokon, a kereskedelmi képzésben a zsidó hallgatók aránya a háború alatt megközelítette vagy meg is haladta az 50 százalékot, s részint ennek következtében az értelmiségi pályák némelyikén a zsidóság aránya már 1910-ben is meghaladta a 40 százalékot (például az orvosoknál, az ügyvédeknel, az újságíróknál, a kereskedelmi alkalmazottaknál). A sokak által követelt *numerus clausus* (a felsőoktatásba felvehető hallgatók számának korlátozása, „zárt szám”) és az egyetemi felvételek szabályozása kapcsán a miniszterelnök közölte a Házban, hogy később a közoktatásban is szabályozni kell a beiratkozást, mert az ország számos felsőoktatási intézményt elveszített.

A bemutatkozó beszéd egyensúlyozás volt a napi pragmatizmus és a stratégiai célok hangoztatása között. A külföldi diplomaták – bár kedvezően jelentettek személyéről – Teleki kormányát javarészt átmeneti megoldásnak tartották. Telekit a nemzetgyűlésben elhangzott kritikák nem készítették véleményének megváltoztatására. Mind a képviselők, mind a közvélemény a konszolidáció hangsúlyait hallották ki a miniszterelnöki expozéból: az internálások rendezésére, a közbiztonság helyreállítására tett ígéreteket, a földreform említését, a munkások pedig nyilván a szakszervezeti szabadságok bizonyos szélesítését. A jobboldali rendpártiak és a fajvédők azt vették észre a beszédből, ami számukra kedves volt: többek között a *numerus clausus*-t.

A nemzetgyűlés elsőként a kormányzói hatalom kiterjesztéséről hozott döntést. Horthy ezt szabta feltételül megválasztásakor. A javaslatot a nemzetgyűlés gyorsan megszavazta: a házfelosztás mellett a kormányzó kegyelmezési jogot is gyakorolhatott, és az országgyűlés előzetes megkérdezése nélkül dönthetett a hadsereg határokon kívüli alkalmazásá-

ról. Ezt a lépést a törvény előadója és az igazságügy-miniszter a lengyel–orosz háború válságosra forduló helyzetével indokolta. Az 1920. évi XVII. törvénycikk augusztus 19-én, a „visztulai csoda” napján emelkedett törvényerőre. Jelenőségre ekkor nem tett szert, de huszonegy évvel később e törvénycikkre hivatkozva indította útnak Horthy a magyar honvédséget a Szovjetunió ellen – előzetes parlamenti felhatalmazás nélkül.

A korszak bírálói a miniszterelnökség első ténykedései közül a botbüntetést róják fel a kormányfőnek. A magyar jogrend büntetőügyekben 1871-ben törölte el a testi fenyítésnek ezt a fajtáját. A botbüntetést 1919 után először a román megszálló csapatok alkalmazták. A büntetés újbóli jogszabállyá emeléséről két törvény is rendelkezett. Az első az 1920. évi XV. törvénycikk volt, amelyben az árdrágításról szóló törvényjavaslatba vették be a testi fenyítést, elsősorban keresztény-párti képviselők nyomására. A kiscigádák eleinte tiltakoztak ellene, de a nemzetgyűlés 1920. június 22-én elfogadta a törvényt. A nemzetgyűlésben 1920. augusztus 25-én kezdték tárgyalni „a vagyon, az erkölcsiség és a személyiség hatályosabb büntetőjogi védelméről” szóló törvényjavaslatot, amely szintén élni kívánt a bot fegyelmező erejével. Az előterjesztést általánosságban elfogadták, majd gyorsan lezajlott a részletes vita, és szeptember elsején harmadszori olvasatban is elfogadta a törvényjavaslatot a nemzetgyűlés. Az 1920. évi XXVI. törvénycikk hatályát már elfogadásakor is egy évben állapították meg. Ugyanakkor a törvényt – szemben egyes állításokkal – igenis alkalmazták, először Rentka István zsebmetszővel szemben, 1921 januárjában.

A békeszerződés aláírása előtt lecsendesített, katonatisztek, suhancokból, egyetemistákból álló „ébredő” csoportok a nyár folyamán ismét aktivizálódtak. Július 27-én este

a Lipót körúton (ma Szent István körút) lévő Club kávéházba tört be húsz-harminc ember, és már előre elhelyezkedett társaikkal véresre verték a vendégeket. Egy menekülő bankigazgatót nyolc törzsrússal halálosan megsebesítettek, az utcán pedig egy véletlenül arra járó ügyvédet lelőttek. Az esetet interpelláció tette szóvá a nemzetgyűlésben. A miniszterelnök a képviselők izgatottságára tekintettel azonnal válaszolt, tisztán rendbontásnak minősítette a történeteket, „nem egyes személyek [értsd: zsidó polgárok] ellen irányuló cselekményről” beszélt, hanem azt feltételezte, „hogyan az illetők [ti. a támadók] talán nem is tudták, kik vannak ott a kávéházban” – ami nyilván nem volt igaz. De – mondotta – a rendőrség nyomon van, a felbujtókat is elő fogja keríteni, mert a jelenlegi helyzetben, amikor a külföld ennyire a különböző utcai csoportok viselkedésétől teszi függővé az ország megítélését, „a rendbontás – hazaárulás”.¹⁰ A tettesek kilétére már augusztusban fény derült, és el is ítélték őket. 13, illetve 12 évi börtönre, a többieket jó néhány éves elzárásra.

Ezekkel az ítéletekkel kezdődött el az a folyamat, amely a főként ébredő magyarokból és periferikusabb különítményesekből álló utcai igazgatók, hecckampányszervezők, verekedők visszaszorítását eredményezte. A processzus következő állomása volt, hogy az igazságügy-miniszter augusztus 10-én bemutatta a minisztertanácsban „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről” szóló törvénytervezetet, az úgynevezett rendtörvényt. Ebből lett az 1921. évi III. törvénycikk, amely mind a kommunista, mind a különítményes akcióknak elejét kívánta venni. Az Ébredő Magyarok Egyesületének működésével kapcsolatban október–november folyamán múlt el a kormányzati tolerancia. Október 5-én ismét megtámadták a Club kávéházat, és összeverték a vendégeket. 1920 októberében egy újabb interpelláció annak a szerencsétlen zsidó

származású borkereskedőnek a kálváriáját tárta a nemzetgyűlés elé, akit zsarolója, katonai nyomozókkal és egy ügyvéddel összejátszva, elfogatott. Az áldozat az elszenvedett embertelen kínzások után október 2-án öngyilkos lett. A kormány szigorú intézkedéseket hozott a Landau-ügy minél gyorsabb kiderítésére. Annál is inkább, mert az interpelláció nyomán kis híján leszavazták a kormányt a nemzetgyűlésben.

A békeszerződés 1920. novemberi ratifikációja előtt sorozatos tömegtüntetések zajlottak Budapesten. Az Ébredő Magyarok Egyesületének számos tagja vett részt önkényes igazoltatásokban, zsidóverésekben vagy zsidónak minősített egyesületek (például szabadkőművesek) székházainak lefoglalásában. Amikor november 10-én hajnalban félkatonai szervezetek tagjai egy megtámadott segítségére siető rendőrtisztet is halálosan megsebesítettek, betelt a pohár. A nemzetgyűlés követelése nyomán a kormány nem tétlenkedett tovább: november 10-én este a rendőrség, katonai segítséggel, körülvette a Britannia (ma Radisson Blu Béke), a Berlin, a Deák Ferenc és a Savoy szállót, leszerelte az ott tartózkodó különítményeseket, és több tucat embert letartóztatott. A razzia során megjelent maga a miniszterelnök is.

Egy nappal később a katonaság körülvette a mátyásföldi Ehmann-telepet, ahol a Babarczy- és a Hír-különítmény tagjai is be voltak kvártélyozva. Lövöldözés tört ki, és a katonaság lelőtt négy különítményest. A letartóztatottak között ÉME-tagok is voltak, és bár november 11-i nemzetgyűlési válaszában Teleki közölte, hogy ő „ebből abszolúte nem von le következtetéseket”, a későbbiek azt mutatják, hogy mégiscsak levont.¹¹ Az összes, 1918 októbere után létrejött egyesületnél alapszabály-revíziót rendelt el, és felfüggesztette a gyülekezési jogot. Az ÉME budapesti szervezetét, formailag működési szabálytalanságok miatt, felfüggesztette. A miniszterelnök

használó razziákat ígért vidéken is, és kiterjesztette a rögtön-bíráskodást a novemberihez hasonló események elkövetőire. Teleki a későbbiekben feloszlatta a különítményeket. Héjjas Ivánét formálisan már 1920 nyarán, a Babarczy-különítményt az év novemberében. Azokhoz a csoportokhoz, amelyeknek vezetői (Prónay, Ostenburg) a Horthyra gyakorolt befolyásuk miatt ekkor még érinthetetlennek számítottak, ekkor még nem nyúlt, de mozgásterüket minden lehető módon szűkíteni igyekezett. Telekinek a nyilvánvalóan a kormányzó jóváhagyásával foganatosított intézkedései hozzájárultak ahhoz, hogy a közbiztonság megszilárduljon az országban és a zsidóellenes támadások, rablótámadások résztvevői a későbbiekben büntetésben részesüljenek. Az „úsztatás”, a büntetlen zsidóverés időszaka, ha lassan is, de véget ért.

A különítményesek garázdálkodása a jogállam helyreállítása mellett előtérbe tolt egy másik, a magyar társadalompolitikában kulcsfontosságú problémát. 1920 közepére az antiszemitizmus és a „zsidókérdés” olyan témává szélesedett, amelynek kikerülése nem volt lehetséges. A magyar társadalomfejlődésből adódó feszültségek, 1918–19 körülményei és a trianoni békeszerződés következtében előállt különleges helyzet (menekültek, állástalan diplomások tömege) következtében mind a közhangulat, mind a politikai erők többsége megoldást követelt. A jobboldali radikálisok nézetei számos pártolóra találtak: nemcsak az utcai zsidóverők, hanem a menekült vagy jelentős életszínvonal-csökkenést elszenvedő tisztviselőréteg is szükségesnek tekintette, hogy szakítsanak a dualizmus liberális politikájával, és kisebb-nagyobb mértékben megsértsék az állampolgári jogegyenlőséget, korlátozzák az izraelita felekezethez tartozó magyar polgárok jogait és lehetőségeit. A zsidóságnak forradalomban való, túl hangsúlyosnak ítélt részvételén kívül a másik vád a Magyarország

háborús erőfeszítéseiben való, állítólag csekély mértékű áldozatvállalás, az alacsony „véradó” volt. Ezek a negyed- vagy féligazságokra épített, de jobbára uszításra használt fordulatok erőteljesen hatottak a közéletben, alkalmazásuktól néha nap a miniszterelnök sem tartóztatta meg magát.

A zsidóság visszaszorítása elsősorban a szellemi proletariátus felszámolásának jelszavával jelent meg a közéletben. Az 1919. augusztus–szeptemberi budapesti egyetemi tanácskozásokon fogalmazták meg az egyetemi hallgatószám korlátozásának igényét. Ebben a túlterhelt orvoskar járt az élen, míg határozottan faji-felekezeti jelleget a hittudományi és a jogi kar állásfoglalása adott a kérdésnek. A kultuszminiszeri posztion ekkor és még csaknem egy évig a keresztényszocialista Haller István állt, akinek kulcsszerep jutott a numerus clausus törvény meghozatalában. Intézkedései nyomán, már 1920 első felében is megnehezítették a zsidó hallgatóknak a beiratkozást. A törvényjavaslatot Haller 1920. július 22-én, a kormányprogram előadásának napján a T. Ház elé terjesztette. „A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetem közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” szóló törvényjavaslatot a bizottsági viták után 1920 augusztusában nyújtották be a nemzetgyűlésnek. Az általános vitához tizenkilencen szóltak hozzá, közülük heten nem fogadták el a javaslatot. Néhányan „hosszas megfontolás után” értettek vele egyet, és hangot adtak ama reményüknek, hogy mielőbb vissza lehet vonni. Szeptember 21-én lezárták a részletes vitát, és másnap a nemzetgyűlés elfogadta az 1920. évi XXV. törvénycikket. A miniszterelnök nem szólalt fel a vitában. Ennek egyik oka az volt, hogy augusztus 20. és szeptember 15. között betegsége miatt a kormányüléseken sem vett részt. Furunkulussal műtötték, és az operációt követően egy budai szanatóriumba

vonult vissza pihenni. A törvényjavaslat július 21-i, Sándor-palotabeli előterjesztésén Teleki nem tett érdemi megjegyzést, de alapos okunk van feltételezni, hogy a miniszterelnöknek nem volt kifogása a javaslat ellen. Sőt, a zsidóság faji meghatározása sem volt idegen a gondolkodásától. Hiszen már az 1919 nyarán Szegeden tett nyilatkozatai is erre utaltak. Felfogásban tehát igen közel állt a nemzetgyűlés többségéhez, sőt, bizonyos pontokon még merevebbnek mutatkozott. Teleki elsősorban attitűdjében és nem elgondolásaiban különbözött az intranzigens keresztény politikusoktól a kérdés megítélésében. Szegeden, a választói előtt tartott 1920. októberi beszédében igyekezett megmagyarázni álláspontját. Rámutatott ugyan arra a roppant fontos szerepre, amit a magyar zsidók a kereskedelem, az ipar és a pénzügy területén Magyarországgért tettek, egyúttal azonban megvédte a törvényt, s érvelésében megjelent „a „nemzeti célokkal azonosuló” zsidók és a bevándorolt „galíciaiak” közti különbségtétel (az utóbbiak lettek volna szerinte a forradalmak felelősei), és ez indokolta volna a diszkriminációt. A bevándorlás idejével kapcsolatba hozott „nemzethűség” az antiszemita politika egyik rendszeres toposza volt az időszakban, időről időre a zsidóságot magát is felszólították, hogy „vesse ki magából” a „hazafiatlan” elemeket.

A jogkorlátozó intézkedések sora azonban ezzel nem zárult le. A belügyminisztérium október elején rendeletet hozott az országba 1914 óta bevándorolt zsidók kitoloncolás előtti internálásáról. Ugyancsak október elején a minisztertanács terjedősen foglalkozott a moziengedélyek megújításának ügyével. A miniszterek között kitört polémia rögvest más megvilágítást kapott, amikor Teleki közölte: „a mozik túlnyomó része zsidó kezekben van. (...) Ezen kérdés par excellence belügyi kérdés.”¹² Decemberben a honvédelmi

miniszter kérésére megtiltották a héber nyelvű levelek postai forgalmát. Februárban a minisztertanács arról is döntött, hogy a hadseregben a zsidókat külön alakulatokba osztják be. A kormányzat ugyan nem állt teljesen a radikálisok mellé, és az alapvető gazdasági viszonyokat (földbirtok, nagytőke) felforgatni szándékozó antiszemita követeléseket nem karolta fel, de a numerus clausus megszavaztatásával végzetes útra lépett. A magyar történettudományban jelenleg is zajlik vita azzal kapcsolatban, hogy innen egyenes út vezetett-e a holokausztig, kétségtelen azonban, hogy a húszas évek elejének gyilkos közéleti klímájában a törvény hatása csaknem azonnali és végzetes volt: generációkat indított külföldre, sokan örökre hátat fordítottak Magyarországnak. A törvény következtében a budapesti egyetemeken visszaesett a zsidó hallgatók száma: arányuk a korábbi 30–34 százalékról előbb 10–12, majd 8–10 százalékra csökkent, és kisebb hullámvázásokkal ennyi is maradt a második világháborúig.

Aligha lehetett elszigeteltebb helyzetben lévő európai kormányt találni 1920-ban, mint a frissen hatalomra került Teleki-kabinetet. Az elszigeteltséget nemcsak diplomáciailag kell értenünk, hanem a szó legszorosabb értelmében. 1920. június 20-tól folyt Magyarország ellen a Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége által meghirdetett áruszállítási bojkott, amely nem járt ugyan sikerrel, de a közhangulatnak semmiképpen nem tett jót. 1920 augusztusában jött létre a kisantant csírájául szolgáló csehszlovák–jugoszláv egyezmény, összefüggésben azzal, hogy a magyar kormány katonai segítséget ajánlott a szovjet–lengyel háborúban éppen rosszul álló Varsónak. Prágában, nem teljesen alaptalanul, éltek a gyanúperrel, hogy a Kárpátalján keresztül felvonuló honvédség esetleg kihasználná a lehetőséget és visszafoglalná az Északkeleti Felvidéket. Ha csapatokat nem is, felszerelést végül szállított Magyaror-

szág az elszántan küzdő lengyel csapatoknak. Ebben az elszigeteltségben a kormány minden irányban igyekezett bővíteni mozgásterét és megtörni az országot sújtó elszigeteltséget: ezért került sor 1921 márciusában magyar–csehszlovák találkozóra a Lajta ausztriai oldalán, a brucki Harrach-kastélyban. Bár Prágában kijelentették, hogy területátengedéssel szó sem lehet, a magyar delegáció mégis felvetette a kérdést. A felek megállapodtak bizonyos függőben lévő államközi kérdések rendezésében, de Prágában területi kérdésekről hallani sem akartak. Ahogy Bukarestben sem. Az egyre szűkülő lehetőségeket Teleki és külügyminisztere, Csáky Imre is érzékelte. Az egyoldalúnak ítélt francia orientáció miatt számos támadásban volt részük a magyar belpolitikában. Ugyanakkor ez az orientáció nem volt egészen őszinte Teleki részéről – ezt később bizalmas közlésekben meg is erősítette: „Én soha nem fűztem vérmes reményeket az ún. francia orientációhoz, s 15 hónap előtt a helyzet kényszerűsége folytán mentem bele egy látszólag francia orientációba” – írta erről később, 1921 nyarán.¹³ Ahhoz, hogy megindulhasson az újrakezdés, magyar követségeket lehessen felállítani és legalább esély legyen a falak megmozdítására, a kormánynak eleget kellett tennie az utolsó nagyhatalmi követelésnek és ratifikálnia kellett a trianoni békeszerződést.

Teleki 1920 májusában még erősen kételkedett abban, hogy „a ratifikációt bármilyen összetételű magyar parlament megszavazza”.¹⁴ A nagyhatalmak számtalanszor felszólították Magyarországot, hogy ratifikálja a szerződést. Eleinte még Teleki is úgy gondolta, hogy el lehet érni bizonyos könnyítéseket. Hamarosan kiderült: alkuról szó sem lehet. A kabinet gyakorlatilag ultimátumot kapott, hogy november elejéig fogadják el a nemzetgyűlésben a békeszerződést. 1920. október 26-án Csáky Imre benyújtotta a törvényjavaslatot a nemzet-

gyűlésben. Tárgyalására november 13-án került sor. A képviselők elfogadták ugyanakkor Pallavicini György javaslatát, miszerint a Parlament épülete mellett lobogó országzászlót eresszék félárbócba mindaddig, amíg a békeszerződés igazságtalanságait nem orvosolják. Másnap a Teleki-kormány bejelentette lemondását a kormányzónak, de azt Horthy nem fogadta el. November 15-én, a részletes vita voltaképpeni mellőzésével a nemzetgyűlés megszavazta a békeszerződést. Negyvennél is több képviselő ellene voksolt. A trianoni békeszerződést 1921. július 26-án cikkelyezték be. A *Magyar Törvénytárban* 1921. évi XXXIII. törvényként szerepel.

Bár az 1918–19-es forradalmak intézkedéseit sorra eltörölte az 1919 augusztusa után hatalomra került új rendszer, világos volt, hogy a régi keletű, forradalmak által felemásan kezelt bajokra új választ kell adni. Magyarország egyik legégetőbb problémája a földkérdés volt, már a kiegyezés óta. 1920-ban Magyarországon 2 118 145 lakos, azaz a keresők csaknem 57 százaléka élt a mezőgazdaságból. E hatalmas tömeg egyharmadának semmilyen földbirtoka nem volt. A földreform szükségességében névleg egyetértettek a politikai erők: a földhözjuttatás elvi alapjairól, a jogosultságról és a reform mértékéről véget nem érő viták zajlottak a sajtóban és a pártközi értekezleten. Alig egy héttel beiktatása után a Teleki-kormány döntést hozott a majdani földreform elveiről, Nagyatádi Szabó István miniszter pedig augusztusban nyújtotta be „a földbirtok helyes megoszlását szabályozó rendelkezésekről” szóló törvényjavaslatot a nemzetgyűlésben. A szociális indíttatású törvény rendelkezéseit kiegészítette a házhelyek és a kis-haszonbérletek kiosztásáról szóló törvényjavaslat, amelyet a nemzetgyűlés valamennyi pártja üdvözölt és támogatott, és három nap alatt el is fogadott. A földreformról szóló törvényjavaslat általános vitája csak novemberben kezdődött,

és csaknem egyhetes vita után fogadták el. A 101 cikkelyből álló törvény és a 260 szakaszt tartalmazó végrehajtást szabályozó rendelet nem sokat könnyített a földet kívánók során, és bonyolultsága miatt betarthatatlannak is bizonyult. A törvény nyomán életképes, 10–15 holdas középirtokok egészen csekély számban jöttek létre, annál jelentősebb volt a törpeirtokok tömege.

A földreform végrehajtása során több mint 1,2 millió holdat vettek igénybe, azaz a termőterület körülbelül 8,5 százalékát. Az intézkedések következtében gazdát cserélő föld aránya nagyjából megegyezett a lengyelországi földreform eredményeivel, viszont elmaradt a csehszlovákiai (16 százalék) és a romániai (27 százalék) hányadtól. Gyorsan hozzá kell tennünk, hogy a két utódállam azonban nem elhanyagolható részben a helyi magyar birtokosok és az optások földjéből volt nagylelkű. Magyarországon 429 052 kisbirtokot és 259 733 házhelyet létesítettek a földreform nyomán. Az igény jogosultak közül 300 ezer addig föld nélküli mezőgazdasági munkás volt. A több mint 400 ezer földhöz juttatott parasztember a családjával együtt csaknem kétmillióst tömeget képviselt. Az ő tulajdonossá válásuk, még ha az a tulajdon jórészt gazdaságilag életképtelen egy-két holdas törpebirtokokból állt is, nagyban hozzájárult a vidéki Magyarország átmeneti megnyugvásához, és fontos eleme volt a Teleki-kormány konszolidációs politikájának. Teleki maga nem szólalt fel a parlamenti vitában, és nyilvános beszédeiben is kerülte, hogy egyértelműen állást foglaljon a kérdésben. A szociális célú földreform eszméje nem állt távol a gondolkodásától, ám „nemzetfenntartó elemnek” a középirtokosságot tekintette, ekkor is, később is.

A földreform azonban csak egy volt az ország tragikus gazdasági helyzetét érintő törvényjavaslatok közül. 1920 második felében a korona romlásának mértéke néha elérte a havi

60 százalékot is. A pénzügyi nehézségek irtózatos szociális feszültségeket gerjesztettek: a háború előttihez képest 60–90 százalékkal esett csaknem minden társadalmi csoport életszínvonala. Az 1914-eshez képest százszorosukra emelkedtek az árak, míg a bérek csak tizenötszörösükre. Alapvető élelmiszerek: a tej, a hús, a zöldségek hiányoztak a családok asztaláról, gyakran fűteni és rendszeren ruházkodni sem tudtak. A legyöngült egészségű emberek között pusztítottak a betegségek. A gazdasági helyzet javulásának kulcsát Korányi Frigyes pénzügyminiszter az állami szerven túlköltekezésének visszafogásában látta. Ez a lépés azonban – ahogy Korányi személye is – sokaknak szálka volt a szemében, így 1920 decemberében leszavazták a nemzetgyűlésben Korányit, és ennek nyomán lemondott a teljes kormány. Horthy kormányzótól ismét Teleki kapott kormányalakítási megbízást. Az új kormány december 16-án állt össze, néhány posztot csere történt, ezek közül a legfontosabb Hegedüs Lóránt pénzügyminiszteri kinevezése volt. Hegedüs szakértőként tagja volt a békedelegációnak: dinamizmusa, saját programjába vetett hite láthatóan hatást gyakorolt Telekire is, aki második bemutatkozó beszédében immár szinte kizárólagosan a gazdasági nehézségek legyőzését tette kormányának fő feladatává. Hegedüs személyében pedig olyasvalakit nyert meg terveinek, aki nemcsak a pénzügyi körök bizalmát bírta, hanem az ország lakossága számára is hihetővé, elfogadhatóvá tette a stabilizáció programját. Ehhez elengedhetetlennek látszott a költségvetési hiány lefaragása, ezért Hegedüs még Korányinál is drasztikusabb módszerekkel lépett fel az állami túlköltekezés ellen. A legtöbb vitát kiváltó döntése a vagyonváltság bevezetése volt. Hegedüs ezen intézkedésben próbálta egyesíteni a valutastabilizációt és a földreform ügyét. Az első kedvező jelek után azonban

a reform kifulladás: nőtt az államháztartás hiánya, romlott a külkereskedelmi mérleg, és nekilódult az infláció. 1921 nyaráig Hegedüs kimerítette valamennyi hitellehetőségét, a gazdaság újabb mélyrepülésbe kezdett. Hegedüs idegösszeomlást kapott, és otthagya Bethlen István kormányát. 1921 első felében, a Teleki-kormány időszakában azonban Hegedüs a remény kissé egzaltált, de éppen ezért hiteles embere volt a megtépett Magyarországon.

A békeszerződés ratifikálása után a magyar belpolitika vízváltatója a királykérdés megítélése lett. Az államfő kérdése legalább három nagy csoportra osztotta a magyar politikai elitet. A legitimisták és szabad királyválasztók mellett a harmadik csoportba tartozott az a létszáma nézve csekély, ám politikai befolyás szempontjából annál jelentősebb csoport, amely „nem tartotta aktuálisnak a királykérdést”: ide tartozott maga a miniszterelnök is.

A belpolitikai feszültségeknél súlyosabban esett latba az a tény, hogy 1920 februárjának legelején a nagyhatalmak a lehető legkategorikusabban megtiltották a restaurációt. A Nagykövetek Tanácsa 1920. február 2-i, római ülésén leszögezte, hogy „bár nem kívánják megszabni Magyarország állam- és alkotmányformáját [...] de nem fogadják el, hogy a Habsburg-dinasztia restaurációja csak a magyar nemzet ügye legyen”, ezért semmilyen restaurációt nem fognak sem elismerni, sem eltűrni.¹⁵ A királyság valamilyen formájával azonban a politikai pártok csaknem valamennyien egyetértettek, a liberális demokratáktól a fajvédőkig. A kormány egész ősszel arra törekedett, hogy a királykérdést minden eszközzel kikapcsolja a politikai életből, és próbálta megakadályozni, hogy az államigazgatás és a hadsereg tisztikara ezzel foglalkozzon.

IV. Károly magyar király svájci emigrációjából szorgos levelezésben állt honi híveivel és Horthy kormányzóval. Utób-

binak egyértelműen jelezte, hogy szándéka a trón mielőbbi elfoglalása. A királykérdésben uralkodó tűzszünet a békeszerződés ratifikációja után véget ért. Sejthető volt, hogy az egységes kormánypártot rövid időn belül felrobbantja a konfliktus, ami 1921 februárjában be is következett. Teleki még 1921. február 4-én kilépett a pártból 37 társával együtt, és hozzáfogott, hogy az egységes kormányzópárt romjain új kormánykoalíciót alakítson ki. A recept régi volt, a dualizmus korából, és Bethlen István is sikerrel alkalmazta később. Telekinek azonban nem sikerült csoportját az új, egységes párt magjává tennie. A kisgazdák és a kereszténypártiak nem voltak tovább egy pártban tarthatók, kormányzásra ettől fogva csak koalícióban voltak hajlandók. Újjáalakult a kisgazdapárt és a KNEP is. Az elmozdulások nyilvánvalóvá tették, hogy – hacsak nem történik hamarosan valami nagy horderejű esemény – új választásokat kell kiírni, mert a következő, az államfő személyével kapcsolatos felvetés nyomán megbénul majd a törvényhozás és a kormány munkája. A nagy horderejű esemény végül is IV. Károly húsvéti visszatérési kísérlete volt, amely talán azért lepett meg mindenkit, mert régóta számítottak rá.

Megállapíthatatlan, hogy IV. Károlyt milyen szóbeli vagy írásbeli megegyezés bírhatta rá arra, hogy 1921. március 24-én reggel, spanyol kertészének útlevelével felszerelve, egy hátizsákkal, fekete szemüvegben, festett bajusszal felkerekedjen a svájci Prangins-ból, hogy visszafoglalja Magyarország trónját. IV. Károly elutazásakor állítólag rendelkezett Aristide Briand francia miniszterelnök szóbeli ígéretével arról, hogy kormánya támogatja a Habsburg-uralom helyreállítását Magyarországon. Ha létezett is ilyen megállapodás, értéke nem sok volt. Károly mindenesetre hinni akart a francia támogatásban, és ebben a tudatban indult el Magyaror-

szágra. Az egykori uralkodó Pinkafőnél lépte át a határt, és március 26-án este megérkezett Szombathelyre, Mikes János püspök palotájába.

Az uralkodó érkezésének időpontjában a püspöki palotában tartózkodott húsvéti lelkigyakorlaton Vass József miniszter és a közeli Iváncon, Sigray Antal birtokán időzött Teleki Pál is. Teleki és Sigray még az éjszakai órákban Szombathelyre mentek. Egy szemtanú feljegyezte, hogy miután konstata: nem rossz viccről van szó, a király valóban megérkezett, Teleki – jellegzetes mozdulat – bal kezével megvakarta a jobb fülét, ami nála a fejtörés és a kényelmetlen helyzettel való szembe-sülés csálhatatlan jele volt. Végül a jelenlévők azt tanácsolták az uralkodónak, hogy siessen Budapestre, és a kormányzóval folytasson tárgyalásokat a hatalomátvételtől. Abban állapodtak meg, hogy másnap reggel Teleki előbb elindul, felkészítendő Horthyt az uralkodó megérkezésére, a király pedig másfél órával később indul utána. Március 27-én reggel a miniszterelnök Pestnek vette az irányt. Sofőrje azonban eltévedt, majd az autója defekt miatt lemaradt a később induló uralkodótól. Nem valószínű, hogy szándékosan, bár a kormányfő viselkedése kétségkívül gyanúra adott okot. A király autóját a későbbi neves sivatagi kutató és még későbbi filmhős, Almásy László vezette. Károly egy óra körül ért Budapestre, és azonnal a Várba hajtattott. Az első megdöbbenés után az ebédsztaltól felriasztott Horthy fogadta a királyt. A két és fél órán át zajló megbeszélésen elhangzottakat később a két résztvevő eltérően adta elő. A kormányzó a kisanant várható támadására hivatkozva távozásra próbálta bírni a királyt. Látva, hogy Horthy nem enged, a király négy óra körül elhagyta a palotát, és visszaindult Szombathelyre. Visszaérkezve Károly beteget jelentett, és közölte, hogy nem hagyja el a várost. Teleki csak a királyi audiencia alatt érkezett meg a budai Várba. Átme-

neti lelki krízise után Horthy megbízta őt, hogy ifj. Andrássy Gyula és Bethlen kíséretében utazzon Szombathelyre, és bírja távozásra a királyt.

A szomszédos államok március 29-én tiltakoztak a puccskísérlet ellen, sőt a későbbiekben Csehszlovákia és Jugoszlávia részleges mozgósítást rendelt el. Az antanthatalmak, valamint az utódállamok nyomása alatt a volt uralkodó hagyta magát meggyőzni, és április 5-én elhagyta az országot. Külpolitikailag egyetlen kézzelfogható eredményük volt az eseményeknek: 1921. április 23-án aláírták a csehszlovák–román védelmi megállapodást, másfél hónappal később, június 7-én pedig a román–jugoszláv szerződést, ezzel teljessé vált a kisanant szövetségi rendszere.

Teleki kormányának lemondása hetek óta benne volt a levegőben, a királypuccs csak az alkalom volt a távozásra. Az esemény felforgatta az átmeneti nyugalmat, ugyanakkor a kormány bukásához csak közvetetten járult hozzá: kiélezte a két kormányzópart közti ellentéteket. A további fejlemények aztán felszínre vetették a többi problémát is: a földreform végrehajtását, az internálásokat, a kisgazda befolyás növekedésének megítélését. A Teleki lemondásához vezető eseménysort a kisgazdák indították el, aminek az lett a következménye, hogy a Teleki-kormánynak három minisztere is lemondott, majd április 7-én maga a kormányfő is. Horthy ekkor még maradásra bírta Telekit, de április 12-én olyan kényelmetlen helyzetet állított elő, amelynek nyomán Telekinek nem maradt más választása, mint a végleges visszavonulás. A kormányzó a rá későbbiekben is jellemző meg gondolatlansággal miniszterelnöki ellenjegyzés nélkül tette közzé egy, a királypuccsot értékelő hadparancsát, amivel miniszterelnökét mind a két nagy párt előtt lehetetlen helyzetbe hozta. A miniszterelnök április 13-án déli egy órakor beadta lemondását, amit

a kormányzó ezúttal már elfogadott. Az utolsó minisztertanács ülésre másnap került sor. Teleki „hálás köszönetének adott kifejezést azon önzetlen és önfeláldozó támogatásért, amelyben a kabinet tagjai őt kilenc hónapi miniszterelnöksége alatt részesíteni szívesek voltak”. A kabinet tagjai nevében Hegedüs Lóránt „nagy elismeréssel szolt a miniszterelnök úr tapintatáról, szeretetreméltóságáról”, kívánva „további közszerepléséhez minden szerencsét”.¹⁶

Az áprilisi válság mindennél jobban meggyőltette Telekivel a pártpolitikát. Tapasztalata ezekről a napokról végigkísérte élete hátralevő részében: a nemzet nagy céljait, a jobbító reformokat nem lehet pártokra bízni, mert azok saját kicsinyes érdekeiket előbbre valóknak tekintik, és minden jó kezdeményezést a mocsárba rántanak. Teleki kilenc hónapos kormányzati teljesítményét értékelve megállapítható, hogy nincsenek kiáltó különbségek a bethleni és a Teleki-féle konszolidációs gyakorlat között. Eltérés a habitusban van: Teleki-ből kétségtelenül hiányzott az a rugalmasság, taktikai készség, ami Bethlent jellemezte. Kevésbé volt híve a kompromisszumoknak, és a kulisszák mögötti politizálásnak sem volt olyan mestere, mint távoli rokona. A konszolidáció kezdeti lépései az ő nevéhez köthetők. A botbüntetés újabb törvénybe iktatása és a numerus clausus a kilenc hónap sötét oldalai közé tartozik. Ezzel áll szemben a jogbiztonság megszilárdítására tett kísérlet és a különítményesek visszaszorítása, valamint a gazdasági stabilizációra irányuló, figyelemre méltó kezdeményezés. Külpolitikailag az ország csaknem ugyanolyan elszigetelt állapotban volt, mint 1920 nyarán, de a békeszerződés ratifikálásával legalább lehetőség adódott egy új, aktívabb külpolitika elindítására.

Mivel Bethlen személyében – ahogy a Miniszterelnökség munkatársainak mondta – „második énje” érkezett a kormány

élére, könnyű szívvel adta át a kormányrudat. A lemondás felszabadulttá tette: saját vallomása szerint, amikor az áprilisi délutánon legyalogolt a Várhegyről, és átment a Lánchídon, haza a József térre, úgy érezte magát, mint az érettségiző diák, aki először jár sétapálcával.

Néhány évvel később, kevésbé frappáns megfogalmazásban már összetettebben értékelte saját kormányzását: „Hogy kormányzatom joggal bírálható, azt tudom. Nem volt még példa a világtörténelemben sehol, hogy nagy megrázkódtatások után, háború, forradalmak után mingyárt nyugodt, békés, normális idők, gazdasági fellendülések következzenek.” Nézete szerint mindenkit, aki ilyenkor hivatalt vállal vagy részt vesz a közéletben, „nyugodtan fel lehet akasztani, ha az abszolút jó vagy a nemzet végleges hasznának mértékével mérjük”. Kivagyian hozzáfűzte: „Hogy szerepemet mások miként ítélik meg, az nekem mindegy.”¹⁷

MOSZUL ÉS KOLOZSVÁR

Bethlen István miniszterelnök és Bánffy Miklós külügyminiszter a lemondása után is számított Telekire. 1921. május elején már nyugat-európai útra indult. Az volt a feladata, hogy kapcsolatait felhasználva Párizsban és Londonban puhatólazzon a magyar békefeltételek esetleges enyhítéséről. Telekit elmondása szerint három fontos cél vezérelte: a kisebbségi jogok kérdése, a nyugat-magyarországi helyzet rendezése és a jóvátétel elengedése. A kormányzat máskor is számított alkalmi diplomáciai szolgálataira: 1921-ben Marienbadban (Mariánské Lázně) tárgyalt Beneš csehszlovák külügyminiszterrel, majd a húszas évek végén, a harmincas évek elején többször járt nem hivatalos úton Németországban. Bethlen István kormánya őt bízta meg azzal, hogy az utódállamokban élő német és magyar kisebbségek összefogását, a magyarországi nemzetiségpolitikát és a revízió támogatását összhangba hozza. 1931 elején egy, a *Pester Lloyd*-ban közölt cikke kapcsán, amelyben megpróbálta kategorizálni Közép-Európa kisebbségeit, olyan álláspontot fejtett ki, amelyet nemcsak a vezető magyarországi német kisebbségi politikusok, Gratz Gusztáv vagy Bleyer Jakab utasítottak el, de a német külügyminisztériumban is ingerülten fogadtak, és nem sokkal később

egyértelműen jelezték magyar partnereiknek, hogy Teleki magándiplomáciájával nem tudnak mit kezdeni. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy tekintélyes német, brit vagy amerikai szervezetek, egyesületek ne látták volna szívesen: Teleki kedvelt vendége volt az egyesült államokbeli Williams-town nyári egyetemének, a Nemzetek Szövetsége kulturális szervezete, a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Szervezete üléseinek, a német földrajzi kongresszusoknak vagy más szervezetek rendezvényeinek.

A két háború között legnagyobb nemzetközi visszhangot kiváltó ténykedése az volt, amikor a Nemzetek Szövetsége felkérte: legyen tagja annak a nemzetközi szakértői bizottságnak, amely 1925-ben felméri az Irak és Törökország közötti vitás területeket és javaslatot tesz új határvonal meghúzására a volt moszuli vilajet területén. A terület sorsa már a háború idején foglalkoztatta a nagyhatalmakat. Az 1916 májusában Nagy-Britannia és Franciaország között kötött, úgynevezett Sykes-Picot-Szazonov-egyezmény értelmében a terület francia, orosz és részben arab fennhatóság alá került volna, hogy pufferként szolgáljon a megszerzendő brit területek és a háború végére várt kisázsiai orosz behatolás szélső pontjai között. 1920 májusában úgy döntött a békekonferencia, hogy Irak népszövetségi brit mandátum lesz, azaz a beígért függetlenségig Nagy-Britannia gondoskodik a kialakított királyság közigazgatásáról. Az 1923 júliusában Törökországgal megkötött lausanne-i béke nyitva hagyta a muzulmán lakosságú, de nem török többségű területek sorsát, elsősorban is a moszuli vilajetét, amelyről a török fél semmiképpen nem akart lemondani.

A brit és a török fél abban állapodott meg, hogy ha a moszuli vilajet sorsáról folytatott közvetlen brit-török tárgyalások nem vezetnek eredményre, akkor a felek a Népszövetség elé

viszik az ügyet. A törökök azzal érveltek a terület megtartása mellett, hogy a brit statisztikák hamisak, a vilajet többségét kitevő kurdok, csakúgy, mint a többi kisebbségiek, együtt akarnak élni a törökökkel, és a terület semmiféle történelmi kapcsolatban nem áll Bagdaddal. A britek viszont kitarottak a mellett: a kurdoknak eszük ágában sincs együtt élni a törökökkel (ami vélhetően igaz volt), s hozzátették, hogy a terület jelentős számú arab lakosáról ugyanez elmondható. Hangoztatták, hogy a brit hadsereg háborúban szállta meg a területet (ami viszont nem volt igaz), és egy sor gazdasági, stratégiai és földrajzi érv szól Irakban tartása mellett, éppen ezért a népszavazás sem volna üdvös. Minthogy a tárgyalások nem vezettek eredményre, az ügy 1924 augusztusában a Népszövetség Tanácsa elé került.

Teleki neve 1924 szeptemberének végén merült fel a szakértői bizottság tagjaként. Mellette még tagja lett a testületnek Albert Paulis belga ezredes, gyarmati vállalkozó, elnöknek pedig Carl Einar Thure af Wirsén svéd diplomatát, bukaresti követet kérték fel. A magyar politikus intenzív felkészüléssel töltötte az indulásig hátralévő időt: térképeket hozatott magának külföldről, régi diplomáciai jelentéseket kapott, igyekezett felkészülni a térség etnikai, földrajzi és gazdasági viszonyaiból. Egyetlen kételyét az jelentette, hogy tartott attól: háború előtti turanista szimpátiái miatt a francia vagy a brit diplomaták esetleg részrehajlónak fogják tartani. Aggodalma nem volt alaptalan: nemcsak a nemzetközi és az arab sajtó foglalkozott kimerítően török kapcsolataival, de a bizottság titkára, az olasz Marcello Roddolo szabályos titkos hadjáratot viselt ellene az egész úton, és minden létező túlkapással megvádolta brit diplomaták előtt.

A népszövetségi delegáció, titkárokkal, tolmácsokkal és nemzetközi tisztviselőkkel 1924. december 25-én indult el Isztam-

bulon, Ankarán és Damaszkuszon át Bagdadba, ahová 1925. január 16-án érkeztek meg, majd Moszulba mentek. Március 23-án hagyták el a vidéket, miután több ezer kilométert utaztak vonaton, repülőn és kocsin, több száz embert kikérdeztek, majd visszatértek Európába, hogy a helyszíni tapasztalatok, az összegyűjtött dokumentáció segítségével jelentésükben javasolják a török–iraki határ végleges vonalát. Telekinek ez a néhány hónap számos új tapasztalattal szolgált. A terepen végzett munka számos konfliktust hozott, nem feltétlenül önhibáján kívül: nem túl diplomatikus kijelentései helyi potentátok előtt, konfliktusai a szakértői bizottságon belül, néhol átgondolatlan viselkedése (Moszulban megszökött a hivatalos programról, hogy bókálsszon egyet a városban a török delegátussal, akit egyenruhája miatt hamarosan nagyobb tömeg vett üldözőbe) eléggé feszültté tették számára ezeket a heteket.

Küldetésének vége felé Teleki is értesült arról, hogy Bagdadban és Londonban megrendült a bizalom iránta. Bizonyára riadtan fogadta a hírt, mert bizalmasan megkérte barátját, a londoni magyar követet, Rubido-Zichy Ivánt, hogy tudassa a Foreign Office-szal: a legmesszebbmenőkig hajlandó figyelembe venni a brit szempontokat. A brit diplomaták némi kajánsággal vették tudomásul zavarát. A helyszíni munka körülményeit és a készülő jelentés tervezetét megismerve a brit megfigyelők is elismerték Teleki energiáját, elfogulatlanságát és szakmai munkájának minőségét. A három delegátus nyolcszáz emberrel találkozott – úgy, hogy időközben Teleki meg is betegedett, és repülőn Bagdadba kellett szállítani.

Visszatérése után a jelentés összeállítása következett. A delegátusok 1925 júniusát–júliusát intenzív munkával töltötték. A jelentés hosszú volt, és kimerítő. A bizottság általános következtetéseiben végül a mellett foglalt állást, hogy a Népszövetség Tanácsa által megrajzolt ideiglenes határvo-

nalat, az úgynevezett „brüsszeli vonalat” bizonyos korrekciókkal tekintsék a két állam közti határnak. A Népszövetség Tanácsa 1925 őszén elfogadta a jelentést, ám Törökország nem értett egyet a döntéssel, és újabb jogi lépéseket tett. A határvonal maradt, Teleki szerepe az ankarai álláspont negligálásában pedig a mai napig kissé sértett kommentárookra készteti a török történetírás egyes képviselőit. A jelentés, amelyet Teleki számos nyugat-európai és tengerentúli partnerének elküldött, tovább erősítette presztízsét a külföldi földrajzkutatók előtt. A nagy tekintélyű amerikai Isaiah Bowman azt írta neki: „mind a szöveg, mind a térképek elragadóak”, „csodálatra méltó az a munka”, amelynek révén a jelentés létrejött.¹

Ám az összegzés körüli nemzetközi vita és a magyar kisebbségek ügyében Genfben tapasztalt érdektelenség arra indította, hogy a nemzetgyűlés plénuma előtt kérdőjelezze meg Magyarország népszövetségi tagságának értelmét. Egyetlen nyilvános felszólalása volt ez a parlamentben 1922 és 1926 között. Nem értett egyet a kisebbségi kérdés kezelésével, kárhoztatta a Népszövetség Tanácsának lassúságát, és képmutatásnak mondta a „leszerelés” és a „biztonság” szövegeit. Ez „a mi leszerelésünk és az ő biztonságuk” – mondotta.² Nézete szerint Magyarországnak el kellene gondolkodnia azon, hogy követi-e a Népszövetséget a további úton. Elismerte ugyan azt a pénzügyi hasznot, amelyet a népszövetségi kölcsön jelentett, de egyúttal kárhoztatta a genfi ügymenetet. Felvetését Bethlen István miniszterelnök visszautasította. Teleki a későbbiekben részt vett ugyan a Népszövetség egyes szervezeteinek munkájában, de Magyarország éppen az ő második miniszterelnöksége alatt lépett ki a Nemzetek Szövetségéből 1939-ben – ennyiben tehát következetes maradt.

A moszuli küldetés annyiban volt fontos eszmei pályáján, hogy az általa a békeszerződés előkészítése óta fennen hirde-

tett földrajzi elveket (a népszavazás hangsúlyozása, a hivatalos etnikai statisztikák ellenőrzése a felekezettel, az egyedi esetek és a gazdasági vonzáskörzetek hangsúlyozása stb.) nemzetközi szintén is kipróbálhatta. Közel-keleti munkája során nem tudott és nem is akart elszakadni a Kárpát-medence viszonyaitól. Moszult mondott, de valójában Kolozsvárra gondolt.

A Bethlen-kormány első teendői között szerepelt, hogy – tekintettel a békeszerződés közeli becikkelyezésére – kevésbé látványossá tegye az irredenta propagandát folytató egyesületek és társadalmi szervezetek működését. A megszüntetett egyesületek helyére egy új, félig titkosan működött kívántak állítani, amelynek élére Teleki került. A minisztertanács 1921. augusztus 12-én formalizálta a helyzetet, és Teleki lett a társadalmi szervezetek propagandájával foglalkozó központ vezetője, helyettese Papp Antal volt kolozsvári pénzügyigazgató – a későbbiekben Teleki egyik legszorosabb munkatársa – lett. A kissé magyartalan elnevezésű TESZK (Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja) kevés számú ismerőjétől a „Teleki-iroda” vagy „Teleki-büro” elnevezést kapta, és Budapesten, az I. kerületben, a Döbrentei utca 12. alatt működött.

Az elszakított területekkel való foglalkozás mellett a volt miniszterelnök fenntartotta magának azt a jogot, hogy a külföldre irányuló magyar propaganda anyagait is ellenőrizze. Nem volt elégedett: a húszas évek elején folyamán több értekezleten is kijelentette, hogy a megvalósult külföldi propagandatermékek silányak. A nyomdából kijövő lapokról, brosrúkról egyszerűen kijelentette, hogy „rosszak”, de ismételt sürgetésre sem válaszolt arra a kérdésre, hogy miben kellene változtatni. Határozottan ellenezte például röpiratok és plakátok készítését, mert kicsi volt szerinte a hatásfokuk, és a nyugati döntéshozókat nem tudják befolyásolni, hacsak

nem negatív irányban. Szemléletére nagyon jellemző az a félmondat, amit a kisebbségekkel kapcsolatos anyaggyűjtés megindításakor ejtett el: „az egész dolog az embereken fordul meg és nem a programon, és nem a papíron való organizáción”.³ Megjegyzése teljes mélységében mutatja ügyintézési gyakorlatát és szemléletét. Képtelen volt intézményi struktúrákban gondolkodni, racionális döntéshozatali mechanizmusok mentén tervezni, a Magyarországon oly fontos hivatali utat követni. Inkább párhuzamos struktúrákat épített ki, és megkerülte a hivatalt. Nem csoda hát, ha az 1927-ben alakult tömegszervezet, a népszerű propagandát űző Magyar Revíziós Liga tisztikarában ott is találjuk, bár ebben kifejtett tevékenysége jelentéktelen maradt.

A TESZK hatalmas munkát végzett: csaknem mindent finanszírozott, ami csak kapcsolatban lehetett a határon kívülre szorult magyarok érdekeivel. Adatgyűjtést, hírfeldolgozást folytatott, támogatta a határon túli magyar pártokat, szervezeteket, független állásokat létesített az utódállamokban a magyar politikai, társadalmi és kultúrmunka összehangolására, internátusokat működtetett a Magyarországon tanuló, határon túli diákok számára, támogatta egyesületeiket, gazdasági vállalkozásokat pénzelt, kölcsönöket nyújtott, külföldi vendégeket fogadott, és a sajtóarchívum mellett kisebbségi tárgyú könyv- és nyomtatványgyűjteményt is szervezett. Teleki – részben azért, mert hosszabb külföldi távolléte miatt kikapcsolódott az ügymenetből, másfelől valószínűleg azért, mert nem fogadták meg tanácsait – 1924 végétől már nem irányította a TESZK-et. Ugyanebben az évben egy miniszterelnökségi rendelet a Magyar Tudományos Akadémia alárendeltségében létrehozta a Magyar Szociográfiai Intézetet. Feladatául azt tűzték ki, hogy végezze el a Trianon utáni Magyarország szociológiai, szociográfiai felmérését. Céljait azért részben jelzi,

hogy az új intézet nem az Akadémiától kapta költségvetését, hanem egyéb helyekről – például a TESZK-től. Teleki nemcsak felügyelte az új intézetet, hanem a munkatársakat maga tanította be a cédulakatalógus összeállítására, és folyamatosan szélesíteni igyekezett a bedolgozók körét. Az 1927 elején megindult munkának köszönhetően alig több mint három év alatt már 400 ezer cédulából álló katalógus szolgáltatott adatot a Kárpát-medence községeiről. A harmincas évek végére ez a szám 800 ezerre növekedett. Idővel elkezdtek gyűjteni a térképeket, katalogizálták a kéziratokat és levéltári anyagokat. Az intézet (egyébként szerény) költségvetése azonban korlátok közé szorította a működését, új elképzelések megvalósítására nem jutott.

Teleki másik kezdeményezése a Statisztikai Hivatal alárendeltségében 1926-ban megalakult Államtudományi Intézet létrehozása volt. A műhelynek az volt a feladata, hogy a revízió döntés-előkészítő műhelye legyen, információt szolgáltatasson mindazon politikusoknak, újságíróknak, kutatóknak, akik a szomszédos országokkal foglalkoznak. A munkatársak feladata abban állt, hogy meghatározott kódrendszer szerint rögzítsenek minden olyan adatot, amely a szomszédos országok magyar kisebbségeire vonatkozott: jogszabályokat, közlönyöket, napilapokat, a kisebbségi szervezetek híreit vagy külföldről jövő, a térséggel foglalkozó újságcikkeket. 1930 elején már 100 ezer rendszöt és 400 ezer cédulát tartalmazott az intézet cédulakatalógusa, s Teleki jó szívvel ajánlgatta a felügyeletével gyűjtött anyagot a magyar tudományos élet prominenseinek. A két műhely, főleg az Államtudományi által gyűjtött anyag, az itt összeállított szakértői tanulmányok, térképek és táblázatok a harmincas évek végén, a revízió időszakában naprakész és pontos információkkal, felbecsülhetetlen szolgálatot tettek a magyar külpolitikának.

Teleki úgy látta: Magyarország jogát elveszített területeire a Szent István-i állameszme igazolhatja. A nemzetiségi politikában találta meg azokat az érintkezési pontokat, amelyek az első magyar király eszméit és a Trianonban megcsönkített Magyarország helyzetét összeköthetik. Gondolatainak kibontására azonban csak később, második miniszterelnökségének napjaiban került sor. Az eszme a magyar hagyománynak, „a lélek két tartalmának, a magyarnak és a kereszténynek az egységesítése”. Azt is jelentette, hogy a gondolat „nem imperialisztikus, korlátlan uralomra törekvő, nem néz sohasem a Duna-medencén túlra, nem hódító. Hivatás és kötelesség, hogy itt, a Duna medencéjében békét, egységet, megértést teremtsen. A változó viszonyokon keresztül hol magyarabb, hol vegyesebb népeiségek fölött, de mindenkor ennek a kötelességnek a jegyéből származott a magyar uralom.”⁴ Számára tehát nem volt kérdés a Kárpát-medence feletti magyar uralom, és az ő Szent Istvánja nem az Intelmek Szent Istvánja volt. Gondolkozásában ez nemzetiségpolitikai toleranciát és a liberalizmus időszaka előttre képzelt – mert valószínűleg sohasem létezett – nemzeteszmet jelentett, amikor az identitás, az állampolgárság választása nem volt formalizált. Az eszme révén a politikus új „szerződést” kínált fel a volt nemzetiségeknek. Türelmes nemzetiségpolitikáért, valamint a vallási és kulturális önazonosság szabad ápolásáért cserébe a hagyományos magyar szupremácia elismerését kívánta. Ez az ajánlat a nemzetiségek számára már nyilvánvalóan nem volt megfelelő alap – a terület-visszafoglalások időszakában sem. Nemzeti fejlődésük egyszerűen túlhaladta azt a szintet, amikor megelégedtek volna valamelyes anyanyelvhasználattal, egyházi autonómiával és némi folklórral.

A revíziós propagandával kapcsolatban helytálló megállapítás volt az, hogy az Európában akkoriban virágzó folyóirat-

kultúrát tartotta az egyik kitörési pontnak. Teleki szerepet vállalt a harmincás években induló, a *Magyar Szemle* körül szerveződő, Budapesten kiadott idegen nyelvű folyóiratok létrehozásában. Elnöke lett a *Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) szerkesztőbizottságának és választmányi tagja a *Hungarian Quarterly*-nek (1936–1942). A *Magyar Szemle* szemléletét, liberális konzervativizmusát tükröző két minőségi folyóirat az alapításától a háborúig hasznos fóruma lett a főleg Bethlen István körül csoportosuló politikusoknak és értelmiségieknek. Bethlen miniszterelnök 1929-es párizsi látogatása után kedvezőbb lett a politikai klíma, és a kormányfő politikai irányát követő pénzemberek csoportja kifizetődőnek látta egy Magyarországon szerkesztett francia nyelvű folyóirat alapítását. A lap jogelődjének számító *Revue de Hongrie*-t ez a csoport megvette, és *Nouvelle Revue de Hongrie* néven újraindította. Megalakult a lapot patronáló *Société de la Nouvelle Revue de Hongrie*, és az Ottlik György főszerkesztésével havonta megjelenő lap hamarosan elismertséget szerzett magának belföldön és külföldön egyaránt. A munkát távolról figyelő budapesti francia követ, Louis de Vienne megállapította, hogy a folyóirat „az ilyen típusú kiadványok között valószínűleg a legjobb” Közép-Európában.⁵

A *Nouvelle Revue* nem folytatott közvetlen propagandát, egy-egy cikke tért csak ki a revízióra vagy a magyar határok problémájára. A hangsúly a Kosztolányi és Babits nevével jelzett igényes magyar szépirodalom mellett a mértéktartó külpolitikai szemlén, a legnevesebb magyar szakértők által írott szakcikkeken és a francia szerzők írásain volt. Teleki is publikált a lapban néhányszor. Szerepe mégis inkább kivételt, a lap szerkesztőjének, Balogh Józsefnek pedig bosszúságot jelentett. Teleki állandóan késett, és erőteljes noszogatás után is csak jóval határidő után adta le írásait. Kapcsolatai, hírneve

és rangja segítségével külföldi – elsősorban francia – szerzőket verbuvált, kapcsolatot tartott a külügyminisztériummal. Telekinek a harmincas évek második felében sokszor voltak kifogásai a lap szervezte rendezvényekkel, meghívottaival kapcsolatban, és ezeknek a kifogásainak elég keresetlenül adott hangot. Egyik, az Alföldről írott cikkének fordítását gyalázatosnak találta 1939-ben; cikke meg sem jelent. Neve eltűnt a *Revue* környékéről – a szerkesztők az emlékének szentelt 1941. évi 5. számmal tisztelegtek előtte: A *Hungarian Quarterly*-be nem írt, de néha fogadta a Magyarországra látogató és a folyóirat által meghívott személyiségeket.

A két lap tartalma, igényessége alapján kiváltja a kései olvasó elismerését is. Mindkét kiadvány megfelelt a magas szintű, átgondolt revíziós propaganda követelményének is, amellyel nem a „mélyben”, hanem a döntéshozók között lehetett hatni. A Teleki-féle propaganda azt a célt is szolgálta, hogy a revíziót kiragadják partikuláris kontextusából, és általános, nagy európai összefüggések közé helyezze. A magyar revízió e szerint egy általános európai probléma része, „Európa közállapotainak, államközi viszonylatainak újrendezése”, a háború után és a Népszövetségben elkövetett hibák felülvizsgálata és ebből a szükséges következtetések levonása, nem pedig valamiféle magyar rögeszme.⁶

A Teleki szemléletében a kiteljesedett revízió–nemzetnevelés–propaganda sorrendisége úgy alakult, hogy ha 1. a nemzet (vagy annak véleményformáló vezető rétege) már elég érett a terület-visszaszerzésre (*nemzetnevelés*), 2. a külföld megismerte és tudomásul vette a magyar álláspont jogosságát (az „*okos*” *propaganda* jelentősége), 3. s a volt nemzetiségek és a hazai közvélemény elfogadta az „új szövetség” gondolatát (*Szent István-i állameszme*), akkor sor kerülhet a revízióra, amely azonban nem önmagában álló esemény, hanem

„az európai embernek, Európa berendezkedésének és Európa új egyensúlyának a teljes revízióját kell érteni alatta”.⁷

Tervéhez a nagyhatalmak engedélye kellett volna, hiszen az utódállamok jóváhagyásának megszerzése fel sem vetődik Teleki elképzeléseiben. Azt ugyanakkor ő is elismerte, hogy ez a revízió „nem lehet *restitutio in integrum*, azaz egyszerűen a háború előtti állapot visszaállítása”.⁸ Az integer (azaz a teljes történelmi Magyarország visszaállítását kívánó) vagy etnikai revízió kérdésében Teleki egyre egyértelműbben fogalmazott: „A mi nemzeti álláspontunk csak a teljes, intéger, szentistváni revízió lehet [...]. Tudjuk azonban, hogy Európa rekonstrukciójában nekünk is áldozatokat kell hozni – és le fog kelleni mondani egy és másról, területekről is, amelyekről még önként soha le nem mondtunk. Ezt mondja nekünk politikai józanságunk, mint ősi politikai nemzeté” – állította már 1934-ben.⁹ Tehát miközben az etnikai alapú revíziót több helyütt is „a mi felfogásunkkal nem egyezőnek” mondotta, reálpolitikusként hajlandó volt szembesülni azzal, hogy az integer revízió nem megvalósítható. Számára egy természetföldrajzi és gazdasági szempontokkal korrigált (megtoldott) határmódosítás volt a kitűzött minimum: ez a felfogása nyilvános megnyilatkozásai szerint a harmincas évek első felében tisztult le, s ezt képviselte második miniszterelnöksége idején is.

ÚJ ELIT FELÉ

1921-ben háttérbe vonult, de befolyása egyáltalán nem szűnt meg. Hivatalos egyetemi állása mellett elnöke vagy vezetője volt legalább két tucat egyesületnek, szervezetnek és testületnek. Véleményét a kormányzat rendszeresen kikérte nemzetiségpolitikai kérdésekben. Együttal folytatta földrajzi munkásságát, tudományos intézeteket alapított, és ápolta külföldi kapcsolatait. A Teleki-nemzetség egyik fejeként pedig törődnie kellett rokonainak sorsával és sáfárkodnia családi örökségével.

E bő másfél évtizedben nyerte el végleges formáját nézetrendszere, amely alapvetően meghatározta második miniszterelnökségének politikáját. Ennek legfontosabb eleme a nemzetnevelés szüntelen hangsúlyozása volt: Teleki olyan európai színvonalú magyar elitet szeretett volna látni, amely határozott nemzeti elkötelezettséggel, keresztény szellemiséggel átitatva, az Európa által kínált szellemi javakat birtokolva különböző egyesületeken keresztül megújítja az országot, s ott tapasztalatot szerezve idővel a kormányzati hatalom közelébe juthat. Roppant tanulságos látni, ahogy Teleki ennek az új típusú keresztény elitnek csaknem valamennyi képzési helyén felbukkant: a közgazdasági kar a keresztény (azaz nem zsidó) kereskedelmi és pénzügyi elit kinevelését tűzte ki

célul, az Eötvös Collegium (amelynek tagjai között elhanyagolható volt a zsidó egyetemisták aránya) a minőségi magyar tanárképzés megteremtését tekintette feladatának, a cserkészlet pedig tömegesen szolgáltatott elképzeléseihez keresztény alapú nevelésben részesített, az egyéni autonómia és a tekintélytisztület kettősségében szocializálódott fiatalokat.

Teleki nem népi tehetségekkel akarta megújítani a magyar középosztályt. Számára parasztfiatalok nevelése, értelmiségi rétegbe való beemelése nem volt kiemelt társadalompolitikai cél. Beszédeiben a magyar paraszt – bár a kifejezés nagy reverenciával hangzik el – leginkább csak sztereotip népi bölcseségek hordozójaként, jó esetben a társadalom alapelemeként tűnik elő. Teleki nem hitt abban, hogy tehetséggondozással, kollégiumok révén rögvést át lehessen ugrani azt a társadalmi szakadékot, amely a szellemileg független tudományos vagy értelmiségi lét és az évezredek rögzültségei által határolt paraszti világ között húzódik. A jó fejű parasztfiatalok számára a népfőiskolák és a felekezeti alapon szervezett ifjúsági egyletek oktató-nevelő munkáját látta célszerűnek. Bár Teleki látszólag nem fejlesztette tovább háború előtti gondolatait a fajegészségtanról, már akkor vallotta: a falusi lakosság városba özőnlését még kell állítani. Akkor ez elsősorban közegészségügyi problémát jelentett, a forradalmak után azonban átszíneződött politikai megfontolásokkal is. Úgy vélte: a városba szakadt gyökértelen, a radikális propagandának kiszolgáltatott egyén mindenféle szociális izgatás alanya lehet, ezért eredeti közösségében kell őt megtartani. 1931 februárjában, amikor „a villamos energia fejlesztéséről, vezetéséről és szolgáltatásáról” szóló törvényjavaslathoz szolt hozzá a felsőházban, kifejtette: „A falunak és a tanyának is megadni mindazokat a lehetőségeket, energiát, utat, automobilut, stb. a rádiót sem kapcsolva ki ezekből, ame-

lyek alkalmasak lesznek arra, hogy [...] a falusi embert a falun tartsuk." Szerinte a falu „stabil lakossága” az ország stabilitásának is javára válik.¹

Törekvésében azonban – amellet, hogy vidékszemléletében nyilván patriarkális vonások fedezhetők fel – hiba volna valamiféle új „röghöz kötést” felfedezni. Az ő faluja a modernizáció útjára lépő település volt: villannyal, úttal, modern gazdálkodással, szervezett gazdátársadalommal. Azt is határozottan ellenezte, hogy a földtől elszakadt városi kisegzisztenciák („hivatszolgák” vagy „vasúti örök”) gyermekeiből mindenáron „nadrágos ember” legyen. Egy olyan félcivilizált társadalom elemeinek látta őket, amely magához húzza és megfojtja a szellemi elitet. Az ő társadalompolitikája középosztályi politika volt. Tanító-, tanár- és lelkészgyerekek, a trianoni béke után a csonka országterületre menekült, lecsúszófélben lévő tisztviselők vagy hadiözvegyek fiai: ez volt az a csoport, amelynek tagjai feltűnően nagy számban lelhetők föl a Teleki-féle kezdeményezések környékén. Egy sor szervezetet megpróbált újraorientálni, a konzervatív alapú társadalmi reform irányába fordítani. 1919 félelemmel töltötte el, meglátta a magyar állam és a nemzet rendkívüli törékenységét. A szociális feszültségekre, a magyar társadalomfejlődés egyenétlenségeiből adódó kérdésekre, egy radikális kisebbség, a kommunisták gyors, látványos, ám átmeneti sikerére felületes választ talált: a zsidóság egészét tette meg bűnbaknak. A zsidó származású magyar középosztály veszélyt (mert versenyhelyzetet) jelentett az általa vizionált keresztény elit és tágabban a keresztény középosztály számára. A versenyelőnyt diszkrimináció árán is biztosítani akarta.

A kinevelt elitnek az lett volna egyik legfontosabb feladata, hogy a Teleki által kidolgozott elméleti alapokon megvalósítsa Trianon revízióját. A revízióért folytatott munkájának

sarokköve volt az értelemre hatás, a magyar revízió európai érdekként való feltüntetése vagy a 19. század asszimilációs célú nemzetiségpolitikájával szembeállított Szent István-i gondolat, amely tolerancia és autonómia ígéretével kínált fel újraszatlakozási lehetőséget Magyarországot volt nemzetiségeinek. A revízió és a nemzetnevelés egymással szoros kapcsolatban álló párosát Teleki konzervativizmusa fogta keretbe. Sajátos konzervativizmus volt az övé: antilibális, politikaellenes, keresztény korporativizmussal átitatott, elkötelezett a szociális reformok iránt, nyitott a „koreszmék”, következképp a szélsőjobboldali autoriter nézetrendszerek irányába és elfogadó, sőt támogató a jogegyenlőség felrúgása, a zsidóellenes diszkrimináció iránt. A nemzetnevelő/politikus/arisztokrata szerepek közötti feszültség személyiségében is megjelenő vibrálása hatott egykori cserkészeire, egyetemi hallgatóira, és részben ez magyarázza alakjának máig élő hatását.

Amikor lemondott a miniszterelnökségről, Teleki Pálnak már régóta megvolt az a pozíciója, amely kitűnő megfigyelőpontként és egyúttal bázisként szolgált közéleti törekvéseinek megvalósításához. Telekit 1919. december 30-án nyilvános rendes egyetemi tanárnak nevezték ki a budapesti egyetem közgazdasági karára – jóllehet az újdonsült egyetemi tanárnak még a magántanári értekezését sem fogadta el az egyetem, és habilitáció híján erősen támadható volt a kinevezése. Ennek ellenére Teleki érdemei elévülhetetlenek a hazai közgazdasági képzés intézményesítésében és az 1920-ban létrehozott intézmény önállóságának fenntartásában. Ha ő nincs, az intézményt minden bizonnyal beolvasztották vagy felszámolták volna. Személyes tekintélye, társadalmi pozíciója, politikai és gazdasági kapcsolatai a túléléshez segítették a kart.

Az intézmény létrehozása a századforduló óta erősen benne volt a közgondolkodásban: elsősorban a kereskedelmi

kamara és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), a nagybirtok érdekvédelmi szervezete szorgalmazta felállítását. A háború utolsó évében újra lendületet kapott a tervezés, és Zichy János kultuszminiszter 1918 októberében átadta IV. Károlynak az egyetemalapítás iratait, de a forradalmak ismét elhalasztották megvalósítását. A kar első elemeinek életre hívását az 1920. január 12-én megjelent miniszterelnöki rendelet tette lehetővé.

Az intézmény felállítását azonban hevesen ellenezte több, gazdasági képzést folytató tanintézet. A budapesti tudományegyetem tanácsa emlékirattal fordult Haller István miniszterhez annak érdekében, hogy a tervezett kart ne nyissák meg. „A közgazdasági egyetem felállítása teljesen törvénytelen. Fölhatalmazás nélkül nevezték ki a tanárokat. Ezért a kormányt vád alá kellene helyezni” – vélekedett Ballagi Aladár egyetemi prorektor.² Az ellenzők eleve vesztesként indultak a harcba, hiszen a magyar királyi miniszterelnök a kar egyik kinevezett professzora lett. Teleki szorgalmazására szavazta meg a nemzetgyűlés a közgazdaság-tudományi kar felállításáról szóló 1920. évi XXX. törvénycikket. Az új kar dékánja tanévnyitó beszédében elég világos párhuzamot húzott a kormányzat diszkriminatív politikája és az új közgazdasági intézmény céljai között: „[Az előző évtizedekben] a magyar közéletben határozottan antiagrárius és józan szociálpolitikával ellenkező áramlat uralkodott. [...] Az újabb események után ezzel a politikával szakítani kell! A kormány érezte ezt, amikor az új kart megalapította. Ennek lesz feladata az új, a réginél kifogástalanabb, a nemzet túlnyomó többségének érdekét szem előtt tartó közgazdaság-politika előkészítése és olyan nemzedéknek a nevelése, mely ebben az irányban becsülettel és sikerrel működni tud. [...] Sem a nyereségvágy, sem a proletárdiktatúra szörnyűségei nem lehetnek a jövő nem-

zedék ideáljai. Ezeket a keresztyén lelkiismeret ellenőrzése alatt álló törekvéseknek kell helyettesíteni.”³

Bernát István beköszöntője világosan jelezte, hogy a kar az új kurzus egyeteme kíván lenni. Az intézmény csak részben váltotta valóra alapítóinak szándékait. Már első tanácsüléseinek egyikén megfogalmazta, hogy „a kereskedelmi és a mezőgazdasági szakon a numerus clausust nem helyesli, mert e szakok a szabad pályákra készítenek elő, ahol korlátozásnak nincsen helye”.⁴ Talán a tanács álláspontjának is betudható, hogy az izraelita felekezethez tartozó hallgatók száma folyamatosan emelkedett a harmincas évek elejéig. Az 1931–32-es tanévben a hallgatók csaknem egyötödét volt izraelita vallású, a kereskedelmi szakon arányuk megközelítette az egyharmadot, 31,2 százalékkal.

A közgazdasági kar helyzete kezdettől felemás volt a budapesti egyetemi struktúrában. Önállósodás vagy betagozódás: ez volt a dilemma a húszas évek eleje óta. Teleki négy dékánuságából három e folyamat menedzselésével telt. 1934-ben a közgazdasági kart végül egyesítették a Műegyetemmel, az állatorvosi főiskolával és a soproni bányászati főiskolával, így hozták létre a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemet.

Az egyelőre önálló kar indulása az átlagosnál is nehezebb volt. Az oktatás ideiglenes helyiségekben kezdődött el. A volt miniszterelnök maga mellé vette Fodor Ferenc menekült középiskolai tanárt. Fodor közreműködött a béke előkészítésében, s családjával a legnagyobb nélkülözések közepette élt Újpesten. Szorgalma, lelkiismeretessége révén egyik legbiztosabb támasza volt Telekinek az elkövetkező másfél évtizedben. Miközben hónapokon, sőt éveken át helyettesítette Telekit a tanszéken, fontos monográfiák sorát írta, közülük némelyik máig kéziratban maradt. Viszonyuk azonban a har-

mincas évek első felében megromlott, Teleki vidékre helyezte adjunktusát, pécsi tankerületi igazgatónak, egyetemi álláspályázatait pedig rendre negligálta.

Teleki egyetemi tanárként elsősorban gazdasági és közlekedési földrajzot adott elő, 1922. június 8-án pedig a volt miniszterelnököt a kar dékánjának választották. Az új dékán feladata lett, hogy irányítsa a kar költözését az új, állandónak szánt épületbe, a rendháznak épült, majd toloncházként hasznosított Szerb utcai épületcsoportba (ma az ELTE hivataltalainak központja). Folyamatos anyagi és pedagógiai gondok közepette politikai tekintélyével kellett volna megtámogatnia a gyengélkedő intézményt és bevezetnie az ígéret földjére. Nem az ő hibája volt, hogy nem valósíthatta meg.

Már 1922 nyarán is gennyedésről és lázról panaszkodott Cholnoky Jenőnek. Alig egy hónappal programbeszéde elhangzása után egy kari ülésen azt jelentették be, hogy Teleki súlyosan megbetegedett, óráit Fodor Ferenc veszi át. Telekit Illyés Géza urológusprofesszor műtötte meg 1922 végén, és eltávolította a volt miniszterelnök egyik veséjét. Családtagjai úgy tudták, hogy Teleki még a fronton szerezte baját, aztán elhanyagolta, és ez vezetett a műtéthez. Valószínűbb azonban, hogy – talán valóban a harctéren szerzett – tuberkulózisa évekkel későbbi szövődményeként vese-tbc lépett fel, és ez idővel egyrészt vesesorvadáshoz, másrészt zsugorhólyaghoz vezetett. Ezért vizeletürítési problémái is adódtak. A kórnak ekkor még nem volt gyógyszere, ezért élete utolsó tizenkilenc esztendejében naponta háromszor kellett katétereznie magát – akárhol volt is. Egy ügyes szerkezet segítségével azonban sivatagban, fenyőerdőben, hálókocsiban és hajón is fertőtleníteni tudta a szükséges kellékeket, s ennek segítségével „aránylag ugyanolyan könnyen” mozgott, „mint más ember”.⁵ Ilyen hosszú időn át tartó önkatéterezés

még napjainkban is ritkaság, és emberfeletti fegyelmet követel. A művelettel egy idő után óhatatlanul együtt járó fertőzés magyarázata lehet Teleki gyakori lázas betegségeinek is. A fizikai fájdalmak, a levertség, saját életkilátásainak drámai romlása erős depresszióba hajtotta a még ekkor is csak negyvenhárom éves férfit. Szinte hihetetlennek tűnik, hogy a műtétje utáni hetekben, amikor minden más szerepléstől tartózkodott, vállalta az elnöklést az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga egy 1923. januári rendezvényén.

Látszólag hamar felépült: néhány nappal később tiszteletet tette a kari tanácsülésen. Tavasszal több-kevesebb rendszerességgel megjelent a kari üléseken. 1923. április 12-én ő köszöntötte a kart új otthonában, ám akkor már nyílt titok volt: nyugdíjazását kéri, s meg akar válni a közgazdasági kartól. Állásfoglalását mélyen depressziós hangú levélben tudatta kollégáival és Klebelsberg Kuno miniszterrel. Nem bízott gyors felépülésében, a még szükséges „operációkról” írt. „Állandó bizonytalanságban vagyok az iránt – folytatta –, hogy a következő percben nem leszek-e kénytelen hosszabb időre ágyba feküdni. [...] Ennek következtében nem tudom lelkiismerettemmel összeegyeztetni, hogy tovább kathedrát foglaljak el és állapotom által az ifjúság tanulását bizonytalanná tegyem. Nem szükséges mondanom, hogy ezen elhatározás nagyon nehezemre esik, de mégis meg kell történnie.”

Utódjának Fodor Ferencet ajánlotta, és csak annyit kért, hogy mint nyugalmazott tanárnak tartsák fenn előadási jogát. Kollégáinak megköszönte az „odaadó támogatást” és a „meleg barátságot”. Majd a karnak írott levelét azzal zárta: „Én a magam részéről mélyen fájjalom, hogy csak ilyen rövid ideig működhettem a Karban és különösen, hogy dékáni hivatásomnak oly hiányosan tehettem eleget, dékáni terveimet nem valósíthattam meg és a Karnak ezen mulasztások által néze-

tem szerint kárt okoztam.”⁶ A miniszternek írott levelében már pontosabban fogalmazott, arról írt: orvosi vélemények szerint állapota még évekig olyan marad, hogy tanári kötelességeit nem tudja teljesíteni. Jelezte, hogy oktatási idejének rövidsége miatt egyetemi tanári nyugdíját nem kívánja felvenni, de fenntartja felesége és gyermekei számára halála utáni jogigényét. Ez pedig egyértelmű jelzés arra: már nem várt sokat az élettől. A kar azonban hallani sem akart Teleki „túlhajtott lelkiismeretességéből támadt nyugdíjaztatási szándékáról”, személye túlságosan értékes volt ahhoz, hogy ilyen hamar elveszítsék.⁷ Ehelyett inkább egyéves szabadságot engedélyeztek, s erre Teleki, aki már visszanyert valamennyit életkedvéből, rögtön bejelentette: talán csak az idő felére lesz szüksége a teljes felépüléshez.

1923 a beteg mindennapok kibomlásának, a kínos és kellemtelen napi procedúrák bejáratásának éve volt, és az esztendő végére ismét úgy érezte, hogy a tanársággal járó kötöttségeket nem bírja tovább. Ismét el akarta hagyni a közgazdasági kart, és az 1920 óta Budapesten tanító Cholnoky mellett akart dolgozni a bölcsészkaron.

Túlságosan nyomaszt a lelkiismeret – írta Cholnokynak. – [...] Kár volt, hogy annyit biztattál. Akkor volt igazam, mikor lemondtam a [köz]gazd karon. Nem vagyok bolond csak vacilláltam, mert nehezemre esik feladni a professzúrát s a vele összekötött munkát s életem irányát derékon kettétörné. Ezt mindenki beláthatja. De meg kell tenni, mert az eddigi dilettantéria volt, a folytatás már humbug lenne. Talán még visszajuthatok. Ha választandó foglalkozásom mellett – mert valami kenyérkereset után

fog kelleni nézmem – lesz időm s visszanyerem lelkinyugalmamat, s tudom folytatni munkáimat, amelyeket nem akarnék feladni, talán 10 év alatt tudok valami érdeemeset produkálni és jutok odáig, hogy meggyőződéses önbizalommal kérjek habilitációt. Tudom, hogy vannak még tudatlan professzorok, de ez nem ok arra, hogy minden számár professzor lehessen.

Maga is érezte, hogy lelki hullámozásai sok gondot okoznak a körülötte állóknak, s megpróbált mentegetőzni, amikor neheztelést érzett: „Ezért ne haragudj – egy-két csúnyát káromkodhatsz – de legjobb, ha in effigie úgy felelősz, hogy még Szt. Péter is alám baszik.”⁸

A karnak udvariasabban fogalmazott, s úgy látta 1923 decemberében, hogy nem komoly elfoglaltság, hanem „mások iránti fölösleges udvariasság következtében” „állandóan és teljesen akadályozva van a komoly munkában”. Mivel – mint megjegyezte – „visszafejlődést tapasztal”, s mivel „sem szellemi képességei, sem előképzettsége nem olyanok, hogy a hiányokat pótolhatná”, arra az elhatározásra jutott, hogy nyilvános rendes egyetemi tanárságáról lemond.⁹ A kar és a miniszter ismét maradásra bírta, és Teleki most már valóban élt a számára felkínált egyéves szabadsággal, így 1924-ben nem tanított.

Hullámozó kedélyén és alkalmatlanságának érzetén sokat javított 1924-es nyári finnországi útja és pihenése. Csaknem harminc diák és tanár kíséretében Teleki bejárta a balti országokat és Finnországot. Részt vett a tallinni finnugor kongresszuson, és nagy hatással volt rá az a pillanat, amikor a szovjet határ mentén; a Narva völgyében 15 ezer ember kórusa énekelt, hogy a dal behallatszódjék a „vörös birodalomba”. Útjuk lappföldi szakaszán Telekinek gyermek-

kora legszebb tengerészálmaid idézte a rozoga ladikokon való veszedelmes utazás, a kormányzás a folyók vad zúgóin. Ugyanúgy cipekedett, evezett, merre a vizet a hajóból, mint diákjai, a túra időszaki lapját, a *Lappot* karikatúrákkal látta el, és mesélt a tábornok mellett. Bár a magyarság keleti jelenlétével kapcsolatos terveit nem adta fel, a finnek és az észtek mint rokon nép, akiknek függetlenségért folytatott csendes küzdelme, kitartása, tenni akarása megnyerte tetszését, ettől fogva sokkal erősebben jelen volt Európa- és tájelfogásában. Látogatásának tulajdonítható, hogy Teleki elvállalta az 1928 júniusában Budapesten rendezett III. Finnugor Közművelődési Kongresszus elnökségét, és buzgón részt vett a szervezésben. És itt lelhetjük gyökerét az 1939–40 fordulóján folytatott intenzív finnbarát politikának is.

Az északi út summázatát a régi baráttal osztotta meg a priebekfalvi birtokról kelt levelében: „Finnorsz. és az itteni élet – hol reggel kaszálok, utána lovagolok, este tenniszezem – testileg nagyon helyrehozott” – vallott regenerálódásáról. Majd így folytatta: „Ami a tanszéket illeti, én abban ildomoságból sem tehetek semmit, de nem is akarok. Hidd el, hogy jobb, ha úgy alakulnak a dolgok, hogy nem leszek nálatok [a bölcsészkaron, ahol ekkoriban még a természettudományi képzés is folyt] professzor. Mert nem tudnám betölteni. Ezt újra láttam Finnorsz.-ban is, hol magam sokat tanultam – de hol vagyok attól, hogy magam is azt találjam, hogy elég?! Különben is vagyoni viszonyaim inkább azt kívánnák meg, hogy minden közszolgálatból visszavonuljak.”¹⁰ Végül azonban az egyetemen maradt, és bár rendszeresen elszólították megbízatásai külföldre, 1938-ig, kultuszministerségéig a kar tanára maradt.

Elitnevelő programjának a közgazdasági kar mellett fontos pillére volt még az Eötvös Collegium és a cserkészlet.

Az előbbi 1895-ben alapították. Ideája a rövid ideig kultuszminiszterként működő Eötvös Loránd nevéhez kötődött, aki a párizsi École Normale Supérieure mintájára olyan bentlakásos középiskolai tanárképzőt képzelt el, amely enyhítheti az egyetemi képzés kínzó hiányosságait. A collegisták között már a századfordulón megjelent az a tudós- és írónemzedék, amely később a magyar szellemi élet irányítója lett. Szabó Dezső, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Horváth János, Laczkó Géza, Eckhardt Sándor, Eckhart Ferenc vagy Gerevich Tibor a magyar tudományosság történetének jellegadó alakjaivá emelkedtek. Az intézmény a diadalmas magyar szabadelvűség szellemiségét képviselte; neveltjei a szigorú tanmenet, a demokratikus és paternalista elveket sajátosan ötvöző belső rend és az egyéni teljesítmény tiszteletében éltek.

Ez a szellemi háttér nem volt feltétlenül jó ajánlólevél az ellenforradalom utáni első években. Eötvös Loránd sem védhette többet a Collegiumot, mert 1919-ben elhunyt. A válás- és közoktatásügyi miniszter 1920 őszén a miniszterelnököt kérte fel ideiglenesen a kuratori teendőik ellátására. Teleki nagy energiával vetette bele magát a Collegium újjászervezésébe. 1938-ig fáradhatatlan volt, amikor az intézmény anyagi, szervezeti feltételein kellett javítani: instanciázott a minisztereknél, államtitkároknál. Ő terjesztette fel a tanári kinevezéseket, fizetési átszólásokat, kérvényeket, a felveendő hallgatók névsorát és minősítését. Döntési jogkört követelt magának például abban, hogy a külföldi cserediákok közül ki kaphasson szállást a Ménesi úti épületben. A harmincas években oda elszállásolt német diákok közül jó néhányan nácigyanúba keveredtek, nemzetiségi propagandát folytattak Magyarországon, ezért Teleki fellépésére a befogadásukat megszüntették. Sze mélyes kötődése a helyhez abban is megmutatkozott, hogy a jelentkezők kiválasztásában számos alkalommal személye-

sen is részt vett. Feltűnt a collegisták mulatságain, a „golya-kabarén” a személyére szabott csipkelődéseket is jól viselte. „Nagy oktató volt; elkalandozott, de szétindázva / szinte követhetetlen is egy célra tört; kurátora volt / az Eötvösnek; nem vette rossz néven, ha kifigurázták / roppant körmondatait; közénk állt labdát rúgni...” – írta róla versében az ebben az időben diákoskodó Keresztury Dezső.¹¹

Éppen e személyesség miatt érinthette kellemetlenül, hogy a védnöksége alatt működő intézmény a harmincas évek elején kisebb belpolitikai botrányba keveredett: hallgatói között a rendőrség illegális kommunistákra bukkant. Nem is akárhányan voltak ők: Schöpflin Gyula, az irodalomkritikus Schöpflin Aladár fia, Stolte István apja újságíró, Bertók Jánosé pedig kárpátaljai református püspök volt. A rögvést meginduló sajtótámadások alaposan megtépázták a Collegium jó hírét; azok, akik franciás szelleme, liberalizmusa miatt már addig is támadták az intézményt rá, igazolva láthatták gyanújukat. A Collegium diáksága elhatárolta magát a kommunista érzelmű diákoktól, és visszautasította a méltatlan támadásokat. Teleki javasolta a letartóztatott diákok végleges kizárását, és változtatásokat indítványozott a felvételi rendszerében. A kultuszminiszternek írt jelentésében – finom utalással a Collegium liberális hírét emlegető vélekedésekre – közölte: „örömmel állapítottuk meg, hogy a tagok vallásos élete az utóbbi években fokozottabb elmélyülést mutat és vallásos egyesületekben, felekezeti különbség nélkül, élénk szerepet játszanak”.¹² A továbbiakban Teleki óvatosabban, de tántoríthatatlanul foglalkozott a Collegium ügyeivel egészen 1938-as kultuszminiszterségéig. Második miniszterelnöksége alatt sokat merített itteni ismeretségeiből. Barta István, Gáldi László, Hadrovics László, Kosáry Domokos, Benda Kálmán is fel-felbukkan a Miniszterelnökség 1939 és 1941 közötti dokumentációjá-

ban. Ha nemzetnevelési törekvései először nem is szándékosan fordultak az elitképzés felé, későbbi lépései már céltudatosan tartanak egy irányba.

A közgazdasági kar és az Eötvös Collegium mellett a cserkészlet volt az a terület, ahol talán a legerőteljesebb működést fejtette ki: neve legjobban talán e mozgalommal fonódott egybe a közvélemény előtt.

A hazai cserkészlet az első világháború előtt indult. Robert Baden-Powell brit lovastiszt a búr háborúban figyelt fel arra, hogy 12–16 éves gyermekek és kamaszok jól használhatók felderítési, hírvivői feladatokra. Módszerét továbbfejlesztette, és elképzeléseit *Scouting for Boys* című könyvében foglalta össze. Magyarországon már a háború előtt megjelentek a legendás Bi-Pi (Baden-Powell magyaros cserkészneve) eszméi. 1919 késő nyara-kora ősze a háború és a forradalmak után a sorok rendezését hozta magával. A cserkészszövetség legfőbb szervének, az Országos Intéző Bizottságnak egyik ülésén merült fel, hogy az immár 15 ezer főt számláló magyar mozgalomnak is szüksége lenne egy olyan központi személyiségre, mint amilyen Angliában Baden-Powell – aki 1920 óta a világ főcserkésze is volt. Fodor Ferenc, aki ekkor már Teleki adjunktusa volt a közgazdasági karon, szóba hozta Teleki Pál személyét. Telekinek az volt a feltétele, hogy ne válasszák, hanem nevezzék ki. Az Országos Intéző Bizottság 1922. május 19-én Teleki személye mellett döntött, s az elintézés gyorsaságára jellemző: kérésük egy héttel később már a minisztertanács elé került. A vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztése szerint a főcserkészti tisztség betöltője „az államfőtől élethossziglan, vagy legalábbis igen hosszú időre kinevezett méltóság”, aki „a legfelsőbb kinevezés adta nimbusszal megerősödve a tekintély elvét képviseli a cserkésztestületben és a magyar cserkészmozgalom itt-

hon és külföldön egyaránt a leghathatósabban képviselheti". Teleki azonban betegsége miatt nem sokáig tölthette be tisz-tét. 1923. március 22-én kérte a kormányzótól felmentését – nagyjából abban az időben, amikor a közgazdasági kartól való megválás is megfogalmazódott benne. Klebelsberg kul-tuszminiszter azonban nem kívánta nélkülözni Teleki tekin-télyét a cserkészzet élén.

Cserkészgyenruhában

A politikust „tisztetbeli főcserkésznek” nevezték ki, utóda pedig a színtelen gróf Khuen-Héderváry Károly lett. Teleki éle-tének meghatározó része lett a cserkészzet, és napjainkig nyúló kultuszában döntő szerepe volt a mozgalomnak. A világmoz-galom magyar ága abban különbözött a külföldiektől, hogy egyrészt mindvégig egységes maradt, nem osztotta fel magát felekezeti, regionális vagy politikai alapon, illetve az angol-szász fősodornál sokkal erősebb valláserkölcsei elköteleződés jellemezte. A két háború közti időszakban a revízió hangsúlyai is érződtek a magyar cserkészek nyilvános megjelenéseiben. Teleki a cserkészmozgalmat soha nem tömegmozgalomnak tételezte, és ez később a harmincas években számos konflik-tust okozott a szövetségben belül. A legjobb éveiben ötvenezer feletti igazolt taglétszámú és csaknem ezer csapatot felsorakoz-tató szervezet a magyar ifjúságnak csak töredékét képviselte. Vezetői ellenezték, hogy nagyobb tömeg áramoljon a szö-vetségbe. Bár léteztek iparos-, tanonc- vagy munkáscsapatok is (ezek fontosságáról maga Teleki is beszélt olykor), a cser-készcsapatok zömének középiskolai diákok voltak a tagjai, azok, akik érettségi után szinte automatikusan a középosz-tály tagjaivá lettek, és soraikból, idővel és a remények szerint, a magyar társadalom irányítói kerülhettek ki.

A cserkészzetben, a közgazdasági karon és az Eötvös Col-legium körében végzett munkáját több esetben igyekezett összekapcsolni, és az itt megismert nomenklatúra működé-sének számos helyén feltűnt: cserkészek a társadalmi egyesü-letekben, volt közigazdák diplomáciai missziókban, egykori Eötvös-collegisták kormányzati szakértőként. A cserkészzet-ben azonban nem a gyermekek munkáját látta a legfonto-sabbnak: az csak a benne örökké megbúvó kamaszt izgatta. Az igazi, társadalomnevelő lehetőséget az öregcserkészzet-ben látta, amelynek megszervezését már a húszas évek végé-

től szorgalmazta. „Most már meg kell csinálni a férfiaknak cserkész-társadalmát, hogy a mi társadalmi életünkkel közéletünkbe a cserkészies gondolkodást mindjobban belevigyük, mert erre az országnak szüksége van” – jelentette ki 1928-ban.¹³ Ellene volt mindenféle – ahogy ő mondta – „egyesületesdinek”, többször kikelt az „alapszabálygyártás és -módosítások” ellen. Sőt ellenezte, hogy a cserkészet jogállását, feladatkörét jogszabályban rögzítsék, mert „nem a forma a lényeges” – jöllehet ezzel saját gondjait is szaporította, hiszen csaknem minden vitás kérdés vagy a levente-mozgalommal kialakult hatásköri vita ügyében a miniszterhez vagy magas rangú jóakarókhhoz kellett fordulnia.¹⁴

A magyar mozgalom nemzetközi elismerését jelentette, hogy Baden-Powell, a világ főcserkésze 1928 májusában Magyarországra látogatott. Bár a brit tábornok ismerőseinek is úgy nyilatkozott, hogy nagyon elégedett volt látogatásával, Telekinek különösen meleg hangú levélben köszönte a fogadtatást, indulása előtt udvariasan, ám igen határozottan elutasította, hogy rokonşzenvezően nyilatkozzon a magyar revíziós követelésekről.

Az 1929-es, a Birkenhead melletti Arrowe parkban rendezett világtalálkozóra már több mint nyolcszáz tagú magyar delegáció utazott el. Teleki mint főszervező nem volt könnyű helyzetben. A Nemzetközi Cserkésziroda kérte a magyar szövetséget, hogy a nemzetközi rendezvényen semmilyen kontextusban ne említsék a magyar revízió ügyét, ne is utaljanak rá, sem szóban, sem írásban, sem képben. Teleki a cserkész-tisztek lapjában 1929. júliusi cikkében igyekezett a vezetők fejébe verni: „Feladatunk nem az, hogy a magyar sorsot mutassuk be, de az, hogy a magyar életet éljük a táborban. A sorsunk nem mindenkit érdekel. A távolállót legtöbbször hidegen hagyja, túl sok ismétlésnél ránk ün, sőt szimpátiáját

is veszíthetjük. [...] Írásban, képben, szóval sem szabad Trianon, az integritás vagy a revízió gondolatkörét feltárnunk.”¹⁵

A 25-30 ezer, különböző országból jött cserkész között a magyar csapat már-már katonás fegyelme, bajtársiassága különösen jó benyomást keltett. Az árvalányhaj valósággal divatot teremtett a találkozón, és a walesi herceg is meglátogatta a magyar csapat táborát. A találkozó végén a volt miniszterelnököt beválasztották a cserkészmozgalom legfőbb irányító szervébe, a kilenctagú nemzetközi tanácsba, ott viszont a német cserkészet ügyeit bízták rá. Az első világháború után Németországban mind regionális, mind világnézeti alapon erősen tagolt cserkész-társulások alakultak. Összebékítésük, a nemzetközi szövetségbe való integrációjuk megoldhatatlannak tűnt, és az is maradt. Megbízatása Telekinek a Németországban, rokonainál vagy barátainál töltött ideje javát elvitte. Ezekben a polémiákban híres szabadszájúsága is felbukkant, amikor elege lett a németjeiből: „Jónak gondolnád ez esetben, ha vagy húsvét táján vagy májusban összehívnám a DPV-t, a Freischart, Christlichéket, a St. Georgot és a Republikánusokat, SOS helyett őszinte magyar LFS vészjellel?” – kérdezte Farkas Gyulát, volt Eötvös-collegistát, a berlini egyetem tanárát.¹⁶

A német problémát helyette a történelem oldotta meg. Magyarország nyerte el az 1933-as cserkész-világtalálkozó (dzsembori) megszervezésének jogát, és ezen a német cserkészek már nem vettek részt, mert a nemzetiszocialista hatalom betiltotta a mozgalmat. A felvetéskor egyébként mind zárt körben, mind nyilvános beszédeiben Teleki ellenezte a magyarországi dzsemborit. A magyar cserkészet „belső tartalmát” féltette a túlzott látványosságtól és a rendezvény kavalkádjától. Teleki az ország számára kedvező döntés után sem szervezhetett teljes energiával: kételyek kezdtek győ-

törni; olyannyira borúsán látta önnön helyzetét a nemzetközi mozgalomban, s tartott a rendezvényt kísérő provokációktól. Hiszen „agent provocateurök lesznek – ez elkerülhetetlen – éppúgy mint egy pár ébredő vagy azért is magyar”, így azt javasolta bizalmas hívének: Magyarország mondja vissza a rendezést. Emellett az International Committee-ben rá nehezedő nyomást – az irredenta jelleg elfojtása érdekében – túrheterlennek érezte: „magamtól spontánul tudtam volna honfi és cserkészársaimat rábírní, h[ogy] érzéseinket ne mutassuk, de ilyen követelőzés nyomása alatt nem vagyok képes”.¹⁷ Más leveléből tudjuk, hogy ez a nyár különösen nehéz volt számára: pihenésre alig jutott ideje, négy héten át amerikai szakembereket kísért az országban, nyomasztotta az is, hogy negyedik dékánusa alatt az egyetemegyesítést és a költségvetési megvonásokat hogyan tudja kezelni, illetve elhárítani. A nyári napokban kisebb idegösszeomlása volt, amit nem tudott kipihenni. Ám szeptember elején a cserkészvezetők bizalmat öntöttek belé, meggyőzték a rendezvény fontosságáról, egyidejűleg felkérték táborparancsnoknak.

Gödöllő már korán a szervezők látóterébe került: jó közlekedése, Budapesthez való viszonylagos közelsége egyaránt mellé szolgált. Az sem volt mellékes szempont, hogy a koronauradalom és Horthy Miklós a világtalálkozó céljaira felajánlotta a területek ingyenes használatát. Teleki előadásokban, újságcikkekben népszerűsítette a dzsembori eszméjét. Károlyi Gyula miniszterelnök a dzsembori kormánybiztosává nevezte ki. Kiépítették a táborparancsnokság szervezetét is, amelyben a tiszteletbeli főcserkész helyettese Sík Sándor lett, a vezérkari főnök pedig Farkas Ferenc katonatiszt, a már említett Farkas Gyula irodalomtörténész testvére. A szervezőknek mindennel foglalkozniuk kellett: sajtópropagandával, a táborok helyének kijelölésével, az úthálózat

kiépítésével, a hóbortosabbnál hóbortosabb javaslatok elhárításával, a támogatás előteremtésével és a herendi porcelángyár által gyártott porceláncserkész zsűrizésével – ez utóbbi feladat terhét is a táborparancsnok vállalta magára. A kormányzat ugyan csak 250 ezer pengő támogatást szavazott meg a dzsemborinak a nagyjából 2-2,5 millió pengős összköltségvetésből, azt is három évre elosztva, de a tábor szervezői anyagi és természetbeni támogatást kaptak még számos minisztériumtól és vállalatától, valamint Gödöllő községtől és Budapest városától. E támogatások megszerzésében Telekinak kulcsszerep jutott. Az egész ország készült arra, hogy vendégül lássa a tizenötezer külföldi cserkészt.

A dzsembori a magyar cserkészmozgalom rendkívüli alkalmá lett. Magyarországra irányult a nemzetközi közvélemény figyelme, és ezúttal nem a politika kapcsán. Az esemény jelentősége csak az 1938-as eucharisztikus kongresszuséhoz mérhető. Bár a táborozás során akadtak problémák: a mohamedán cserkészek disznóhúst kaptak uzsonnára, ipari méreteket öltött az egyébként tiltott „csendzsolés” (ruhák, használati tárgyak csereberéje), a sok látogató néhol vásárvá tette az 1933 augusztusának első felében rendezett eseményt, összességében azonban kétségtelen volt a siker. A külföldi diplomataik elégedetten nyilatkoztak a világtalálkozó sikeréről; kiemelték a magyar vendégszeretetet; sőt a szervezés problémái sem jutottak el e szintre. Külön hangsúlyozták, hogy az irredenta propagandának szinte nyomát sem lehetett látni. Bi-Pi maga is nagyon elégedett volt a gödöllői dzsemborival.

A világtalálkozóknak Teleki életében is jelentős szerepe volt: későbbi beszédeiben is sokszor hivatkozott arra, hogy az esemény szervezési részét néhány cserkészisztával és pár száz cserkészzel, gyakorlatilag munkadíj nélkül bonyolította le. „Erre a feladatra már beállítottam cserkészisztákat” – mondta több-

ször második miniszterelnöksége idején, egy-egy társadalmi akció kapcsán. Gödöllő azt a csalóka tapasztalatot hozta számára, hogy áldozatvállalással, az egy célért összefogó egyének megszervezésével fel lehet váltani nehézkesen mozduló, drágán és körülményesen működő állami szervezeteket. Hogy az egyéni kezdeményezés helyettesítheti a rutint, a nemzeti elkötelezettség pedig a pénzt. A politikus elfelejtette, hogy a sokszor lenézett kormányzati apparátus pengőszázazrekkel támogatta a nagy terv megvalósítását.

A magyar állam a vízvezetékektől a vasúti gyaloghídig, az ingyenesen rendelkezésre bocsátott rabmunkától a telefonhuzalokig egy sor nagy értékű gesztussal segítette a világtalálkozót. Teleki továbbra is részt vett nemzetközi cserkészkonferenciákon, és szerepet vállalt a magyar mozgalomban is. A dzsembori Magyarországon is megnövelte a mozgalom népszerűségét, taglétszáma is rohamosan emelkedett. A régi szervezet nehezen viselte a megnövekedett számú tagságot, s ezért reformok váltak szükségessé, amelyek együtt jártak a fokozott militarizálódást követelő szárny megerősödésével. A háború előtti utolsó világtáborozáson, a hollandiai Vogelenzangban Teleki ismét a magyar küldöttség tagjaként és a nemzetközi cserkészvezetőség tagjaként szerepelt. De mivel ez a szereplés sem múlt el nagyobb támadás nélkül (Habsburg Ottó magyar táborban tett látogatását kifogásolta a szélsőjobboldal), visszahúzódása a cserkészmozgalom vezető szerveitől programszerű lett. A táborokat továbbra is látogatta – még miniszterelnökként is –, beszélt az öregcserkészek előtt, felhasználta hálózataikat, de a mozgalom szervezeti életében egyre ritkábban bukkant fel a neve.

A harmincas évek első felében a cserkészmozgalomból ágazott ki az egyik „fiatal felnőtt” szervezet is, amelyből Teleki káderpolitikája merített. Ez volt a *Fiatal Magyarország*

című lap és a köré szerveződő mozgalom. A Fodor Ferenc és Sík Sándor szerkesztette lap körül bukkantak fel először olyan fiatal értelmiségiek, mint Boldizsár Iván, Szabó Zoltán, Kovács Imre, Hilscher (később Mády) Zoltán, Benda Kálmán, Gunda Béla, Újszászy Kálmán, Buday György, Degré Alajos vagy Ortutay Gyula. Teleki maga is több cikket publikált a húszoldalas, évente tizenkét alkalommal megjelenő folyóiratban. A néhány oldalas írások rendszerint Telekinek másutt, nagyobb lélegzettel és nagyobb apparátussal kifejtett nézeteit ismételték. Bár a kiadvány külleme igen szerény volt, az öregcserkész-mozgalomban sokat számított, annál a körülménynél fogva, hogy minden csapatnak legalább egy példányt kötelező volt előfizetnie. A *Fiatal Magyarország* sok irányba ablakot nyitott ugyan, de nem tudta karakteres, önálló világszemléletű mozgalommá szervezni magát. Átalakulása 1938 novemberében gyorsan hamvába holt, mert csak aktuálpolitikai célokat szolgált, az Imrédy miniszterelnök melletti kiállást.

A másik hasonló szervezet, ahol felbukkant, a Magyarországra menekült székely egyetemi és főiskolai hallgatók mozgalma, illetve a belőle kinőtt Erdélyi Férfiak Egyesülete volt. Teleki a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületének, a SZEFEH-nek egyik védnöke, az egyesület mitizáló szóhasználatában „rabonbánja” volt. Talán innen ered az a gyakorta felbukkanó félreértés, miszerint Teleki „székely gróf” lett volna – nem volt az (ahogy a család Maros-Torda vármegyei ágához, így Teleki Sámuelhez is viszonylag kevés köze volt). Kezdeményezésére az egyesület öregjei 1928 februárjában megalakították az Erdélyi Férfiak Egyesületét. Teleki az erdélyi gondolatnak Magyarországra menekült képviselőiként aposztrofálta az egyesület tagjait, akiknek széthúzó egyéni akaratát „eltörhetetlen fascessé kovácsolta össze”, a tagságban

azok a nemzetiségpolitikusok gyűltek össze, akiknek befutott vagy pályájuk elején álló Erdély-szakértőként már kiforrott nézeteik voltak.¹⁸ Az idősebb generációt Bethlen István bizalmasa, Sebess Dénes, Jancsó Benedek és Pásint Ödön, illetve a kihagyhatatlan Papp Antal képviselte, a fiatalokat például Incze Antal (későbbi imrédysta képviselő, Teleki magántitkárának, Incze Péternek a testvére), Mester Miklós (később a Magyar Megújulás Pártjának képviselője), Szász Béla (radikális jobboldali történész, könyvtáros, egy korai nemzetiszocialista párt elnöke), Asztalos Miklós (történész, sikeres író, később miniszterelnökségi tisztviselő) reprezentálta. Az egyesület megjelentette a több kiadást megért, nagy sikerű *Jancsó Benedek Emlékkönyvet*, vidéki csoportokat, előadásokat szervezett, füzetsorozatot adott ki, kisebbségi szakértőket képzett. A harmincas évek közepére azonban világossá vált, hogy az egyesület nem töltheti be azt a nemzedékszervező szerepet, amelyet a politikus elképzelt. A vezetőgárda fiatalabb képviselői nem tudták megértetni magukat Telekivel, és a kölcsönös gyanakvásnak eltávolodás, sőt sértettség lett a vége.

Az EFE mellett még egy sor szervezetben vállalt szerepet: a Széchenyi Szövetségben, a közgazdasági kar ifjúsági egyesületeiben, a harmincas évek második felében a 100-as Klubban (fiatal, főleg gazdasági és műszaki életben ténykedő értelmiségiek laza asztaltársasága), és a húszas évek közepén rövid időre magára vállalta a Magyar Diákszövetségközi Külügyi Bizottság vezetését is.

„A magyarság méltó külföldi képviselője” egyike volt Teleki makacsul hangoztatott gondolatainak, és e félig társadalmi, félig hivatalos szerveződés a személyes kapcsolatrendszerekre támaszkodó „emberhalászatával” Telekinek ideális működési keretet nyújtott. Maga az elképzelés: „képviseelni Magyarországot”, oly mélyen ágyazódott be a gondolkodá-

sába, hogy eltérő formákban ugyan, de folyton felbukkan életpályáján. Egyik tanítványa, Padányi-Gulyás Béla volt a szervezet ügyvezető igazgatója, és segítségével csaknem két évig irányította a szövetséget, gyakorta a magyar kiküldöttek instruálását is személyesen végezve. Így Cs. Szabó László, a későbbi ismert esszéista egy oxfordi magyar–cseh diákvitára készülve kapott felkészítést Telekitől Kárpátalja hegy- és vízrajzából és a terület Magyarországhoz tartozását bizonyító gazdaság- és természetföldrajzi érvekből. Tisztségét Teleki azonban csak három évig gyakorolta, majd lemondott. Az egyesületekről második miniszterelnöksége alatt is úgy vélekedett, hogy az igazi „keresztény-nemzeti politika” e csoportokon keresztül valósítható meg igazán, nem kormányzati vagy intézményi keretek között.

A politikus azonban nem csak „alulról”, a fiatal értelmiségiek szervezetekbe tömörítésével próbálta orvosolni a magyar értelmiség és tágabban a társadalom bajait. „Felülről”: az intézményi világ, az oktatás, nevelés intézményrendszerének megreformálásával és a társadalom vezető erejének számító csoportok helyes orientálásával szeretne volna tökéletesíteni nagy művét. Utóbbinak természetes terepe az Országos Kaszinó volt, amelynek középosztályi, dzsentri közönsége Teleki szerint megnyerhető volt valamiféle „nemzetjobbítás” ügyének. A mai Semmelweis utcában székelő társaskört 1883-ban hozták létre a mánásokat tömörítő Nemzeti Kaszinó ellensúlyaként, s Teleki Géza 1892-től haláláig a három igazgató egyike volt. Apja iránti kegyeletből és a kaszinó rangját megőrzendő, fiát is megválasztották a posztra, és a tagság bizalmát jelezte, hogy posztján a frankbotrány után is megtartották. Az 1800–2300 felső középosztályi egzisztenciát, földbirtokosokat, ügyvédek, orvosokat, magas rangú állami tisztviselőket, volt minisztereket, államtitkárokat, egyetemi tanárokat

felsorakoztató klubbal Telekinek nem pontosan körvonalazott, de mindenképpen nemzetnevelői irányba mutató tervei voltak a húszas évek közepétől. 1926-tól előadás-sorozatot szervezett, amelynek révén „új érárt” szeretett volna „inaugurálni” a régi intézményben, hiszen arra „nagy feladatok várnak és komoly kötelességei vannak a magyar nemzettel s a magyar társadalommal szemben”.¹⁹ A kaszinó tagjai annyiban egyetértettek, hogy a továbbiakban készségesen hallgatták a Teleki és társai által szervezett előadás-sorozatot, és becsületesen helytálltak a vitákban. Teleki az előadásokon rendszeresen jelen volt, sőt hozzá is szólt. Ezek a néhány mondatos, javarészt udvariasági formulákat tartalmazó hozzászólások rávilágítanak Teleki gondolkodásának lényegére: a propaganda fontosságára, a külföld rezdüléseinek figyelembe vételére.

Teleki 1911 óta tagja volt egy, az Országos Kaszinóhoz ezer szállal kötődő sportegyesületnek, sőt 1925-ben egyik igazgatója lett a Hunnia Csónakázó Egyesületnek. A patinás, 1882-ben alapított sportkör a keresztény középosztály sportolni (evezni, teniszezni, bridzsezni) kívánó tagjait tömörítette. Festői egyenruhájuk (kék zubbony, térdnadrág, négyszögletes kivágású trikó: mindez nápolyi piros–berlini kék összeállításban), a Császár fürdő előtt álló impozáns csónakház és az alagi „tanya” méltán tette iriggyé a többi egyesületet. A „Hunn testvérek” soraiban szintén feltűntek azok a nevek, amelyek Teleki egész életét szegélyezik, Nádosy Imre rendőrfőkapitánytól Lázár Ferenc közjegyzőn át Illyés Géza professzorig, orvosáig. Az egyesület éves jelentései szerint Teleki egyetlen centit sem vezetett a klub keretében, de az egyesület jelentőségét nem is ebben látta. A „művelt középosztály” hivatását, szerepét és feladatait ismertette azokban a beszédeiben, amelyek elhangzottak az egyesület plénuma előtt. A Hunnia Egyesület egyik pillére volt annak a mar-

káns keresztény felső középosztályi csoportnak, amely társasköri összejöveteleihez az Országos Kaszinót választotta, ha politizált, azt az Egyesült Keresztény Nemzeti Ligában tette, pénzét a Pesti Hazai Első Takarékpénztárban tartotta, sportolni pedig az Újlaki rakparti csónakházból indult. Elkülönülésük inkább látens volt, de érzékelhető: a zsidó származású felső rétegekkel nem elegyedtek ezeken a fórumokon (kereskedelemben, iparban dolgozót úgyszólván alig találunk az Országos Kaszinóban), s politikailag „száz százalékan jobboldalinak” tartották magukat.

A kaszinó elsősorban hagyományból fakadó társadalmi kötelességet jelentett Telekinek. Volt azonban egy sor olyan, önként vagy hosszas kapacitálásra vállalt tisztsége is, amelyek változó erősséggel kötődtek az államigazgatáshoz. Teleki címeit és rangjait talán ő maga sem tudta mind számon tartani: tagja volt az Országos Testnevelési Tanácsnak, az Országos Természettudományos Tanácsnak, az Országos Felsőoktatási Tanácsnak, a Magyar Tudományos Akadémia jó néhány bizottságának. Ezenfelül elnökölte az Ösztöndíjtanácsot és a Collegium Hungaricum Szövetséget, az Országos Közoktatási Tanácsot, és 1934 után világi elnöke lett a Szent László Társulatnak, amelyet a külföldi magyar katolikusok lelki gondozására, iskolával, papokkal való ellátására hoztak létre. Berzeviczy Albert halála után felmerült a neve a Magyar Tudományos Akadémia elnökeként, végül a Közoktatási Tanács elnöki posztját vállalta helyette. Tisztségei elképesztő mennyiségű munkát róttak rá. E feladatoknak igyekezett ugyan megfelelni, de szereplése a legtöbb helyen néhány futtában elmondott köszöntőre vagy könyvbevezetőre korlátozódott. Az állandó hajsza elkeseredett kijelentésekre sarkallta: „Még 2-3 év, aztán fel leszek örölve egészen” – panaszkolta Hóman Bálint miniszternek a harmincas évek közepén.²⁰

BELPOLITIKAI VIHAROK

A húszas évek elején Teleki még úgy érezte, hogy szerepet kell vállalnia az országos politikában. Ezért indult az 1922-es választási harcban. Ismét Szegeden jelöltette magát, pártönkívoli kormánytámogató jelöltként. Most nem volt olyan könnyű dolga, mint két évvel korábban: a nagy ellenzéki felbuzdulásban ide is jutott egy szintén pártönkívoli, de ellenzéki nézeteket képviselőjelölt, Budapest egykori liberális főpolgármestere, Bárczy István. A szegedi elitet orientáló pártvacsorák mellett szorgalmasan járta a választókerületet, ismerkedett a választóival, koccintott, és keresztapaságokat vállalt. Erre annál is inkább szüksége volt, mert a szegedi azon kevés választókerület egyike volt, ahol a szavazás továbbra is titkos maradt. A június eleji voksoláson Teleki a szavazatok 54,73 százalékát (5385 szavazat) szerezte meg liberális ellenfelével szemben.

A nemzetgyűlésben az 1926-ig terjedő ciklusban mindössze egyszer szólalt fel, s választókerületét rendre elhanyagolta. Elszórtan tartotta csak meg képviselői beszámolóit is. Ha hiányzásairól kérdezték, kedvesen mosolyogva közölte, hogy ő nem kereste a képviselői mandátumot. „Én nem akartam képviselő lenni. Én nem is vagyok politikus. Az én ter-

veim nem a politika felé irányulnak.” Választói előtt pedig lefegyverző őszinteséggel fejtette ki, hogy beszámolót szerrinte annak kell tartania, aki csinált valamit, ő pedig nem csinált semmit. Szegedet azonban továbbra is becsben tartotta: elsősorban nem a helyet, hanem a „szegedi gondolat” városát, ahol a tudományos életben is voltak kapcsolatai. Amikor második miniszterelnöksége alatt tehetett, Szegeden választotta magát képviselővé. Ahhoz, hogy még hátrább lépjen a politikától, a húszas évek egyik legnagyobb, nemzetközi szinten is vihart kavaráó botrányára volt szükség.

Jankovich Arisztid nyugalmazott m. kir. ezredes 1925. december 14-én Hágában letartóztaták, mert két hamis ezerfrankos felváltásával kísérletezett. Amikor a detektívek megjelentek, azzal foglalatostkodott, hogy harisnyájába újabb bankjegyeket rejtessen el. Szállodai szobájában bőröndnyi hamisított ezerfrankost találtak. Kézre került Jankovich két társa, Mankovich György harisnyagyáros és újságíró, valamint Marsovszky György hírlapíró, volt tűzértiszt, távfutóbajnok, Gömbös Gyula egykori parlamenti titkára. A rendőrségen ráadásul Jankovich magyar külügyi futárigazolvánnyal próbálta magát mentesíteni a kihallgatástól, sőt a budapesti külügyminisztérium meg is erősítette megbízatását. A botrány viharos gyorsasággal nemzetközi szintre emelkedett, Jankovich vallomása alapján a hamisítás értelmi szerzői is a francia és a holland rendőrség látókörébe kerültek. A magyaréba csak azért valamivel később, mivel Nádosy Imre országos rendőrfőkapitány szintén tudott az ügyről, ő szerezte a futárigazolványt Jankovichnak, s eleinte megpróbálta eltussolni az ügyet. Leváltása után azonban a magyar nyomozók is munkához láttak. Őrizetbe vették Windischgraetz Lajos herceget, egykori közélélmzési minisztert, a legitimista tábor egyik vezéralakját. Horogra akadt Rába Dezső, a herceg titkára és Kovács Gás-

pár, a herceg komornyikja, valamint fegyelmi eljárást kezdeményeztek a Térképészeti Intézet néhány munkatársa ellen is. A francia kormány kezdetben nem vetette fel a magyar kabinet és személyesen Bethlen felelősségét, sőt leintette a vérmesebb prágai politikusokat is. Párizs magatartása azonban megváltozott 1926 januárjának közepén. A budapesti kormányzat kelleltlenségét, a kisantant diplomáciai nyomásának, valamint az októbrista magyar emigránsok tevékenységének erősödését tapasztalva a Quai d'Orsay-n jóval hangsúlyosabban vetették fel a kormányfő felelősségét. A nyomozással párhuzamosan parlamenti bizottság is alakult és hallgatta meg a miniszterelnököt, továbbá a hamisítással kapcsolatba hozható magyar politikusokat.

Telekinek már 1926 januárjának első napjaiban rossz előérzetei voltak az ügygel kapcsolatban, és felajánlotta magas rangú kormányzati tisztviselőknél, hogy az ügyben mindent magára vállal. Ilyen lépésre alapos lelkiismeret-furdalás nélkül aligha vállalkozott volna. 1926 elején Teleki hosszabb előadókörútra indult Németországba, Münchenben és Berlinben beszélt, de útján a német külügyminisztériumnak és a berlini magyar követségnek már mindenféle biztonsági intézkedésről kellett gondoskodnia, hogy a politikust megóvják a kínos incidensektől, és ne kelljen válaszolnia érintettségét firtató kérdésekre. Mire Teleki hazaért, tombolt a vihar. A parlamenti ellenzék, liberálisok, legitimisták és szociáldemokraták egyként úgy vélték, hogy eljött az idő Bethlen megbuktatására, és ehhez a nemzetközi viszonyok alakulása is kedvezőnek látszott. Teleki politikai támogatást keresett. 1926. február 17-i parlamenti bizottsági meghallgatása előtt belépett a kormánypártba, és a pártvacsorán közölte, hogy „ma minden magyar becsületes embernek Bethlen István mögé kell állnia”.² Teleki renoméjára egy régi ismerősének

nyílt levele mért végzetes csapást. Károlyi Imre gróf, Teleki egykori igazgatótársa az aradi MARTA autógyárban, 1926. február 6-án a *Pester Lloyd*-ban nyílt levelet közölt, amelyben felvetette Bethlen felelősségét, és – a név említése nélkül – szólt egy olyan emberről, „akinek lelkiismerete fölött én csodálkozom, hogyan tud nyugodtan aludni, amikor Windischgraetz Lajos és Gerő László [a frankhamisítás technikai kivitelezését végző térképész, katonatiszt] hetek óta ülnek piszkos tömlőben... Ők ketten, akik nem is ismerték egymást, amíg az illető meg nem ismertette őket egymással, abból a célból, hogy együttműködjenek.”³ Telekinek nem maradt más választása, mint hogy a sűrűsödő támadások közepette a parlamenti bizottsági meghallgatás előtt önként jelentkezzen a rendőrségen és elmondja a történeteknek azt a verzióját, amelyhez több-kevesebb módosítással végig ragaszkodott az ügy folyamán.

A háború utáni Európában a pénzhamisítás gyakori bűntett volt: a vértelen hadviselés egyik módja, amellyel győzők és legyőzöttek egyaránt többször éltek, így Németországban is gyakorta előfordult. A magyar frankhamisítóknak fontos német kapcsolataik voltak: egy balti német szakértő, Arthur Schultze volt az, aki megismerkedve Windischgraetz herceggel, először véleményezte a magyarországi hamisítás műszaki feltételeit. Gerőt később ő vezette be a hamisítás technikai feltételeibe. Schultzét a botrány kirobbanása után egy darabig nem találták, majd amikor előkerült és vallott a német hatóságoknak, elsősorban a kalandos életű Mészáros Gyula etnográfust, egy 1921-es ausztriai csehszlovák valutahamisítási ügy egyik szervezőjét nevezte meg a frankügy fő résztvevőjeként, akinek a kezében összefutottak a szálak. További faggatózásokra már nem válaszolhatott, mert előbb idegösszeomlást kapott, majd az elmegyógyintézetben gyomorvér-

zésben meghalt. A nyomtatáshoz használatos klisék szintén Németországból kerültek Magyarországra. Németországból jött a hamisításhoz szükséges papír is, vélelmezhetően Eugen Trautmann müncheni térképnyomdásztól. Márpedig Trautmann vallomásában éppen Telekit nevezte meg, mint olyan személyt, aki többször is meglátogatta őt üzemében.

Utóbbi információ csak a német hatóságoknak jutott tudomására, azok pedig óvakodtak attól, hogy ezt akár a magyar, akár a francia nyomozati szervekkel tudassák. Így Teleki-nek hittek, aki azt állította, hogy Windischgraetz a miniszterelnöksége idején kereste meg, és jelezte, hogy egy külföldi állam pénzét szeretné hamisítani. Először arra hivatkozott, hogy Franciaország gazdasági helyzetét akarják megrendíteni a hamis frankokkal, de bebizonyosodott az érvelés tarthatatlansága – hiszen ha az elkészített 30 ezer ezerfrankos mindegyike kifogástalan minőségű lett volna, 30 millió franknyi fedezetlen pénzzel akkor sem lehetett volna jelentős kárt okozni a francia gazdaságnak. De erről szó sem volt; többszöri szakértői vizsgálat után sem találtak 4400-nál több jó bankjegyet, a hamisítványok fele pedig kimondottan rossz minőségű volt. Későbbi magyarázatok szerint a pénztömeg „hazafias célokat” szolgált volna, az elkövetők többször az 1925-ös szlovákiai választások befolyásolásának szándékára hivatkoztak.

Teleki első jelentkezésekor eltanácsolta Windischgraetzet a hamisítástól, és jó ismerősét, Gerő Lászlót, a képzett térképészt és nyomdatechnikai szakembert javasolta neki, hogy a katonatiszt győzze meg: a hamisítás nem járhat sikerrel. Gerő referált megfigyeléseiről, és Teleki megnyugodott abban a hitében, hogy a hamisítás nem lehetséges. Teleki így tájékoztatta Bethlen miniszterelnököt is, aki viszont Nádosy főkapitányt utasította az ügy szemmel tartására, és erről többet nem is beszéltek. A volt miniszterelnök megerősítette ezt a ver-

ziót a nemzetgyűlési bizottság előtti vallomásában is, azzal kiegészítve, hogy Windischgraetz korai kísérlete még kőkli-sés próbálkozás volt, Gerő és a herceg további együttműködéséről pedig nem tudott. A bizottság kormánypárti többsége készségesen elfogadta a kissé logikátlan érvelést (kőkli-sés igen, fémkli-sés próbálkozás már nem), és igazolva látta, hogy Gerő akkor, 1921-ben tulajdonképpen nem is ismerkedett meg Windischgraetzcel, hanem egy-két évvel később maguktól találtak egymásra. Az ellenzéki képviselők viszont különvéleményükben Telekit nevezték meg első számú felelősként a kormányzat és a hamisítók kapcsolatában.

Később, a bíróság előtti vallomásában Teleki ezt azzal módosította, hogy első találkozásukra csak 1922-ben került sor. Idővel az alkalomra is emlékezett, és hozzátette, hogy egyszer ismét rákérdezett az ügyre, és ekkor Gerő töredelmesen bevallotta, hogy továbbra is részt vesz a hamisításban, amely addigra előrehaladott stádiumba jutott. Teleki nagyon felindult – folytatódik a bírósági verzió –, és Gerőnek határozottan megtiltotta, hogy a munkálatokban továbbra is részt vegyen. A tudós-politikus személyét érintő támadások nyomán 1926. február végén bejelentette, hogy többet nem reagál a támadásokra és az ellene „hajszaszerűen” indított sajtókampányra. Teleki a bizottsági meghallgatása napján nyilatkozatot helyezett letétbe Lázár Ferenc V. kerületi közjegyzőnél, tartalmát nem ismerjük, az irat eltűnt. Másfél hónappal később, húsvétkor szintén közjegyzői letétbe helyezett feljegyzéseket fogalmazott meg az ügyről. Ekkor már bizonyos lett, hogy a készülődő perben Telekit tanúként hallgatják meg, és nem vádlottként, és a francia fél sem kívánja a pótnyomozás során bíróság elé citálni. A letétbe helyezett iratok között két fontosabb van: az egyikben leírta a frankügyben játszott szerepét, a másikban pedig egy Bethlen számára készített memorandum-

ban foglalta össze az ügy tanulságait és kezelésének kívánatos módját. Bethlennek írott feljegyzésében főként a külügyminisztérium és a Miniszterelnökség hibás sajtópolitikáját ostorozta, s védelmet kért mint az első „öt legismertebb magyar” egyikének, akinek rossz hírbe hozása az országnak árt.⁴ Egyúttal azonban elítélte a hamisítás főszereplőit, és a hazafiság jogcímét is megtagadta a tőlük. Úgy látta, hogy ilyesfajta tettet a békeszerződés aláírása után öt-hat évvel nem lehet honfiúi felháborodással igazolni. A frankügyet pedig szociáldemokrata-októbrista-legitimista, francia külpolitika által koordinált összeesküvésnek látta.

Teleki feljegyzéseinek három tanulságuk van. 1. Összefoglalójában Teleki igen rossz képet rajzolt Bethlenről, akinek megközelíthetetlensége és látszólagos közönye kínosan érintette a válságos napokban. Bethlenről állította, hogy nem áll olyan közel hozzá, mint azt sokan hiszik. Szerinte a miniszterelnök az első időkben helytelenül kezelte a botrányt, így az események elsodorták. 2. Teleki jóval többet tudott annál, mint amit a rendőrség vagy a bíróság előtt elmondott. Szándékosan homályban hagyta Gerővel, Nádosyval való találkozásait és eszmecsereik gyakoriságát. Azt is elhallgatta, hogy Bethlent részletesen tájékoztatta. „Azt mondtam, illetve hangsúlyoztam mindig, hogy Bethlennek részleteket nem mondtam el. A valóság az, hogy ő nem figyelt a részletekre, melyek neki nem sokat mondtak” – írta.⁵ Ami azt jelenti, hogy igenis részletesen beszélt Bethlennel, a miniszterelnök azonban nem fogta fel a dolog jelentőségét. 3. Teleki a történetekben talán nem volt annyira hibás/bűnös, mint azt a korban és azóta is sugallták, de politikailag a megengedhetőnél jóval mélyebben belebonyolódott.

Teleki központi szerepe elég valószínű. A gyanúba vont egyénnel való viszonyát értékelve tanulságos összefüggé-

sekre bukkanhatunk. Nádosyt Teleki nevezte ki országos főkapitánynak még 1920 augusztusában, és mindketten igazgatói voltak az Országos Kaszinónak. Mészáros Gyulával a Turáni Társaságban dolgozott, és ő simította el a Mészáros és Paikert Alajos ügyvezető elnök között párbajig jutó konfliktust. Gerő Lászlót a cserkészmozgalomból jól ismerte, ami a korban sem volt titok. A hamisítványok műhelye, az Állami Térképészeti Intézet (amelynek Teleki – gyakori utalásokkal ellentétben – nem volt vezetője, az valójában katonai térképészeti intézményként működött) munkatársai között voltak cserkésztisztok. Ráadásul a moszuli bizottság térképei is ott készültek, 1925 tavaszán-nyarán Teleki tehát rendszeres vendég volt az intézetben. Az Állami Térképészeti Intézetet 1924 végéig vezető Hajts Lajost pedig Teleki ajánlotta tagnak a Magyar Földrajzi Társaságba 1917 márciusában. E tények és a papírt szállító Eugen Trautmann-nal fenntartott ismeretsége alapján hihető az egyebekben sokszor hiteltelen Windischgraetz azon állítása, miszerint Teleki volt az összekötő a kormány és a hamisítók közt.

A per tartogatott bizonyos meglepetéseket: újabb terhelő momentumok bukkantak fel – elsősorban Bethlen ellen –, de a vádlottak lojálisan játszották a rájuk osztott szerepet, és ennek megfelelően enyhe ítéleteket kaptak, Windischgraetz herceg például négyévi fegyház, amelynek jó részét a Park szanatóriumban és szállodákban töltötte le. Az ítélet indoklása teljességgel átvette Teleki vallomását, őt mindenféle felelősség alól tisztázta. A másodfokú fórumon, az ítéletábránál az utolsó tanú, Rába Dezső is visszavonta Telekire nézve terhelő vallomását, aki így *pro forma* tisztán állhatott a közvélemény elé. Bethlen István kabinetje – részben olasz és brit segítséggel – túlélte egyik legsúlyosabb megpróbáltatását, az affér azonban hosszú távon sokat ártott az ország hírének,

s Párizsban sem felejtették el Teleki szerepét. A diplomáciai jelentésekben sokáig nem tűnt el neve mellől a „frankhamisításban érintett” kitétel. Teleki a következőképpen összegezte tapasztalatait: „bár sohasem tartottam sokat az emberekre, csak az idén tanultam meg, hogy mennyire disznók”.⁶

Telekinek az ügy mindenestre elegendő volt ahhoz, hogy egy időre búcsút mondjon a képviselőházi politizálásnak. Amikor Bethlen miniszterelnök kérésére Horthy Miklós 1926. november 15-én feloszlatta a nemzetgyűlést és új választásokat írt ki, Teleki már nem jelöltette magát képviselőnek. A közélettől nem szakadt el teljesen: a közgazdasági kar tanácsa az újjáalakult felsőház tagjává választotta 1927-ben. 1934-ben ismét a kar képviselőjében választották meg felsőházi taggá. Ezt a fórumot Teleki minden bizonnyal jobban kedvelte, mint a képviselőházat. Főként oktatással, kultúrával kapcsolatos kérdésekben szólalt fel. Ezekben a beszédekben azonban kiderült: az átfogó, bár nem pontosan kidolgozott nemzetnevelési koncepció mellett az különböztette meg a zömtől, hogy tőlük némileg jobbra állt – különösen a harmincas években. Itt nem kellett tartania képviselői fenyegetéskedéstől, udvariatlan vagy szarkasztikus megjegyzésektől. Ugyanakkor korábban szerzett társadalmi és politikai tekintélye megfelelő rangot biztosított számára a rendszer egyik stabilizáló elemének szánt felsőházban. Konzervatív reformgondolatai úgy találtak viszonylag széles hallgatóságra és sajtóvisszhangra, hogy nem kellett ezért a képviselőválasztások tortúráját végigszenvednie. Itt kapott alkalmat arra, hogy első kormányzatának politikáját megvédje, amikor a numerus clausus törvény módosítása ellen lépett fel.

A Bethlen-kormányzat a nemzetközi közvélemény és a Népszövetség, valamint egyes zsidó szervezetek nyomására és talán tagjai belső meggyőződésének is engedelmes-

kedve módosítani szándékozott az 1920. évi XXV. törvényt, a numerus clausust. 1927 őszén Bethlen a kormánypárt értekezletén hivatalosan is bejelentette: a törvényt módosítják, olyan módon, hogy kiküszöböljék „azokat az intézkedéseket, amelyek a magyar állampolgárok egy részénél már évek óta igen nagy visszatetszést és ellenszenvet váltottak ki, s amely kérdés a Népszövetség előtt is szóba került”.⁷ A bejelentést hatalmas tiltakozási hullám követte; jobboldali és szélsőjobboldali politikusok és szervezetek (Emericana, Turul Szövetség, Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete stb.) háborogtak. Az egyetemi diákszervezetek mozgolódása mögött felsejlett Teleki alakja. Ha hihetünk a neológ zsidóság hetilapja, az *Egyenlőség* tudósításának, az egyetemi zsidóverések robaját a vizsgáztató Teleki a „tenger morájához” hasonlította, s cinikusan hozzátette volna: úgyis éppen erről felelünk, az aláfestés tehát éppen megfelelő.⁸ Ráadásul ebben az időben a radikális jobboldali bajtársi egyesületek *A magyar keresztény társadalomhoz* címzett felhívását három tanártársával együtt Teleki is aláírta, és az egyetemi diákszervezetek kérvényét is ő juttatta el a felsőház elnökéhez. Egyik diákja, Cs. Szabó László keserűen állapította meg róla naplójegyzeteiben: „A diákkülügyben viselt elnöki méltóságához éppen olyan kicsinyesen és rémülten ragaszkodik, mint a Közgazdasági Egyetemen lévő földr. katedrájához. S ezért a numerus clausus mozgalomban is a legelkeseredettebb uszító, csak hogy a diákságot katedrája hátvédjéül megnyerje.”⁹

A volt miniszterelnök a numerus clausus módosításáról szóló vitában egy hosszabb beszédben és egy rövid hozzászólásban fejtette ki nézeteit. A felsőházi vitában tizenötven véleményezték a javaslatot, közülük hárman képviseltek módosításellenes álláspontot. Mindhárman egyetemi tanárok voltak,

köztük Teleki Pál is. Beszédében igyekezett indokolni, statisztikákkal alátámasztani élesen diszkriminatív és az enyhítéssel szemben mereven elutasító álláspontját: hosszasan idézett számadatokat a zsidóságnak a kereskedelemben, a pénzügyekben és az iparban betöltött, az összlakosságon belüli arányánál jóval nagyobb mértékű szerepvállalásáról. Álláspontja világos volt: „itt egy faji harcról van szó”. A zsidóságot fajnak tartotta, és Magyarország „elzsidósodásától” óvott.¹⁰ Hosszan kardoskodott a zsidóság asszimilációra való képtelensége mellett; ezt a zsidó-keresztény vegyes házasságok alacsony számával támasztotta alá. A zsidóság állítólagos asszimilálhatatlanságáról elmondta, hogy az számára Trianon méretű problémát jelent. Tiltakozott az ellen, hogy nézeteit fajvédő politikának tartsák – bár ettől még azok voltak: A korábbi munkásságát bíráló nézetekre válaszul kifejtette, hogy a béke-előkészítés során végzett munka „nem mind a sajátja”, és a delegáció szakértői anyagaiba azt vette bele, ami a kormány és a békedelegáció álláspontjának megfelelt, tehát azokat a statisztikákat is, amelyek a zsidóságot is a magyarsághoz számították. Mert akkor éppen ez volt az ország érdeke. Kijelentése méltatlan volt, s jogosan vádolták miatta cinizmussal. Teleki álláspontja e helyütt a hajlíthatatlan doktrineré, aki az egyik legmerevebb ellenzője volt a diszkrimináció enyhítésének: ez a követelés nem „a „magyarság védelmében” született, ahogy néha manapság is állítják, hanem egy torz társadalomkép jegyében. A törvénymódosítást végül elfogadta az alsó- és a felsőház is. Teleki soha nem értett egyet az enyhítéssel, második miniszterelnöksége idején is hivatkozott a numerus claususra, amelynek végrehajtását saját érdemének tudta.

Teleki antiszemita volt. Ezt ő is vallotta, bár bonyolult distinkciókat használt, hogy álláspontját magyarázza: „Én a légteljesebb tisztelettel és elismeréssel vagyok a zsidóság

kiváló kvalitása iránt, semmiképp nem kívánom azt viszaszorítani, nem vagyok antiszemita *ebben az értelemben* [az én kiemelésem]; abszolúte tisztelem személyesen és tisztelem csoportosan a zsidóságot, különösen azokat, akik igazán azok, és ezt kifejezésre is juttatják, mert ez tiszteletreméltó. Csak helyet kérünk magunknak arányszámunknak és súlyunknak megfelelően.”¹¹ Teleki előbbi kijelentése mellett még a zsidóság „tiszteletreméltó összetartó erejét” dicsérte, „amely előtt mély tisztelettel zászlót hajt”.¹² Azo-kért a feltételezett tulajdonságokért tisztelte tehát a zsidóságot, amelyek állítólagos uralmuknak vagy túlsúlyuknak az alapjai. Hogy gondolkodásának ez a rétege honnan ered, jelenleg nem állapítható meg egyértelműen. Apjának, Teleki Gézának mikszáthi kedélyességű idegenkedésében („Magyar a mi van, az többnyire – zsidó” – írta a trencsénteplicei fürdővendégekről 1896-ban),¹³ Cholnoky Jenő virulens zsidóellenességében már ott lehetnek csírái felfogásának. 1918 előtti földrajzi írásaiban vannak nyomai annak, hogy Teleki hajlott a táj és főleg a táji népesség fogalmának átbio-logizálására, őshonos és bevándorolt közösség közti biológiai különbségtételre. Ehhez adhatott lökést 1918–19 összeomlása. Ezek az események szerinte érvénytelenítették a dualizmus asszimilációs politikáját, és a bevándorolt zsidóság Magyarországon a „destrukciót” támogatta.

A politikusnak a diktatúrához és különösen a nemzeti-szocializmushoz fűződő viszonya is ambivalens. A nemzetiszocialista Németország a kezdeti sikerei, dinamizmusa miatt eleinte rokonszenves volt számára. Teleki már 1928-ban találkozott Adolf Hitlerrel. Áruklódó a *Völkischer Beobachter* dicsérő mondata a politikusról, aki „ahhoz a kevés államférfihoz tartozott, aki még abban az időben, amikor a nemzetiszocializmus nem volt hatalmon, érdeklődött irán-

tunk, és kereste a kapcsolatot mozgalmunk vezető személyiségeivel". Hogy a nemzetiszocializmussal nagyon korán telített müncheni egyetem világában jó kapcsolatai voltak, az bizonyos. És az is kétségtelen, hogy Teleki 1933 végén még nagyon elismerően nyilatkozott a német „nemzeti forradalom” eredményeiről.¹⁴

Számára az új Németország annak példája volt, hogy „mit lehet hittel és akarattal elérni”. A szívügyének tartott oktatásban egy sor olyan javaslatot valósítottak meg szerinte, „amely részben már régen esedékes volt, de azok a szisztémák, melyek a liberalizmus hamis szabadság-felfogásából származnak és amelyek annyi kereket kötnek meg egész Európában, addig nem engedték megoldáshoz jutni. Különösen szociális téren, a segítkezésben láttam, mit jelent az, ha bizottságok és tanácsok agyonbeszélése, szüntelen kompromisszumok helyett, fiatalokból álló, hívő egy célra összpontosított szervezet dolgozik.”¹⁵ Sőt, a nemzetiszocialista modellben látott olyan példákat, amelyeket átültethetőnek gondolt Magyarországra: az ifjúsági munkatáborok intézménye nagyon megragadta a figyelmét, 1938-ban támogatta hasonlók létrejöttét Magyarországon. Telekit nemzetiségpolitikai nézetei azonban hamar el is távolították a nemzetiszocialista mozgalom „dinamizmusától” és „sikereitől”: ez ugyanis Magyarországon erősödő német nemzetiségi propagandát jelentett, amit mélységesen helytelenített. Határozottan fellépett a közgazdasági karon folytatott német nemzetiségi szervezkedés ellen, s végül 1937-ben, a felsőházban nyilvánosan is hangoztatta kételyeit. „[...] ennek a magyar célkitűzésnek mindkét szempontjából, a nemzetiből és a keresztény szempontból is, sajnos, veszedelmeket látok. [...] mert tagadhatatlan, hogy Magyarországon magyar és nem magyar állampolgárok részéről erős német agitáció folyik.”¹⁶ Tartózkodása olykor csak a nem-

zetiségi és a Magyarországon folytatott nemzetiszocialista propagandára vonatkozott: Németországról később is elismeréssel szólt, mert 1933 „hitet adott” a német népnek, ami nézete szerint a materiális javakat hajszólo időkbén a legnagyobb tett volt.¹⁷

Ha volt olyan diktatúra, amely a „szabadság túlhajtásai” ellen sikerrel folytatott harcot, és megfelelt Teleki kényes ízlésének, az minden bizonnyal a portugál volt. 1933 októberében néhány napot töltött az országban, és ekkor szerezte tapasztalatait a rendszerről. A keresztény korporativizmusban – amelynek egyik előharcosa Portugália volt ebben az évtizedben – megtalálni vélte azt a szert, amely a magyar politikai rendszer „keresztény és nemzeti” sajátosságait életre kelti, a totális törekvésekkel szemben védelmet nyújt, és a liberalizmus örökségét, a parlamentarizmust „a kor kívánalmainak megfelelően” átformálja. Az eszmerendszer magyarországi meghonosítására tett is lépéseket második miniszterelnöksége alatt, amikor összeállította egy korporatív alkotmány-reform tervét: Salazar portugál államfőben már csak azért is rokonlelket sejdített, mert ő szintén az egyetem világából érkezett pozíciójába. Könyvének, a *Békés forradalomnak* a magyar fordításához épp Teleki írta az előszót. Ennek nyomán föltétlenül árnyalnunk kell azt a képet, amely a Bethlen-Teleki-csoportról mint a Horthy-rendszer informális irányítójáról beszél. Bár társasági és családi szinten érintkeztek, Teleki nyitottabb volt az újkonzervatív, az anitparlamentaris megoldások irányába, míg Bethlen jobban hitt a politikai szocializációjában fontos szerepet játszó parlamentarizmusban, nem volt hajlandó elfogadni a 19. századi liberalizmus egyes eszméinek (jogegyenlőség, magántulajdon) felrúgását – a korszak fura paradoxonjainak egyike, hogy ezzel ő tűnt retrográdnak, Teleki pedig reformernek.

HÉTKÖZNAPI FÉRFIÚ

Az 1922 végi műtét után „arca sajátságosan átalakult, aszkéta arccá változott és idejekorán megöregedett” – írta róla Fodor Ferenc.¹ Ráncai elmélyültek, arca lesoványodott, bár ebből a meggyötört arcból is világított a szürke szempár, amelynek hatását csak növelte, hogy pillantását a most már állandóan hordott csontkeretes pápaszem is felnagyította. Arca gyakran szaladt gúnyos-cinikus mosolyba, amelyet még a felhúzott váll és a széttárt karok erősítettek.

Megbújt benne a kamasz: a fennmaradt fényképek szerint ha unatkozott, nem nagyon ügyelt arra, hogy ez testtartásán ne látszódjon. Elterpeszkedett a fotelben vagy akár a dékáni székben is, és le-lecsukódó pillái mögül figyelt az éppen beszélőre. Ha alacsonyabb rangú vagy beosztású személlyel beszélt, elalvási szándékát szóban is jelezte. Amikor gondolkodott, ajkait előrehúzta, bal kezének két ujjával állát összeszorította, arcát hüvelyk- és mutatóujjával benyomta, és szótlannul maga elé meredt. Egy-egy gesztusa olyannyira híressé vált, hogy a külföldi megfigyelők is tudták: olyankor nem mond igazat, amikor jobb fülét dörzsöli bal kezének hüvelyk- és mutatóujjával. De ha jókedve volt, arca, ez a „hűséges vizslaarc”² ezer ráncba szaladt, hátravetette fejét, és őszintén rázta a nevetés.

Így történt például a gödöllői dzsembori utolsó napjaiban, amikor egy – nyilván tréfakedvelő magyar cserkészek által félrevezetett – angol kiscserkész úgy köszönt el tőle: „Te vén sivar!”³ Maga is szívesen részt vett mindenféle ugratásban, tréfában. Karikatúrákat rajzolt (ha kellett, magáról is), verseket írt, és férfitársaságban kedvelte azt a vaskos humort, amelynek egyes gyöngyszemeitől még egy huszárkáplár is elpirult volna. Készségesen vállalta, hogy tréfás köszöntőket vagy mára kissé avasnak tűnő szójátékokat gyártson.

Tanítványainak írott egyik újévi köszöntőjét még évtizedek múlva is emlegették a címzettek – valószínűleg nem a lírai kifinomultság okán:

*Kádár, Kovács, Elek,
Fújjanak jó szelek,
Ez új esztendőben,
mely jól bánjék velek!
Ezt kívánja szívből
De genere Telek.⁴*

Teste idővel még szikárabb lett, és az orra mellett a száj sarkáig lefutó két mély barázda jelezte szenvedéseit. A harmincas évek végén sokat bajlódhatott a fogaival is: a miniszterelnök 1939-es határidőnaplója több fogorvosi vizitet is rögzített. Roppant nehézkesen fejezte ki magát, és rossz szónok volt. Körmondatai közben kínoisan hosszú szüneteket tartott, s oly sokáig kereste a megfelelő kifejezést, hogy hallgatói néha megsajnálták. Ilyenkor suta mosoly ült ki a szájára, és idegesen húzogatta angolosan nyírt bajuszát, vagy mellényét igazgatta.

A betegség, az orvosi felügyelet és a kínos, megalázó napi procedúrák ellenére teljes életet élt: evezett, vívott, hármassával szedte a lépcsőket. Erősen dohányzott: számtalan fényké-

pen látható, amint cigarettázik, de igazán a szivart kedvelte: a tízes évek végén naponta kettőt szívott. Alkoholt csak mértékkel fogyasztott.

Testi bajai mellé lelkiek is járultak: időről időre légyőzhetetlennek tűnő depresszió vett erőt rajta. Végtelen peszimizmussal látta értékeit, kilátásait, és e periódusok 1923 után egyre sötétebbnek és hosszabbnak mutatkoztak. 1929-ben, egyik ilyen mélypontján végrendelkezett is; arra kérte titkárát, családját, hogy a legegyszerűbb szertartás keretében temessék el, és senki ne kísérje koporsóját. A cserkészszövetségnek írott, nem datált, de ugyanekkor keletkezett kártyájában arra kérte a vezetőket, hogy „a gyász minden jelét mellőzzék”.⁵ Legalább egy idegösszeomlásáról tudunk a harmincas évek elején, de se szeri, se száma ismerősei, barátai előtt hangoztatott, baljóslatú, közeli halálát előrevetítő kijelentéseinek. Feleségére nem nagyon számíthatott a nehéz napokban: ellentmondásos adatokat ismerünk Teleki Pálnéről, de hiteles visszaemlékezések szerint maga is elég ideges, beteges természetű volt. Leginkább még Incze Péter (1896–1960) volt segítségére ügyeinek intézésében, a kissé csibészes, örökké kedélyes magántitkár mint hadifogságból hazatért, a SZEFE-ben forgolódo öregdiák joghallgatót vette maga mellé a húszas évek elején.

Inczével a kiválasztottjaiban rendszeresen csalódó Teleki jól döntött. Az ügyes magántitkár bonyolította le levelezését, irányította a személyzetet. Incze a jogi tanulmányait soha nem fejezte be, Teleki mégis egyenlő partnernek tekintette: rendszeresen kérte a véleményét politikai kérdésekről, és a titkár mert és tudott ellentmondani a ház urának. Lelki egyensúlya is nagy hasznát látta a titoknak jelenlétének. Amikor Incze 1934-ben megnősült, Teleki volt az egyik tanúja, és egy pár gobelinbevonatú karosszékot adott az ifjú háza-

soknak. Jó viszonyuk az után sem szakadt meg, hogy 1935-ben anyagi okok miatt felmondani kényszerült neki. Ezért amikor Imrédy Béla azzal fordult Telekihez, hogy ajánljon neki magántitkárt, ő jó szívvel mondta Inczét, és volt titkárát aztán megörökölte elődjétől.

Telekinek három költséges szenvedélye volt: a könyvek, az autók és az, hogy Budapesten néha furcsán mutató angol sportruháit Bécsben csináltatta. Akárki tévedt be a József téri kis palotába, az első, ami feltűnt: hatalmas könyvtára volt. Autóra nem mindig tellett: első miniszterelnöksége után el kellett adnia hatalmas túrakocsiját, mert annyira megterhelték a tisztességével járó kiadások. 1928-ban már biztosan volt automobillja, azzal járta a Bükkben lévő cserkész táborokat. 1935-ben viszont újfent azt panaszkolta Incze elbocsátását ismertető levelében, hogy „nincs pénzem autóra, taxikra”.⁶ Egyebekben rendkívül puritán módon élt: számára nem jelentett gondot a harmadosztály a vonaton, a pocskék ételmezés, a poloskás szoba. Házának berendezése is az egyszerűséget tükrözte, az ebédlő dísztelensége szinte nyomasztóan hatott a látogatókra.

A háznak nem ő volt az irányítója, hanem édesanyja. Özvegy Teleki Gézané tekintélye a családon belül vitathatatlan volt. Fia nemcsak családi, hanem politikai kérdéseket is megbeszélt vele. A megkülönböztetett tisztelet jele volt az, hogy özvegy Teleki Gézané jelenlétében a házban csak németül folyhatott a szó, ebédnél ő ült az asztalfőn, és az étkezés ritmusa is az ő ízléséhez alkalmazkodott. Ha letette a villát, vége volt az ebédnek. Ahogy a grófné egyre idősebb lett, látása romlott, kevesebbet mozdult ki lakosztályából, ám még onnan is rendszeresen hallatszott kissé rikácsoló hangja, ahogy a ház személyzetét egzecírozta. De nemcsak őket, hanem a család más tagjait is irányította, menyé például kifejezetten tartott tőle.

Fellépése mellett hatalmának volt még egy oka: az ő jövedelme még a harmincas években több volt, mint fiáé és menyéé együttvéve. Házai, részvényei jómódot biztosítottak neki és családjának. Tudta, hogy a Teleki család anyagi túlélését a nehéz időkben a Muráti-örökségből maradt ingatlanok biztosították. Az 1932-es virilistajegyzék szerint özvegy Teleki Gézáné 41 363 pengő jövedelem után 3960 pengő adót fizetett, míg fia 29 260 pengő jövedelem után 2040 pengőt. Igaz, Teleki Pál még a nevéen lévő 308 734 pengő vagyon után a 364 pengő vagyonadót is lerőtta. Egyes jelek arra mutatnak ugyan, hogy az édesanyja által birtokolt házakat is Teleki kezelte, erre utal legalábbis az a vérbeli könyvelői precizitással megírt beadvány, amely Bethlen István miniszterelnöknek a ház- és üzletbérékkel kapcsolatos gondokat összegezte 1924-ben.

Fizetése elég kuszán alakult a húszas évek első felében. Egyetemi tanárként csak az V. fizetési osztályra volt jogosult, viszont mint nyugalmazott magyar királyi miniszterelnököt, az I. fizetési osztály illette meg. A jelentékeny különbséget Horthy kormányzó külön kérésére személyi pótlékkal hidalták át, ám ezt egy 1923-as miniszterelnöki rendelet megszüntette. Ami annál is kedvezőtlenebbül érinthette, mert ebben az időszakban az egyetemen sem tanított, így a hallgatók által fizetett vizsgadíjakból sem részesült. Azokat egyébként később is javarészt Fodor Ferenc vette fel: Teleki neve mellett a közgazdasági kar vizsgadíjlistáin mindig feltűnően alacsony összeg szerepelt. 1926-ban rendezték státuszát, I. fizetési osztályát elismerték, és 1924-ig-visszamenőleg megkapta a két keresmény közti különbözetet. Ez még azokban az inflációs időkben is jelentős összeget tett ki: négyszázötvennégy-millió-hatszáznyolcvan koronát (azaz korabeli értéken több mint 36 ezer pengőt) vehetett fel 1926 őszén, és havi fizetése

a négyszeresére emelkedett: hétmillió-kétszázezer koronáról harmincmillióra (azaz 2400 pengőre). A pengő bevezetését követően 1927. november 1-jétől ismét az I. fizetési osztálynak megfelelő fizetést kapta, havi körülbelül 1200 pengőt.

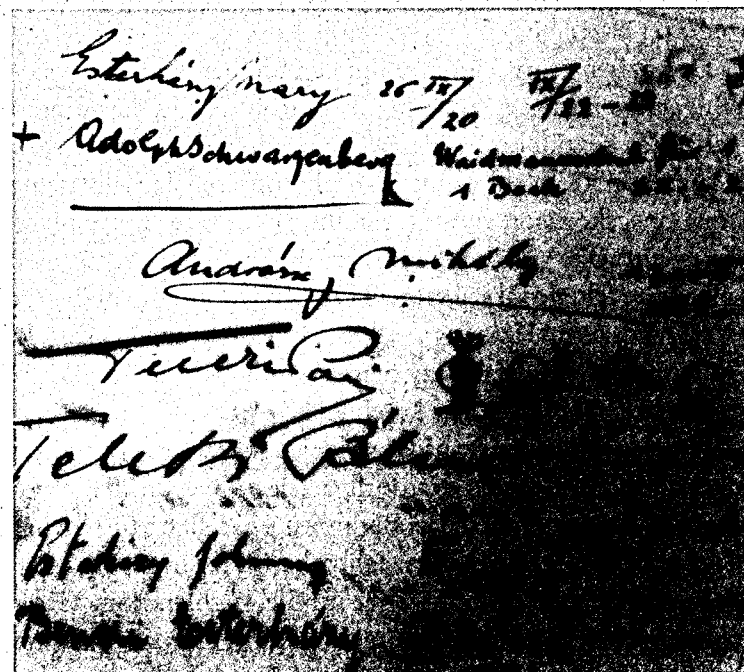
Nem ez volt az egyetlen jövedelemforrása: a gazdasági életben is szerepet vállalt. A legjelentősebb pénzintézetek közé számító, ám hangsúlyozottan keresztény középosztályi ügyfélkört kiszolgáló Pesti Hazai Első Takarékpénztárt és annak fiókintézményeit tüntette ki jelenlétével. A Hazai Takarékpénztár igazgatósági tagja volt 1925-től, a pénzintézet leánybankjának számító Hazai Bank Rt. igazgatósági tagja már 1921-től, és a Hazai tulajdonában lévő építési vállalat, a Magyar Wayss és Freytag Rt.-nek pedig elnöke 1929 után. Valamennyi állásáról lemondott 1938-ban, amikor kultusz-miniszter lett. Az utóbbi cég építőipari vállalat volt, az egyik legrégebbi betonútépítő cégek egyike. Teleki részvényesként is érdekelt lett a cégben, 1936-ban 200 darab 32 pengő névértékű Wayss és Freytag-részvény birtokosaként elnökölte az igazgatóságot. Úgyszintén volt 100 darab Hazai Takarékpénztár-részvénye, ezek után is kapott osztalékot, darabjáért évente 3 (1938) és 14 (1929) pengő között. Egyedül a Hazai Bankban kapott jövedelmeit ismerjük pontosan: Teleki és igazgatótársai fejenként évi 3140 (1938) és 4340 (1930) pengő közötti összeget kaptak, amit rendszerint az év elején írtak jóvá számlájukon. Pénzügyi jelentése az általa irányított szervezeteknek is hasznos volt: a takarékpénztár támogatta a cserkészszövetséget, és a Hazai Bankon keresztül bonyolították le a gödöllői világtalálkozó élmezéssel kapcsolatos pénzügyi tranzakcióit.

Tantiemjeit és fizetését összeadva jelentős összegek jönnek ki, Telekit azonban – pontosan szerteágazó kapcsolatai, gyakori utazásai miatt – mégis anyagi terhek nyomasztot-

ták. A gazdasági válságot is megérezte: egyik unokaöccsének jegyezte meg: „Itt is alig van ember, aki ne lenne a tönkre jutás lejtőjén, és jóformán senki sem – talán egy pár nagy izraelita kivételével – aki nem kell, hogy magát nagyon összehúzza.”⁷⁷ Nemcsak saját és édesanyja ügyeit felügyelte, hanem felesége, sőt egész családja rászorulóinak, élhetetlenjeinek vagy éppen szükségét szenvedőinek kellett állást, keresetet találnia, segítséget nyújtania. Vagyonukat, megélhetésüket veszített unokaöcsöket segített újra elhelyezkedni, vagy éppen küzdött azért, hogy cikküket publikálják, esetleg állampolgárságuk legyen vagy képviselőnek jelöljék őket. Teleki Tibor koronaőrrel, a család gyömrői ágának képviselőjével együtt elnökölték a minden évben sorra kerülő családi gyűléseket, amelyeken, ha kellett, kíméletlen szigorral lépett fel a rossz útra tévedt családtagok ellen. De nemcsak Telekieket gyámolt, hanem felesége családjának tagjait is igyekezett segíteni. Mintha ez nem lett volna elég a terhekből, ott volt még az erdélyi birtok is.

A pribékfalvi birtoktestből a román földreform csupán 50 hold parkot és 16 hold szántóföldet hagyott meg – úgy-hogy inkább költeni kellett rá és eltartani a nyaranta csaknem kéttucatnyi emberből álló személyzetet. Teleki, Bethlen Istvánval együtt, azon birtokosok közé tartozott, akiknek kártalanításáért az úgynevezett optánszörben a magyar állam nyolc évig húzódó nemzetközi jogi vitába keveredett Romániával. Bethlen Istvánval ellentétben Teleki azonban 1922-től rendszeresen hazatért a Kővárvidékre, és a nyári hónapokban jó néhány hetet eltöltött ott. Maga vezette, Szatmáron bérelt autóval körbejárta a rokon családokat, részt vett a zsúrokon, a Trianon után beszűkült erdélyi társasági élet eseményein. A kastély a birtokában maradt, és a nyári hónapokban ott töltött hetek jelentették az igazi kikapcsolódást. Festett

a parkban, fényképezett, lovagolt, teniszezett, olvasott, és ha kedve támadt, füvet kaszált. Esetleg hóna alá vette a puskát, és egy-egy fáccannal tért meg a mezőről. Gyakran járt vadászatra a környéken lakó magyar birtokosokhoz, ilyenkor egy-egy ünnepi alkalommal még befogatott az istállóban szomorkodó négylovas kocsiba. Vadászni Magyarországon is szívesen vadászott, bár az egyetem őszi kezdése egybeesett a szarvasbőgéssel, és ő nem érezte szükségét, hogy területet béreljen, de ha hívták, szívesen puskát fogott: Esterházy Móric családi hagyatéka megőrizte szignóit a kastély vendégkönyvében, tréfás rajzaival együtt.

Teleki Pál és felesége aláírása Esterházy Móric majknusztai vendégkönyvéből

Vendégeket ritkán fogadott Pribékfalván. Minden vasárnap végigsétált az allén, és a kastély szomszédságában lévő görög-katolikus templomban misét hallgatott. A templom felújítására – mint jó kegyúr – jelentős összeget áldozott a húszas években. Mise után románul beszélgetett a gazdákkal. Ha magyar nyelvű szentbeszédre vágyott, bekocsizott Nagybányára. Hitéletéről csak szórványos információkra vagyunk utalva, de minden arra utal: Telekit élete utolsó két évtizedében rendkívül bensőséges, mélyen átélt hit jellemezte. Többször zarándokolt Rómába és vett részt lelkigyakorlatokon. Otthoni nyaralása során a román titkosrendőrség, a Siguranța szemmel tartotta a volt miniszterelnököt, akiről tudták, hogy számos revíziós szervezet életre hívója vagy vezetője.

Év közben és nyáron is számtalan esetben hivatalos vagy félhivatalos minőségben utazott külföldre. Egy harmincas évek elején készült közgazdasági kari összefoglaló szerint 1921 és 1931 között Teleki egymaga több konferencián, hivatalos úton, tanácskozáson vett részt, mint a kar összes többi oktatója együttvéve. Volt, hogy egyszerűen arra hivatkozott, „erre a pihenésre feltétlenül szükségem van”,⁸ de többször volt beteg, ősszel rendszerint lázas vagy influenzás. Kormány megbízások, a dzsembori szervezése vagy nemzeti tudományos érdekek is szerepeltek szabadságolási kérelmei között.

Nyári vagy húsvéti szabadságai idején sokszor nyaralt görög rokonainál: Triesztben, Gerasdorfban (Bécsújhely mellett) vagy Marseille-ben, és gyakran járt Berlinben. 1930-ban a történelmi Magyarországtól Lengyelországhoz került területen lévő festői Nedec várában nyaralt – a vár úrnője, Bethlen Ilona távoli rokona volt. München, Hamburg, London és Párizs is gyakorta szerepelt úti céljai között: hol nyaralásképpen, hol pedig tudományos ügyek folytán, esetleg a Carnegie Alapítvány, egyetemi előadások vagy földrajzi konferenciák jelentették az indokot.

A svájci Kandersteg a nemzetközi cserkészszervezet intézőbizottságának üléseit látta vendégül. 1931 júliusában St. Gilgen am Wolfgangseeben nyaralt családjával, Salzburg mellett, és úgy tűnik, hogy a Keleti-tengert különösen szerette: ott pihent 1924-ben, 1930-ban, 1931-ben, 1933-ban és 1934-ben is. Harmincszor 1935-ben, majd utoljára 1937-ben járt az Egyesült Államokban, a Carnegie Alapítvány rendezvényein vett részt. Előbbi alkalommal a Columbia egyetem díszdoktorává is avatták, míg utolsó látogatásakor a rádióban békeszózatot intézett a világ népeihez – ezt azonban Európában a vételi viszonyok elégtelensége miatt nem lehetett meghallgatni. Magyarországon Leányfalun, a Vas vármegyei Acsádon (ahol a rokonságába tartozó báró Szegedy Ginának, Pető Ernő szombathelyi főorvos feleségének volt kastélya) is nyaralt. Később, már miniszterként, miniszterelnökként volt Horthy Miklós vendége Kenderesen és Gödöllőn, olykor vadászatra is.

Tudományos, illetve magánemberi érdeklődésből utazott Franciaországba (Normandia és Bretagne, 1926–27-ben), Görögországban 1928-ban járt, amikor Athén, Mükéné, Nauplion, Delphoi, Argosz és Thesszália bekalandozása után Krétára is eljutott, mert kíváncsi volt a knósszoszi ásatásokra. S úgy tűnik, hogy 1933. őszi ibériai körútja is „érdek nélküli” turistaút volt. Ezekre az utakra módszeresen készült, olvasott, s amikor már utazott, cipelte magával a fényképezőgépet. Jobban sikerült fotóit beválogatta könyveinek illusztrációi közé. Sőt, feleségének egy-egy görögországi képét is közölte 1936-os egyetemi jegyzetében. Szívesen utazott autón, de leginkább a vonatot „ünnepelte” (az ő szavajárása): miniszterelnöksége idején szívesen utazott a Lél motorvonat vezetőfülkéjében, és a kényelmetlen padon kuporogva hosszan beszélgetett a masinistával. A hajón rosszul volt, és félt is az utazástól. „Igaz-e, hogy minden második hajó elsüllyed, s

hogy [ezek után] az ember hogyan találja el a páratlanokat?” – aggodalmaskodott a krétai átkelés miatt.⁹ Repülőtől való félelme pedig második miniszterelnöksége idején beosztottai körében is tudott volt.

Gyakran feleségével utazott, ritkábban lányát, Majcsit vitte magával, s míg a nők „commissióztak”, ő a múzeumokat, képtárakat járta. Bassola Zoltán későbbi miniszteri tanácsos, aki másfél évig nevelősködött a József téri házban, mind Gézát, mind Máriát magára hagyott gyerekek látta. De a lányt édesanyja legalább néha társaságba vitte, s igyekezett bevezetni a társasági életbe, Majcsi szeretett táncolni, és a harmincas évek elején a síelésre is rákapott. A kamaszkor minden tünetével megvert Géza a jégkorongozásban lelte örömét, és magányosan élt a házban. Apja büszke volt ugyan első, geológiában elért sikereire, de felnőtt és egyetemi tanárrá lett fia sem tagadta, hogy kevés személyes emléket őriz édesapjáról („nem mondhatom, hogy sok személyes impresszióm volna édesapámról”).¹⁰ Teleki fegyelmet követelt otthon, de nem volt zsarnok. Gyermekével kapcsolatos tanácsalanságát, sőt később keserűségét növelte, hogy egyikük házassága sem sikerült. Majcsi (vagy May) 1932-ben feleségül ment Zichy Nándor grófhhoz, aki egyébként Teleki diákja volt, édesanyja, Zichy-Pallavicini Edina pedig Teleki gyermekkori játszótársa. Teleki igyekezett egyengetni vejének útját, képviselővé választatta 1939-ben, s még a támadásokat is állta, amikor a fiatal arisztokratát strómanvadás érték a Corvin Áruház igazgatóságában viselt tisztsége miatt. A házasság mégis megromlott. 1943-ban elváltak, de meglehet, ugyanúgy külön éltek már, akár 1941-ben Teleki Géza is az 1935-ben nőül vett Darányi Jolántól.

Gyermekével a húszas-harmincas években már ritkán találkozott, szerteágazó megbízatásai gyakran elszólították a házból. Teleki koránkefélő volt, ellentétben feleségével, ezért rendszerint

külön szobában aludt. Otthon már hét óra körül talpon volt, tornázott, reggelizett, átfutotta a lapokat: ízléséhez a katolikus Központi Sajtóvállalat újságjai álltak közel: az *Új Nemzedék* és a *Nemzeti Újság*, nagyrészt itt jelentek meg cikkei is, ide adott interjúkat, másokat igyekezett kerülni a frankbotrány után. A *Pester Lloyd* és a *Pesti Napló* hasábjain egyszer-egyszer tűnt fel cikke; a destruktívna vagy liberálisnak tekintett *Az Est* vagy az *Újság*, *horribile dictu* az *Esti Kurir* szóba sem jöhetett, de még a kitaratóan Bethlen-párti *8 Órai Újság* sem. Ezután dolgait intézte a városban. Egyetemi előadásai, szemináriumai rendszerint heti két-két és fél napját vették igénybe, néha tartott órát szombaton is, sőt késő este is, hét óra után – hétfőn viszont gyakorlatilag soha.

A kar dékáni hivatalának irataiból kitűnik, hogy főleg akkor fordultak hozzá, amikor például a külügyminisztériummal kellett tárgyalni a kar egyik büszkeségének tekintett külügyi, majd később közigazgatási szakosztály jövőjéről. Tekintélyének kézzelfogható jele volt a kül- és belföldi ösztöndíjak odaítélésének minden évben ismétlődő rituáléja. Teleki csak igen keveseket ajánlott, de kiválasztottjai csaknem minden esetben megkapták a kért ösztöndíjas helyet. Így jutott ki Cs. Szabó László Párizsba, Sibelka-Perleberg Arthur az Egyesült Államokba, tanársegédje, Glaser Lajos Karlsruheba. Ha valaki megnyerte a bizalmát vagy kiállta a próbát, akkor Teleki akár anyagilag is támogatta: Sibelka-Perleberg például megkapta Teleki tanári fizetését kiutazásának költségeire. Áldozatkészsége nem csak a diákokra terjedt ki: Teleki saját szakkönyveivel alapozta meg a kar Gazdaságföldrajzi Intézetének könyvtárát.

Tanárnak elsőrangú volt, előadónak azonban roppant gyenge. Sokszor elkalandozott, elég monoton hangon beszélt, és megvolt az a rossz szokása, hogy az előadásra szabott idő leteltével is folytatta fejtegetéseit. Akiket viszont megfogott a sok tér-

képpel, vetített képpel, rajzzal illusztrált, néha adomák kíséretében elmondott és aktuálpolitikával átszótt előadás, azok elszánt hívei lettek. Hűséges diákjai számára kirándulásokat, társasutakat szervezett: Bugactól Finnországon át sokfelé utazott velük, és szívósan harcolt azért, hogy a szegényebb sorú diákok útiköltségét előteremtse. Rendszeresen megjelent a földrajzi tanszék hallgatóinak Mikulás-napi összejövetelén, és ha oldottabb lett a hangulat, szívesen megtáncoltatta lányhallgatóit. Az egyetemen nem szerette, ha kegyelmes úrnak szólították – pedig mint volt miniszterelnöknek, kijárt ez a megszólítás. Ha tudományos életben szereplő embernek adta, névjegykártyájáról rendszeresen lesatírozta a „gróf” titulust, és az indexet is csak a vezetéknévvel írta alá. A telefonban is kurtán és határozottan mutatkozott be a vezetéknévén. Néha viszont – ha fáradt, ideges volt, vagy csalódott a hallgatóiban – tudott nagyon barátságosan is lenni. Ilyenkor lefoszlott róla a tudatos magatartásként felvett közvetlenség, és ráförmedt az őt „tanár úrnak” szólító instanciázóra: „Miért nem mindjárt Pali bácsi?”

Diákjainak balszerencséjére a vizsgáztatóknak azon rettegett fajtájához tartozott, amelyik elvárta, hogy vizsgázói kitalálják, mire gondol, és az ő gondolatmenetét kövessék. Aki a vizsgán rossz térképhez nyúlt, máris repült. Nézete az volt, hogy aki Magyarországról (értve ezen természetesen a történelmi országot) beszél, annak Európa térképéhez kell nyúlnia, aki pedig Európáról, annak legalábbis egy még nagyobb földrajzi egységet ábrázoló térképhez. Onnan, a nagyobb táj felől kellett közelíteni a témához, s aki csak a befűzött előadásszöveget tudta, annak nem volt könnyű sora. Gyakran a hozzá közel állókat is meggyötörte. Fodor Ferenc munkáival is sokszor elégedetlenkedett, és néha felrótta neki, hogy túl sokat ír. Ha valaki butaságot mondott a vizsgán, Teleki lassan feltolta szemüvegét a feje búbjára, és

nagy, átható szürke szemével rámeredt az egyre jobban vörösödő vizsgázóra, aki már sejtette: ez a vég. A legügyetlenebb, vizsgán összegyűjtött hallgatói válaszokat lerajzolta, sőt néha tréfás versebe is szedte.

A Szerb utcai kicsiny tanszék lett az egyik kiindulópontja annak a nagyszabású informális hálónak, amelynek révén Teleki a magyar közélet és kultúra különböző pontjaira kormányozta tanítványait és pártfogoltjait. 1939 és 1941 között Teleki a politikába próbálta még átemelni ezt a hálózatot, ami csak részben sikerült. Padányi-Gulyás Béla később miniszterelnöki és IBUSZ-megbízott lett Kárpátalján, Cs. Szabó László a finnországi magyar önkéntesek kiutazását készítette elő Párizsban 1939-ben, Újpétery (az egyetemen még Ulakity) Elemér és Szegedy-Maszák Aladár diplomata lett. Kovács Imre részt vett a Teleki által kezdeményezett falukutatásban, Rónai András Telekit helyettesítette a tanszéken, és később irányította az Államtudományi Intézetet. Első tanársegédeknek egyike, Szent-Iványi Domokos diplomata lett, majd 1939-től a Miniszterelnökség Tájékoztatási Osztályának vezetőjeként a külföldi propagandát irányította. Teleki asszisztensei: Kádár László és Koch Ferenc az 1945 utáni magyar földrajzi élet prominensei lettek, és a lehetőségekhez képest tisztességesen nyilatkoztak egykori mesterükről. Más tanársegédeknek nem volt ilyen szerencséjük: Glaser Lajos, Hantos Gyula és Elek Péter tragikusan korán halt meg, 1944–45-ben.

Teleki igyekezett úgy intézni, hogy dél és három között ne legyen elfoglaltsága. Ilyenkor hazatért a József térre, és együtt ebédelt családjával, találkozott gyermekeivel. Az ebédlőasztalnál, özvegy Teleki Gézáné visszavonulása idején, angolul folyt a szó. Egy, a házhoz szerződtetett angol társalkodónő tartotta edzésben a család nyelvtudását. A politikus ebéd után ledőlt pihenni, hogy kipótolja a rendszerint rövid éjszakai pihenést.

Ismerősei tudták, hogy fél három után lehet keresni telefonon. A későbbiekben megtörtént, hogy a kimerült miniszterelnököt munkatársai nem akarták vagy elfelejtették felkelteni: „Elaludtam s a szamarak nem költöttek fel” – mérgeződött 1940 augusztusában, amikor késve érkezett a Vigadóba, a Gyöngösbokréta nagygyűlésére.¹² A szunyókálás után vagy visszatért az egyetemre, vagy más, társadalmi, politikai feladatai után nézett. Néha több helyen kellett megjelennie, amivel még nem volt vége a napnak: esténként társasvacsorákra ment, és gyakran még ezután is volt tennivalója; látogatókat fogadott, vagy írt. Sokoldalú társadalmi vagy revíziós foglalatosságaiból adódóan számos vendége volt a Teleki-palotának: Budapestre akkreditált diplomaták, cserkészvezetők, tanártársak, tanítványok, rokonok külföldi utazók. A látogatók csaknem egyöntetűen nyilatkoztak róla: megnyerő, kedves házigazda volt, rendkívüli műveltségű tudós, aki belefeledkezett egy-egy monológjába. Ha esténként kimozdult a házból, azt nem a művelődés miatt tette. A mozit, tudjuk, nem kedvelte, színházba inkább a felesége járt, néha elkísérte őt, de inkább illemből. Sokat olvasott; hogy ebben mennyi volt a szépirodalom, azt aligha lehet megtudni. Mindenesetre jellemző, hogy az 1940-es könyvnapra kilátogatva nem Németh László vagy Bánffy Miklós, esetleg Márai könyvei érdekelték, hanem egy Fehér Szarvas művésznevű magyar állandó munkáját dedikáltatta. Idős korában is nagyon kedvelte Karl May indiántörténeteit, amit politikustársai gyermektegnél vonásának tartottak. Reményik Sándor verseit valószínűleg szerette, mert egyik földrajzi tárgyú beszédében említette meg egyik kevésbé ismert költeményét.

Jóval éjjel után feküdt le, de nem aludt jól. A József tér ebben az időben forgalmas autóbusszállomás volt, a sofőrök nagy fékcsikorgás és dudálás közepette kanyarodtak be a térre, még a késő esti órákban is.

OSZTÁLYFŐNÖKI ÓRA, SKANZEN, MUNKATÁBOR

Ahogy 1904 végén, a házfelosztás után vagy 1916-ban, az erdélyi román betörés nyomán, 1938 tavaszán Teleki a rá jellemző ösztönrel ismét megérezte, hogy az ország újabb megpróbáltatások előtt áll, és ezért szerepe van a politika élvonalában. Az év elején már részt vett azokon a háttérbeszélgetéseken, amelyeken a még be sem nyújtott első zsidótörvény várható következményeit vitatták meg. A nemzetközi politikai viszonyok gyökeres fordulatát az Anschluss jelezte. Teleki a kormánypárt lapjában, a *Függetlenség*ben igyekezett levonni a tanulságokat a nagyközönség számára: „Két velünk baráti ország egy nemzethez tartozó népe egyesült – a világtörténelmi folyamat során, mondhatjuk a természet rendjén.”¹ Több nemzedékre kiható változás kezdődik a világban, irányításához „a múltból és az ősi józanságból kellene erőt merítenie a nemzetnek. Több bizalomra van szükség – írta –, és ezt a kitartást és erőt a nemzet a magyar falu népében találhatja meg”, amely felé ezért is kell érdeklődéssel fordulnia – ezzel talán utalt az általa kezdeményezett szociográfiai munkákra is.

E „több nemzedékre kiható változás” közepette nem akart tétlenkedni, és amikor Darányi Kálmán lemondása után Imrédy Béla alakított kormányt, 1938. május 14-én elvállalta a kultuszminiszteri tárcát. Imrédyt felületesen már ismerte az Országos Kaszinó és a Hunnia Egylet tagsági köréből, közgazdasági tudását kezdetben nagyra becsülte, nézeteik pedig számos ponton egyeztek. Hogy elhatározása nem örök időkre szól, jelezte az is: katedráját fenntartották számára a műegyetemen. Kinevezését a kormány liberális ellenzéke is bizalommal fogadta. A Klebelsberg (ma Hold) utcai minisztérium tisztviselői előtti bemutatkozó beszédében Teleki hangsúlyozta, hogy nem „reszort-miniszterként” jött vissza, hanem mint „öreg szegedi harcos”, akit most előástak, mert „meg kell fogni a dolgokat és pedig keményen és szigorúan”.² Programját csak nagyon vázlatosan ismertette: méltatta elődjének munkásságát, megemlítette a cserkészlet jellem- és emberformáló iskoláját, és erőteljesen hangsúlyozta, hogy a magyar köz- és felsőoktatásból ki akarja iktatni a protekciót. Ellentmondásossága végigkísérte pályáját, hiszen miközben ez régi ideája volt, ismerőseinek, barátainak vagy támogatottjainak igyekezett segíteni – jó néhány protekciós levelét vagy válszát ismerjük ebből az időszakból.

Részletes programot június 11-én hirdetett a képviselőházban, amikor hozzászólt a költségvetési vitában a kultusztárca büdzséjéhez. Magát elsősorban „nevelésügyi miniszternek” nevezte, aki nemcsak az iskolásokat, hanem a nemzet egészét szeretné oktatni. Férfián bevallotta, hogy a művészethez nem ért, és beszédének alaphangját két fő téma jelentette: Egyrészt letette a voksot az elméleti képzés hasznossága mellett, és ezen belül is a humán műveltség jelentőségét hangoztatta. Másrészt – a magyar kultuszminiszterek közül talán elsőként – a népi kultúra állami támogatását állította törekvéseinek

középpontjába. Az iskolán kívüli népművelés előmozdítása mellett megígérte a néprajzi műemlékek törzskönyvezését, a néprajzi ismeretek tanárképzésbe való beemelését (földrajz, magyar és történelem szakon, valamint a tanítóképzésben). Továbbá tervének fontos részeként említette a népzenei és néprajzi gyűjtés segítségét, az egyetemi ifjúság bevonását a falukutatásba. Az ország háza előtt beszélt egy skandináv mintájú skanzen felállításáról is. Az intézménynek már a helyét is kiszemelte: az akkori Néprajzi Múzeum épülete előtt, a Népligetben. (A háború idején nem jött létre, az idea három évtizeddel később, Szentendrén valósult meg.) Az ügy intézését régi barátjára, néphagyományról vallott eszméinek szellemi gondozójára, Györffy Istvánra bízta, aki a „legtősgyökerebb magyar ember, akit a T. Ház valaha látott”.³

Tárcájához tartozott az 1937-ben létrehozott Értelmiségi Munkanélküliség Kormánybiztossága. Ebbe 1938-ban beolvasztották a keresztény kiségzisztenciák talpra állását, megerősödését elősegítő Nemzeti Önállósítási Alapot. A két szervezet értelmiségi kormánybiztossággént az első, majd a második zsidótörvény társadalompolitikai programjának, az „őrségváltásnak” legfontosabb lebonyolítója lett, pontatlanul körülírt, ám annál szélesebben értelmezett feladatkörrel s egyre növekvő munkatársi gárdával. Vezetője, Kultsár István minisztériumi tanácsos, a magyar kormányzati zsidópolitika egyik rejtélyes alakja (1945-ben Dél-Amerikába emigrált, és elkerülte a felelősségre vonást) Teleki egyik fontos munkatársává avanzsált. Személyét és működését Teleki olyannyira fontosnak tartotta, hogy elérte, kormányra kerülése után, 1939-től, a kormánybiztosság a Miniszterelnökség alá tartozzon. Miniszteri ténykedésének kezdetéhez kötődik a harmincas évek egyik legnagyobb, Magyarországon rendezett nemzetközi eseménye, az eucharisztikus világkongress-

szus. Mint hívő katolikus és mint kultuszminiszter tevékenyen részt vett a találkozók előkészületeiben. Május 22-én élete legrosszabb vezércikkében köszöntötte a kongresszust a kormánypárti *Budapesti Hírlap*ban. Teleki Székesfehérváron fogadta a Magyarországra érkező Pacelli bíborost, államtitkárt (a későbbi XII. Püsst), a pápa Budapestre küldött legátusát. A május 25-én kezdődő ünnepségeken Teleki is buzgón részt vett. A rendezvény abban is hasonlított a gödöllői dzsemborira, hogy Berlin megtiltotta a német és osztrák híveknek az eseménysorozaton való részvételt.

Nyáron az időt intenzív országjárással töltötte: cserkész- és leventetáborokat, valamint egyetemi munkatáborokat látogatott. Az évtized elején Németországban szerzett tapasztalatait, illetve itthoni megvalósulásukat kereste. A fennmaradt, elsórt utalások szerint a rá jellemző hiperaktivitással egyszerre sok mindenbe belekezdett. Pontosan nem körvonalazott országos minősítési rendszert akart kidolgoztatni a középiskolai tanárokról. Első lépésként az egyetemi tanároktól információkat kért tanárrá lett egykori diákjaikról. Az új rendszer fellazította volna a „nyers rangsor szerinti előmenetelt”, elsősorban az illető tanár „egyéniségéről, jelleméről, szaktudásáról és munkájáról” nyert információk alapján. Ez a gigászi kataszter ugyan nem készült el, előmunkálata (az egyetemi oktatók kikérdezése) azonban megindult.⁴ Korábbi tapasztalatai (ilyen volt a pártfogoltjai által a dunántúli Kemséről írott szociográfia) alapján nagyszabású, a kormányzat által támogatott és koordinált falukutató, szociografikus munka elindítását határozta el. A tervezett kutatás személyi állományát az általa mozgatott egyesületi háló adta volna, a Fialtal Magyarság mozgalomtól a cserkészeten át a hivatásrendi szervezetek és a diákszövetségek állományáig. Pénzhiány miatt be kellett jelentenie a Nemzeti Sportcsarnok tervének

elvetését. Máig nyúló jelentősége van az osztályfőnöki óra középiskolai bevezetésének: mindenki, aki unatkozott már pénteken a hatodik órában, azt Telekinek köszönje. S hozott két, rá tökéletesen jellemző, szimbolikus döntést is: engedélyezte az iskolákban a levente- és cserkészjelvények használatát, és szeptember 11-i dátummal dörgedelmes körlevelet közölt a közoktatás felhivatalos lapjában: „Tudomást szereztem arról, hogy arcképemet illetéktelen egyének felhatalmazás nélkül megnagyítva eladásra kínálják az iskolák igazgatóságának. Erre felhatalmazást senkinek sem adtam, de különben is felhívom Címet, hogy arcképem beszerzésétől tartózkodjék.”⁵

1938. szeptember elején egy elhunyt kereszténypárti képviselő helyén megpályázta a tokaji mandátumot, és különösebb gond nélkül el is nyerte.

Saját reformjainak keresztülvitelére kevés ideje maradt. Az európai politika fordulatai úgy hozták, hogy Magyarországnak és a magyar kormánynak nem az oktató-nevelő Telekire, hanem a revízió ideológusára volt szüksége. Az 1938. szeptember 29-én, többhetes nemzetközi feszültség után megszületett müncheni egyezmény a függelékében úgy rendelkezett, hogy a Csehszlovákiával szemben támasztott, magyar és lengyel kisebbségeket érintő igényeket az érdekelt országoknak három hónapon belül tárgyalásos úton kell rendezniük. Ellenkező esetben az újból összeülő négyhatalmi konferencia veszi a kérdést napirendjére. Az Imrédy Béla vezette budapesti kormány – miután Horthyval együtt augusztus végén Kielben elutasította, hogy fegyveresen provokálja északi szomszédját és háborút robbantson ki – igyekezett nyomatékosítani területi igényeit. Október 5-től Kozma Miklós volt belügyminiszter szervezésében sebtében felszerelt diverzáns csoportok törtek be csehszlovák területre, hogy ott szabotázsokat hajt-

sanak végre és általános felkelést robbantsanak ki. A sietség és a nem megfelelő szűrés miatt Héjjas Iván Rongyos Gárdájának tagjai mellett/között számos nyilas aktivista is felbukkant az irregulárisok között, akiknek fogságba esése tovább élezte a budapesti közhangulatot október második felében. Másfelől a magyar kormány rögtön München után kifejezte készségét a kérdések tárgyalásos rendezésére. Némi huzavona után Komáromot jelölték ki a magyar és a csehszlovák fél találkozásának színhelyéül. A delegációnak tagja lett Teleki is, és a küldöttséget szállító Zsófia gőzös vitte magával az Államtudományi Intézet vaskos dokumentációját.

A magyar területi követelések tükrözték azt az „Európa, a szomszédok és Magyarország érdekében” elfogadott kompromisszumot, amely döntően etnikai szempontokra korlátozta a területcsere alapját. Az 1910-es népszámlást véve alapul a magyar küldöttség 14 153 négyzetkilométer terület átengedését kérte, 1 millió 90 ezer lakossal, akik közül 848 969 volt magyar (77,9 százalék). Budapest igényt tartott 12 magyar többségű városra és a 830 magyar többségű községből 812-re. A csehszlovák fél időhúzásra játszott, és csekély mértékű terület átengedését tartotta elképzelhetőnek. A felkínált terület nagysága ugyan napról napra növekedett, de egyelőre messze elmaradt attól, amit a magyar delegáció várt. Az ötnapos tárgyalássorozaton a kultuszminiszter kulcsszerepet játszott. Izgatott és felvillanyozott volt, érthető okokból. Másfél évtizedes szervezőmunkájáról kellett számot adnia a magyar kormányzat képviselői előtt. Bemutathatta, hogy elképzelései mennyire voltak helyesek, mennyire érvényesek a való életben. A csehszlovák felet szinte kizárólag szlovákok képviselték, sebtében összeszedett háttéranyagokkal. A küldöttség vezetője Jozef Tiso teljhatalmú miniszter, később szlovák miniszterelnök és államfő volt. A két dele-

gáció közti színvonalbeli különbséget a képzett és részben a Monarchia központi hivatalaiban szocializálódott magyar fél nem habozott érzékeltetni. Megszólalásaiban Teleki következetesen ragaszkodott az etnikai alapú határkorrekcióhoz, elvetve minden gazdasági, földrajzi vagy közlekedési érvet, és a Kánya külügyminiszterrel kialakított összjátékában gyakran sarokba szorította a szlovák felet. Amely az idő előrehaladtával ugyan egyre többet ígért, de még mindig nem eleget. Tiso és társai Berlinben kerestek támogatást a magyar törekvések ellen, s némi sikerrel is jártak. Teleki felajzott kedélyállapota ingerültségbe fordult a németek ellen, amikor egy rögtönzött sajtókonferencián a fiatal német nemzetiszocialista újságírók egy „Was glauben Sie...” kezdetű kérdésére odavágta: „Istent hiszem, és jó katolikus vagyok.”⁶

A tárgyalások végül október 14-én megszakadtak. A magyar fél két kisvárost – a jóindulat jeleként – még október elején visszakapott: Ipolyságra és Sátoraljaújhely elcsatolt felére kitörő lelkesedés közepette vonult be a honvédség. Bő héttel később Berlin közvetítésével a szlovák fél újabb ajánlattal élt, amely már csaknem megegyezett az etnikai határvonallal és a magyar követelésekkel. Ám Pozsonyt, Nyitrát, Kasát, Ungvárt és Munkácsot Csehszlovákiánál hagyta volna, ezért azt Budapest elvetette.

A komáromi tárgyalások sikertelensége, Imrédy harciasága, a sajtó által felajzott közvélemény nyomása és a szélsőjobb oldali propaganda október közepére rendkívül feszült hangulatot alakított ki Budapesten. A nyilaskeresztesek hevesen támadták a „tehetetlen kormányt”. Kétségtől kívül kifejezték valamit a közvélemény hangulatából, és ráadásul azt is tudták, mit akarnak: hatalmat, még az év vége előtt. A kormány mögött nem állt igazi tömegtámogatás, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) széthullóban volt, az Imrédy által szeptemberben meghirde-

tett „csodás forradalom” programja és a miniszterelnök egyre kevésbé titkolt antiparlamentáris elképzelései miatt. Teleki egy hónapon belül másodszor mutathatta meg, hogy az általa addig végzett munka mit ér – ezúttal a belpolitikában.

A Fiatl Magyarország és más katolikus szervezetek köréből kiindulól A Névtelen Magyar Mozgalma a miniszterelnök támogatójaként lépett fel. Az új szerveződés 1938. október 16-ra nagygyűlést hirdetett a budapesti Szabadság térre, az Ereklýs Országzászlóhoz. A fővárosban falragaszok hívták tüntetésre a járókelóket, és az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) kékingesei szélsőjobbaldali provokációkra is készen vonultak fel a Tőzsde épülete elé. A tíz-tizenkétezer embert megmozgató tömeggyűlésen nagyobbbrészt felkiáltójelekkel nyomatékosított, radikálisnak tűnő, ám a kormánypolitikához simuló és a szélsőjobbaldal szándékait keresztező követelések hangzottak el. Október végén még EMSZO- és KALOT- (Katolikus Agrárfjúsági Egyletek Legényegyletek Országos Testülete) nagygyűlések követték a Szabadság téri rendezvényt, s novemberi számában a *Fiatl Magyarország* közölte a Fiatl Magyarország Mozgalom „nemzetpolitikai eszméit és elszánásait”, amelyek egyúttal a Névtelen Magyar követelése is voltak. Az újólag Fodor Ferenc aláírásával közzétett iratban az erős nemzeti állam követelése mellett a „gyorsított evolúció”, a szociális államreform, a tekintély helyreállítása, a hivatásrendi szervezetek gazdasági parlamentjének felállítása, a liberális kapitalizmus elvetése, a középosztály népi elemekkel való felfrissítése, az álláshalmaz megszüntetése, a tőke nemzeti ellenőrzés alá helyezése, az indokolatlan vagyonszerzés felülvizsgálata és a földreform szerepelt. A kiáltvány szerint a zsidókat, hacsak egyénileg nem bizonyították „a nemzet céljaival” vagy „a kereszténységgel való azonosulásukat”, idegenként kell kezelni, befolyásukat a gaz-

daságban és a kultúrában vissza kell szorítani, a magyar lelket pedig meg kell tisztítani a „zsidó szellemű fertőzéstől”. A brosúra kiadása, a demonstrációk, a nyilaskeresztes agitáció lecsendesítése mellett más eredménye nem volt a mozgalomnak, és már novemberben elhalt.

A Névtelen Magyar Mozgalmában szereplő tanítványai, káderei egy részétől Telekinek is el kellett határolódnia, amikor kirobbant a Táj- és Népkutató Intézet kiállításának botránya. Az intézetet egy október 19-én kelt kultuszminisztériumi rendelet hozta létre, s logikus betetőzése lett volna Teleki 1920 óta követett gondolatainak, a néprajz és a földrajz összekapcsolásának, a népismeret felértékelésének, az etnográfia iskolai oktatásának, amely testet öltött részint a Szociográfiai Intézet megalapításában, másfelől miniszteri programbeszédében. Györffy István kutatásait közeletről ismerte, és Magyary Zoltán tati kísérleteiről is értesült: a két professzor műhelye mellé saját tanítványi körét szerette volna odarendelni. Az új intézet lett volna a meginduló hivatalos falukutatás tudományos bázisa. Feladata „a táj- és népkutatás előkészítése és szervezése”.

Az intézet első nyilvános fellépése egy, a Károlyi-palotában rendezett kiállítás lett, amelyben a különböző csoportok mutatták be addigi munkájukat. Teleki tanítványai és intézetei elsősorban nemzetiségi térképekkel és részben egyes alföldi területek gazdasági földrajzi feltárásával szerepeltek. A palota falán hatalmas pannók ismertették a magyarországi földbirtokviszonyok aránytalanságait, a föld nélküli parasztok tömegét, a hitbizományok szaporodását és egészségtelen gazdasági hatásait. Sőt, a rendezők megoldásokat is javasoltak. A kiállítás rögvést a november 21-i megnyitó után botrányt kavart. A megnyitó előtt Teleki körbejárt, és letakartatott ugyan néhány idézetet, de az *Új Magyarország* újságírójának még csak rosszat sejtve annyit mondott, hogy nem látta a kiállítást. A hagyo-

mányos politikai és társadalmi elit, élén Somssich Lászlóval, a nagybirtokosokat tömörítő Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnökével, tiltakozott. Esterházy Móríc ötvenezer holdas birtokos, volt miniszterelnök a kiállítás emlékkönyvében bejegyzésben tudatta helytelenítő véleményét. A tárlatot Teleki két héttel a tiltakozás után bezáratta, majd intézkedett az intézet becsukásáról is. Előtte magához kérte a rendezőket; több mint egy órán keresztül szapulta munkájukat, rámutatott a kiállítás általa vélelmezett hibáira. Fejmosása a híres szavakkal zárult: „most pedig visszatérek az osztályomhoz”.⁷ Ennek az eseménysornak állít emléket Bereményi Géza 1985-ös filmje, *A tanítványok*. A Táj- és Népkutató botránya két okból tanulságos: egyfelől világos, hogy Teleki politikai nyomásnak és nem jobb meggyőződésének engedelmességgel zárta be a kiállítást. Valamiféle földreform szükségességéről maga is meg volt győződve. Másfelől Teleki belátását jellemzi, hogy bár megtagadta tanítványait, Kovács Imre pedig megtagadta őt, a kiállítás egyik szervezőjének sem származott később baja abból, hogy részt vett a rendezésben. Az eset és a vele szemben megfogalmazott vádak olyannyira feldúlták, hogy – bár általában helytelenítette a zabolátlan parlamenti viselkedést – belekiabált a szélsőjobboldali Rajniss Ferenc interpellációjába, amelyben a képviselő azt állította, hogy „Telekiben győzött a gróf”. „Legfeljebb a tisztességes ember győzött, nem a gróf!” – vetette oda az (akkor) ellenzéki képviselőnek.⁸

Ezekben a napokban megsűrűsödtek az események körülvette. 1938. november 2-án, az első bécsi döntés nyomán visszatért Magyarországhoz a Felvidék többségében magyarok által lakott déli sávja. A 12 400 négyzetkilométernyi területtel több mint egymillió lakos tért vissza. A bevonulás eufóriájában Teleki is osztozott, bár az etnikai határkijelölés nem mindenben volt ínyére. E mellett kardoskodott a komáromi tárgyalások során,

de később már úgy állította be, hogy a bécsi döntés „a mi felfogásunkkal nem tökéletesen egyező elv alapján jött létre: a szorosán vett nemzetiségi arányszám alapján”.⁹ Komáromba cserkészegyenruhában vonult be, és ő lett a magyar küldöttség irányítója a magyar–szlovák határmegállapító bizottságban. Ténykedését illetően közeli munkatársa, Rónai András, Teleki empatikus, szakszerű és a szlovák féllel szemben nagyvonalú álláspontját emelte ki. Andorka Rudolf ezredes, az egyik tárgyaló és Teleki miniszterelnöki kinevezése után a magyar delegáció vezetője már korántsem volt ilyen hízelgő: „Teleki pepecsel”, „ludas a munkácsi határvonal meghúzásában”, „tehetetlen”, „igen merev”, „professzoros bölcselkedő” – írta róla.¹⁰ Teleki kezdetben többször is le akart mondani a főtárgyalói tisztről, csak munkatársainak nyomására maradt. Távozása után mindenesetre két hét alatt sikerült megegyezni a határ végleges vonaláról, ami arra utal, hogy a Vkf 2. vezetőjének lehetett valamelyes igazsága.

Novemberben Imrédy átalakította kormányát, és lecserélte néhány, túlzottan retrográdnak tartott miniszterét. Ekkor távozott az igazságügy-, az ipari, a földművelésügyi, a honvédelmi miniszter, és helyükbe új, a jobboldali reformpolitika mellett elkötelezett politikusok kerültek. A kormánypárt jelentős részében már ez is visszatetszést keltett. A gömbösi tisztogatásokat túlélő konzervatív-liberálisok, mérsékelt katolikus politikusok megriadtak a miniszterelnöknek a kormánypárt totalitárius tömegpárttá alakítását és a rendeleti kormányzás bevezetését célzó kiszivárgó terveitől. November 22-én ötvennégy képviselő – köztük számos volt miniszter, államtitkár – kilépett a kormányzó NEP-ből, majd még négyen követték őket, a korábban kilépettekkel együtt hatvankét képviselő hagyta el a kormánypártot, és az ellenzékkel együtt november 23-án leszavazták a miniszterelnököt. Teleki mélyen elítélte a disszidenseket, szerinte forradalmi veszélybe

sodorták az országot, mert teret nyitottak a nyilasok fellépésének. Talán abban is volt valamelyes szerepe, hogy a Táj- és Népkutató fiataljai gyorsan elkészítettek néhány statisztikát a disszidens képviselőkről: ezek szerint köztük a felügyelőbizottsági tagságot viselők aránya négyszer magasabb volt, mint a bentmaradtak között. Horthy Miklós kormányzó november 24. és 27. között Telekivel is konzultált a válság megoldásáról. A kultuszminister már azt is ellenezte, hogy a kormány lemondjon, s ezért mindenféle jogi csűrést-csavarást megengedhetőnek tartott: úgy tűnik, hogy Teleki volt az, aki rábeszélte a kormányzót Imrédy marasztására. November 27-én Horthy újra Imrédyt kérte fel kormányalakításra.

Az ellenzék azonban megtalálta a módját, hogy a végzetesen meggyengült Imrédyt kiüsse a kormányzásból. Rassay Károly, a szabadelvű ellenzék vezére Imrédy zsidó felmenőiről szerzett be dokumentumokat. A miniszterelnök kezdetben tagadta a vádak, majd felajánlotta lemondását Horthynak. A korszak egyik jól informált politikusa, Zsitvay Tibor szerint Telekit Keresztes-Fischer Ferenc belügyminister ajánlotta a kormányzó figyelmébe. A feltételezést megerősíti, hogy a kormányválság napjaiban Teleki jobbára a belügyminister kíséretében ingázott a Sándor-palota és a kormányzó rezidenciája között. Végül hagyta magát meggyőzni, bár számtalan anekdota kering arról, hogy nem voltak jó előérzetei a megbízatással kapcsolatban. Egykori tanársegéde így emlékezett: „Mi fiatal munkatársai a tanszéken [...] éppen olyan jól tudtuk mint ő, hogy egy újabb miniszterelnökséget ő nem fog túlélni. De lebeszélni nem lehetett. Ha országos érdekről volt szó, azt mondta: »Hát legfeljebb rámegy az ember«.”¹¹ A szándékolt flegma tengermély depressziót takart: meg volt győződve arról, hogy személye és munkássága magasabb célokat szolgál, a nemzetnek pedig erre az áldozatra szüksége van.

VÉGZET ÉS AKARAT

Teleki átvette Imrédy összes miniszterét, csak az általa odahagyott kultuszministeri posztra hívta meg Hóman Bálint történészt, egyetemi tanárt, aki elődje is volt a tárcánál. A kormányon belüli erőviszonyok kezdetben kiegyensúlyozottnak tűntek, bár a látszólagos összhang hamar megbomlott. A frakciók, érdekcsoportok között a miniszterelnök volt a kiegyensúlyozó személyiség, és ez az idő előrehaladtával egyre jobban kikezdte munkakedvét. Keresztes-Fischer Ferenc belügyministerre, a magyar politika nagy szürke eminenciására bizton számíthatott. Csáky István és Hóman a politika reformista, markánsan jobboldali alakjai közé tartoztak, egyúttal évtizedes ismeretség, barátság fűzte őket Telekihez. Teleki Mihály földművelésügyi minister rokona volt a család nexusokat mindig sokra értékelő kormányfőnek. Radikális jobboldali szimpátiája és Imrédy iránti elkötelezettsége csak 1940 folyamán vált nyilvánvalóvá. Bartha Károly honvédelmi minister a katonai ügyeket mindig saját terepének tekintő kormányzó jelöltje volt, hozzányúlni nem lehetett. Vele azonban még mindig jobban szót értett, mint Werth Henrik vezérkari főnökkel. Vele Teleki viszonya az első hetekben ellehetetlenült. Reményi-Schneller Lajos, aki 1938 márciusá-

tól Szálasi Ferenc kormányáig valamennyi hazai kabinetnek tagja maradt, a társadalmi reformok iránt elkötelezett, egyre jobbra tolódó technokrata mintapéldánya volt. Lenyűgözte Telekit azzal, hogy reformterveire, az újrakezverezésre mindig tudott pénzt szerezni, és a költségvetést – merész húzások árán ugyan, de – többé-kevésbé egyensúlyban tartotta. A kormányfő még azt sem vélte elképzelhetetlennek, hogy Reményi-Schneller legyen az utódja. Kunder Antal kereskedelmi és iparügyi miniszter szintén fontos tárca birtokosa volt, olyané, amelynek Teleki az elődeinél hangsúlyosabb szerepre szánt. De nem alakult ki köztük bizalmi viszony, és ez nem véletlen: Kunder nyugalmazott katonatiszt volt, és radikális jobboldali. Jaross Andor felvidéki ügyekért felelős tárca nélküli miniszter is azért került egyre inkább periferikus helyzetbe, mert alkalmatlan volt a Teleki számára kulcsproblémát jelentő nemzetiségi kérdés kezelésére. Híveinek erőszakos nyomulása a visszacsatolt részekben és Imrédyhez való lojalitása mind-mind nehezítették a vele való együttműködést. Tasnádi Nagy Andrásra, az igazságügy-miniszterre pedig kulcsfeladat várt: neki kellett képviselnie a parlamentben az Imrédy Bélától örökölt második zsidótörvényt.

Az új kormányfőt csaknem egyöntetűen lelkesen fogadta a hazai politikai közvélemény. Hunyady Sándortól Bajcsy-Zsilinszky Endrén át Gratz Gusztávig a legkülönbözőbb szellemi irányzatú politikusok és értelmiségiek nyilatkoztak róla kedvezően.

Pedig 1939. február 22-én elmondott programbeszédében Teleki hangsúlyozottan vállalta elődjének programját. Hosszas elmélkedő, történeti bevezetés után kitért az általa legfontosabbnak tartott törvénytervezetekre, így a már előkészített zsidótörvény-javaslatra is: „Ne gondolja azt senki, hogy egy olyan törvénynek, mint a zsidótörvény, előterjesz-

Második miniszterelnöksége idején

tése és keresztülvitele nem fájdalmas folyamat. De a nemzet jellegének, nemzeti jellemvonásának különösen a vezető körökben való fenntartása érdekében itt nemcsak hogy valamit tenni kell, amit mindenki belát, mindenki elismer, hanem súlyos lépésekre kell a nemzetnek magát elhatároznia. [...] Ne gondolja azt senki sem idebenn, sem külföldön, ahol ilyeneket írtak, hogy ez a törvény német, vagy bármilyen más mintára készült, vagy éppenséggel valami nyomás alatt keletkezett.”¹ Ez tökéletesen igaz volt. Teleki még kultusz-miniszterként hosszú levélben tájékoztatta egy angol ismerőst a magyar „zsidókérdés” állásáról, és tudatta: a magyar politikai elit a második zsidótörvényt mindenféle külső nyomás nélkül készítette elő. Ha valaki még bízott volna abban, hogy Teleki a törvényt visszavonja, néhány nappal később csalódnia kellett, amikor a miniszterelnök bejelentette, hogy a javaslat lesz „utolsó küzdelmünk a zsidósággal”.²

Bemutakozó beszédében a földreformról, vagyis a kis-haszonbérletek kialakításáról szóló törvényjavaslatról kijelentette: „Bízom abban és hiszem, hogy a magyar nemesség utódai – azé a nemességé, amely politikai előjogairól le tudott mondani azért, hogy a nemzet megerősítésére a jobbágyságot magához vonja és azzal eggyé legyen – most is megértik azt, hogy a nemzet megerősítése céljából szükségünk van a föld olyan elosztására, amely a földhözköttetek társadalmát, amelyhez a nemesség, a régi földbirtokosság is egyformán hozzátartozik, kiszélesítse és megerősítse. [...] Az viszont, hogy magyarabb és biztosabb kézbe akarjuk juttatni azt a földet, amely ma idegenebbek, vagy olyanok kezén van, akiket családi tradíció nem köt a földhöz, igazán nem lehet kétséges feladata bármely magyar kormánynak sem” – amivel utalt arra, hogy a földkérdést a „zsidókérdéssel” összekapcsolva kívánja rendezni. Belpolitikai kérdésekről és a kapcsolódó törvényjavaslatokról ugyancsak beszélt Teleki: hitet tett a győri program folytatása mellett, szólt gazdavédelemről, szociális törvények meghozataláról, közoktatási kérdésekről és a visszacsatolt Felvidék problémáiról. Rátérve a külpolitikára, újfent hangsúlyozta, hogy Magyarország külkapcsolataiban a Berlin–Róma-tengelyre kíván támaszkodni, és a revízió első eredményeinek támogatásával „Hitler kancellár és Mussolini kormányfő örökre beírták nevüket a magyar történelembe”. De nem hagyott kétséget a magyar külpolitika további feladatai felől sem, és megint csak hangsúlyozta: „A magyar külpolitika legfőbb célkitűzése a nemzet életfolyamának biztosítása és jogos követeléseinek megvalósítása békés eszközökkel” – azaz a revízió. A beszéd további külpolitikával foglalkozó részei óvatos egyensúlyozást jelentettek „a nyugati hatalmak békepolitikája” és a magyar nemzeti szuverenitás óvatos körülírásai között.³

Bemutakozását a Ház csaknem minden oldalán megleléssel fogadták. Nemcsak a kormánypártiak, hanem a kisgazdák vezére, Eckhardt Tibor, a behívott felvidéki képviselők és a kormánytámogató kereszténypártiak oldaláról is. A szociáldemokraták nevében Peyer Károly jelezte, hogy miután a miniszterelnök fenntartja az előző kormány javaslatait, a szociáldemokratáknak nem áll módjukban bizalmat szavazni a kormánynak. Ugyanakkor kijelentette: Teleki beszédében „jóleső hang nyilvánult meg”, a tudós, az európai gondolkodású ember szólt belőle. Egyúttal alaposan ráhibázott, amikor kijelentette: „Az ellenzékkel majd csak valahogy meglesz, csak a saját pártjával tudjon meglegni.”⁴ Az addig elhangzottakra és ez utóbbi látnoki mondatra az egyik kormánypárti képviselő idegesen jegyezte meg: „Ez se ellenzéki! Hát már nem lesz ellenzéki beszéd?” Sigray Antal (pártonkívüli legitimista ellenzéki) Telekivel ápolt gyerekkori barátsága ellenére már több

fenntartást hangoztatott, és elsősorban a zsidók jogfosztását róta fel a kormányfőnek. Rassay Károly az ellenzéki liberálisok nevében bejelentette, hogy bár a miniszterelnök személye iránt „nem bizalmatlan”, és jelezte, hogy mélyreható gazdasági-társadalmi reformokban partnerei lesznek a kormánynak, de kételyeit fejezte ki az iránt, hogy a zsidótörvény-javaslatl bármit is meg lehet oldani. Végezetül jelezte, hogy ez utóbbi és az előd programjához való viszony miatt nem szavazzák meg a kormányprogramot.⁵ A disszidens képviselők is bizalmukat fejezték ki. Pedig egyik vezéralakjuk, a volt házelnök és filozófus, Kornis Gyula megsemmisítő bírálatot mondott néhány évvel később volt barátjáról: „Gr. Teleki Pál jó magyar ember volt, de csekély képességű, befolyásolható, inkoherens gondolkodású, szellemi arabeszkében gondolkodó, aforizmatikus, de nem rendszeres elmejárású. Emellett rendkívül szeszélyes, a dolgokat végig nem gondoló. Magát bizalmas körben többször is kalándornak mondta. Az is volt.”⁶

Vázsonyi János demokrata párti képviselő érzelmes, mégis kemény hangú előadásban figyelmeztette a kormánynak a „zsidókérdésben” elfoglalt álláspontjának tarthatatlanságára, s emlékeztette a kabinetet a történelem ítélőszéke előtti felelősségre.⁷ Egyértelműen ellenséges hangot csak Hubay Kálmán ütött meg a nyilaskeresztesek nevében: Szálasi szabadlábra helyezését és a nyilas *Magyarság* napilap megjelenésének újraengedélyezését követelte.

Az ingerültségre minden oka megvolt Hubaynak: miután 1939. február 3-án ismeretlen egyének kézigránatos támadást hajtottak végre a Dohány utcai zsinagóga ellen, a belügyminiszter február 24-én betiltotta a Magyar Nemzeti Szocialista Párt–Hungarista Mozgalom működését. Több mint százhusz pártirodát bezártak, másfél száz aktivistát őrizetbe vettek, és 43 vezető politikust internáltak, a mozgalom egyetlen napi-

lapját, a *Magyarságot* pedig betiltották. A kormány e lépése és a parlamenti visszhangok kedvező hatást keltettek a nyugat-európai fővárosokban. A budapesti francia követ reagált a legkorábban a kinevezésre. Szerinte Teleki, aki „inkább a tudományok embere, mint a tetteké”, ügyel majd országának Németországgal szembeni függetlenségére. Javára írták jó nyugati tudományos kapcsolatait és a gödöllői francia gimnázium felállítása körül szerzett érdemeit.⁸ A brit diplomaták már óvatosabbak voltak: bár elismerték Telekinek az angol kultúra terjesztésében kultuszminiszterként szerzett érdemeit, és ismerték angolbarátságát, Londonban némi tartózkodással fogadták a lelkes budapesti követjelentéseket, amelyek Teleki első politikai lépéseinek bátorságát, népszerűségét, puritanizmusát és a hagyományokhoz való ragaszkodását taglalták. Adolf Hitler pedig még azt az udvariatlanságot is elkövette, hogy Teleki bemutatkozó táviratára sem válaszolt, amit Londonban szintén jó jelnek véltek. A budapesti német diplomaták tartózkodóan kommentálták Teleki kormányra jutását: úgy látták, bírja a kormányzó bizalmát, reálpolitikusnak mutatja magát, aki képes lesz átvinni a zsidótörvény javaslatát a parlamenten, hogy aztán új választásokon mérethesse meg politikáját.

Kétségtelen, hogy az új kormányzat Berlinnek is tett gesztusokat. 1939. február 24-én hivatalossá vált Magyarország csatlakozása az Antikomintern Paktumhoz. Ennek következtében a Szovjetunió deklarálta, hogy megszakítja a közvetlen diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal, követségét visszahívja Budapestről, és hasonló lépésre szólította fel a magyar kormánynak. Emellett a magyar fél elhatározta magát a Népszövetségből való kilépésre is: az előkészületeket még Imrédy Béla kormányzása alatt kezdte meg a magyar diplomácia. Erre formailag ugyan csak április 11-én került sor, s Magyarország

tagja maradt néhány kisebb jelentőségű népszövetségi szervezetnek (Nemzetközi Munkaügyi Hivatal stb.), de a döntés bizonyosan nem Teleki ellenére született.

Németország jóindulatára Magyarországnak hamarosan szüksége lett. A csehszlovák állam meghagyott területén olyan irányt vettek belpolitikai események, hogy Németországnak oka és érdeke lett beavatkozni. Budapestet ebből elsősorban Kárpátalja kérdése foglalkoztatta. A terület Teleki revíziós gondolkodásának egyik sarokköve volt. Bár lakossága – miután a túlnyomórészt magyarok lakta déli sávot az első bécsi döntés már visszacsatolta Magyarországhoz – elsősorban többségében nem volt magyar. Ellenben ásványkincsei, hegy- és vízrajzi adottságai miatt és stratégiai helyzete okán a területnek kulcsszerepe lehetett a magyar külpolitikában, és Teleki mindig hangsúlyozta az Alföld öntözésének fontosságát. Minden bizonnyal ő volt az, aki 1938 novembere után úgy vélte: a nagyhatalmakat nem a történeti érvek (ezeréves ruszin-magyar együttélés, a csehszlovák kormány által meg nem adott autonómia, a „leghűségesebb nemzet” toposza) fogják a visszacsatolás elfogadására bírni, hanem a „modern” gazdasági és politika földrajzi érvek, amelyek korrigálják az etnikai határtervezés egyoldalúságait. A magyar diplomatáknak 1938–39 fordulóján tehát képzettségüktől rendkívül messzire eső témákkal: a kárpáti fairtás, a Tisza vízhozama, a szikesedés, a karsztosodás problémáival kellett traktálniuk brit, lengyel, német, cseh, amerikai és olasz tárgyalópartnereiket. A siker nem volt átütő. „Az angol ügyvivő [...] szem mellé láthatólag nem értette az általam adott felvilágosításokat [...] nem tudtam vele zöldágra vergődni” – jegyezte fel a kimerült Vörösmarty János, a külügyminiszter állandó helyettese a brit tárgyalópartnerével folytatott eszmecsereéről. A magyar fél aggódása a kárpáti fakitermelés miatt már csak azért sem volt teljesen

őszinte, mert a pozsonyi magyar konzulátusról befutó hírek ezt nem erősítették meg. Ez az epizód jól illusztrálja Teleki mentalitásában tudomány és politika összefonódását, s talán még jobban a gondolkodásmód határait.

Mégsem a földrajzi érvek döntöttek. Bár a magyar kormány Berlinben folyamatosan napirenden tartotta Kárpátalja kérdését, Hitler magatartását döntően az befolyásolta, hogy Prága megpróbálta visszavenni a kezdeményezést Szlovákiában. A cseh kormány katonai kormányzást vezetett be, és március 10-én leváltotta a Tiso-kabinetet. Ugyanezen a napon Teleki a minisztertanácsban kifejtette, hogy a magyar fél kész akár önerőből, német engedély nélkül is visszafoglalni Kárpátalját, ha Szlovákia kikiáltja önállóságát, vagy német csapatok vonulnak be Csehszlovákiába. Harciasságára nem volt szükség. Sztójay Döme berlini magyar követ különrepülőgépen hozta Hitler üzenetét március 13-án: Németországnak nincs kifogása az ellen, hogy Magyarország birtokba vegye Kárpátalját, azzal a feltétellel, hogy Budapest 24 órán belül elindítja katonai akcióját, és 72 órán belül befejezi a terület megszállását. Ellenkező esetben Berlin elismeri a Huszton székelő, ruszin Volosin-kormányt. A németek által adott határidő sürgetett, és a sebtében riadóztatott, jórészt még kiképzés alatt álló újoncokból összeszedett csapatok március 14-én reggel Ungvár, Munkács és Beregszász térségében átlépték a Bécsben megállapított határt, majd másnap megkezdték előrenyomulásukat a Kárpátok gerince felé. Március 15-én délután a magyar csapatok már bevonultak Husztra, a frissiben kikiáltott Kárpáti Ukrajna fővárosába, ahonnan Avgusztin Volosin és kormányának tagjai román területre menekültek. Március 17-én estére a honvédség mindenütt leküzdötte a szórványos ellenállást, és elérte a Kárpátok hágóit. A sietség indokoltnak mutatkozott, mert Románia és Len-

gyelország is szívesen birtokba vett volna egyes kárpátjai területeket. Néhány nappal később a honvédség megpróbálkozott az addig elért terület nyugati kiterjesztésével: március 23-án a magyar csapatok támadásba lendültek, hogy a Szlovákia és Kárpátalja közti határ tisztázatlanságát kihasználva elfoglalják vagy biztosítsák az Ung-völgyi vasútvonalat és annak nyugati sávját. A szlovák szakirodalomban csak „kis háborúként” emlegetett határvillongás során volt légi harc Ungvár térségében, bevetettek tüzéséget és páncélosokat, a magyar légierő bombázta az iglói repteret, és a honvédség két tucat halottat, valamint több mint félszáz sebesültet vesztett a három napig tartó incidenssorozatban. A határt nyugatabbra tolták ugyan, de a Magas-Tátra–Losonc-vonalat, amelyet a magyar politikusok jelentős része – köztük Teleki is – elfogadott volna „optimális határként”, végül nem érték el, mert német fellépésre az előrenyomulást le kellett állítani. A felek március 28-án Budapesten tárgyalóasztalhoz ültek, és április elején megállapították a véglegesnek szánt magyar–szlovák határvonalat, amely Magyarországnak hagyta a márciusi három napban elfoglalt kelet-szlovákiai településeket. A nyugat-európai visszhang ezúttal is kedvező volt. A francia közvélemény nyugodtan vette tudomásul Kárpátalja megszállását, és Londonban is úgy tekintették: jobb, ha magyarok szállják meg az országrészt, mint a németek.

Az északkeleti országrész visszafoglalása számos félreértésre ad alkalmat a Teleki-kormány szándékait illetően. A miniszterelnök vissza akarta szerezni Kárpátalját, ez nem is kétséges. Akarta annak ellenére, hogy a terület lakosságának legnagyobbvonalúbb számításával is csak egytizede tartozott a magyar etnikumhoz, ám revíziós elképzelései (gazdaságföldrajz, területi egymásrataltság, vízrajz stb.) és geopolitikai szándékai (magyar–lengyel határ) fontosabbak voltak

számára, mint a lakosság nemzetiségi arányai. Félreértés vagy félremagyarázás azonban az akciót önálló magyar kezdeményezésként feltüntetni. A magyar mozgástér határait világosan mutatta egy korábbi kárpátaljai akció 1938. novemberi, Berlinből parancsolt leállítására és a nyugati irányú előrenyomulás szigorú szabályozása 1939. március végén.

Tíz nappal a terület visszaszerzése után a miniszterelnök elutazott Kárpátaljára. Munkatársainak kíséretében három nap alatt Nagybereznától Husztig bejárta a területet, és különböző megbeszéléseket folytatott a terület ruszin és magyar politikai tényezőivel. Teleki Kárpátalja visszaszerzése után, abban a beszédében, amely bejelentette, hogy Kárpátalja visszatért az ezeréves Magyarországhoz, már célzott arra, hogy a területnek valamiféle autonómiát kíván adni. Március 18-án a probléma megvitatására hívott össze értekezletet. A felszólalók nagyjából egyetértettek abban, hogy valamiféle, kisebbségi elven alapuló önkormányzatiságra szükség van Kárpátalján, ennek mikéntjéről és főként területi vonatkozásairól azonban eléggé eltértek az álláspontok. Ez az összejövetel nyitotta meg azt a hosszas processzust, amely a kárpátaljai autonómia előkészítését volt hivatva szolgálni. Értekezlet értekezletet követett, a résztvevők mindegyike elkészítette a maga autonómiatervét, és eközben a sajtóban is élénk publicisztikai eszmecsere kezdődött az önkormányzat tartalmáról és kívánatos irányáról. A miniszterelnök 1939 őszén személyesen szövegezte meg a törvényjavaslat bevezetését. 1940 májusának végén már a nyolcadik verziónál tartott a tervezet, és a változtatások folytatódtak. „A Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai” címszó alatt 1940 derekán nem kevesebb mint 135 jegyzőkönyvet, hozzászólást, tervet tartottak nyilván a Miniszterelnökség kisebbségi és nemzetiségi osztályán. A miniszterelnök azonban nem elégedett meg ennyivel: többször járt Kárpát-

alján mint magánember, és kiterjedt tárgyalásokat folytatott helyi tényezőkkel. Az autonómia ügye – ahogy ezt a témát a legjobban ismerő Vasas Géza egy 2015-ös tanulmányában feltárta – több tényező együttes hatására 1940 második felében elaludt. Szerepelt benne a háború is okként, de legalább ugyanennyit számított a behívott kárpátaljai képviselők fokozódó idegenkedése, a vezérkar erőteljes ellenzése, talán a helyi magyar elit ellenérdekeltsége is. Ez a gondolkör azért érdekes, mert az 1945 előtti hagyományos magyar politikai elitben (Jászi Oszkárt és társait vagy akár Szálasi Ferencet most ebből a körből kivéve) Teleki jutott a legmesszebb az egységes magyar nemzetállam koncepciójának felpuhításában. 1867 óta az országon belüli területi különállást egyetlen liberális/konzervatív/jobboldali kormánytényező sem kínált, egyetlen nemzetiségnek sem.

A kárpátaljai kérdésnek volt egy olyan vetülete, amely a lehető legszorosabban összefüggött a magyar belpolitika szereplőit is foglalkoztató problémával, ez pedig a „zsidókérdés” volt. Kárpátaljával nagy tömegű zsidó lakos került Magyarország fennhatósága alá. A vidék gazdasági életében betöltött szerepük és demográfiai súlyuk bizonyos esetekben megfontolásra intette a kormányzatot, amely 1939 tavaszán, az első zsidótörvény elfogadása után a további jogfosztó intézkedésekre készült.

A SZÉGYEN ÉVADA

A jogszabály tervezetét a Teleki-kormány az elődjétől vette át. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Telekinek – mint kultuszminiszternek – ne lett volna döntő szerepe a tervezet előkészítésében. A törvénytervezet indoklásának egy részét – ha nem az egészet – ő írta, és ezt a Ház előtt sem titkolta. A tervezethez írt bevezetőből egyértelmű, hogy szerzője a zsidóságot a felekezeti jegyeken túlmenő faji tulajdonságokkal ruházta fel. Elkülönülése eszerint nemcsak vallási, hanem „faji, élettani, lelki, szellemi és érzelmi” egységen alapul, és létrejöttének és évezredes életkörülményeinek földrajzi, történeti meghatározottsága folytán képtelen a földdel bensőséges viszonyt kialakítani, tagjai hajlanak a szélsőségekre, és úgyszólván képtelenek a beolvadásra. „Csak sokszor ismétlődő kereszteződés más népek vérével és szilárd meggyőződéssel párosult nagyon erős akarát tudja ezeket a tulajdonságokat módosítani, tompítani, ha nem is egészen megszüntetni” – írta Teleki, az *Indokolás* szerzője.¹ Teleki elsősorban a liberalizmus korszakát és a magyar kereskedőréteg gyengeségét tette felelőssé azért, hogy a zsidóság arányszáma magasra emelkedett egyes foglalkozási ágakban, és okfejtését földrajzi érveléssel támasztotta alá: az ország kontinentális volta, a kikötők

hiánya is okozta a kereskedelem gyengeségét. Kitért arra is, hogy az első zsidótörvény intézkedései szerinte „nem voltak megfelelőek”, könnyű volt kijátszani őket, és a húszszázalékos arányszám egyes ágazatokban túlzottan nagylelkűnek bizonyult.² „A zsidóság részéről mutatott megértés hiánya” okozta azt is, hogy Teleki az értelmiségi kormánybiztosság adataira támaszkodva a bejelentési kötelezettség tömeges megsértését állapította meg, és álláspontja szerint a terület-visszacsatolásokkal az ország zsidó lakossága nagyobb arányban gyarapodott, mint az országlakosság egésze. Az izraelita felekezethez tartozó állampolgárokat a miniszterelnök még a valuta- és egyéb gazdasági bűncselekményekben való részvétellel is megvádolta, és végül kifejtette, hogy a „zsidó” nem feltétlenül azonos az „izraelita” fogalmával lefedett felekezeti csoporttal, hanem szélesebb annál. A faji felütés dacára a törvény abból indult ki, hogy a nagyszülők közül ki, mikor tartozott az izraelita felekezethez, tehát végső soron felekezeti motívumokhoz nyúlt vissza.

A törvény célját a következőkben fogalmazta meg az indoklás írója: a magyar állampolgárság megszerzésének megszorítása, a zsidók közéleti tevékenységének korlátozása, a közhivatalok viselésétől, sajtó, színházak, film irányításától, közhatósági engedélyes tevékenységektől való eltiltás. A törvény továbbá hat (ügyvédi, mérnöki, orvosi állások, sajtó, színház, film), illetve tizenkét (értelmiségi munkakörben való foglalkoztatás) százalékban maximálta az alkalmazható zsidók arányát az egyes szakmai ágazatokban. A törvény „felhatalmazást ad a kormánynak a zsidók kivándorlását előmozdító intézkedésekre”³ – ami egyértelműen jelezte, hogy mi volt a megalkotók – és személyesen Teleki – elképzelése azzal kapcsolatban, hogy „a nemzethűséget nem bizonyított”, valamint „a szilárd meggyőződéssel párosult nagyon

erős akarat” szülte „ismétlődő kereszteződést” visszautasító zsidóság számára milyen lehetőség maradt.

Teleki nézeteit még jobban megvilágítja az a levél, amelyet a kinevezése előtti napokban küldött egy brit újságírónak, és amelyről nyilván tudta, hogy nem csak a címzett fogja olvasni. John E. Keysernek szóló tízoldalas írásában elhárította, hogy az antiszemita törvényeket német nyomásra hozták volna meg. De a magyar antiszemitizmus nem német másolat, történelmi gyökerei vannak, létezett már a liberalizmus korszakában is, és 1919, „amely zsidó propagandisták műve volt”, csak újabb lökést adott neki – érvelt.⁴ Szerinte a magyar antiszemitizmus soha nem lesz olyan kegyetlen, mint a német, még ha a magyar törvényhozás ugyanolyan lenne is, mint a német, vagy még szigorúbb, hála „a magyarság keleti temperamentumának”. Miután hosszan idézett a saját kezűleg írt törvényindoklásból, Teleki kifejtette, hogy húsz évvel ezelőtt, miniszterelnöki ajánlatára, a magyar zsidóság beözönlő keleti testvéreik megsegítését választotta: A „beözönlés” sem volt tényekkel alátámasztható állítás; s még kevésbé volt logikus követelés a „hazafias” zsidóság válaszut elé állítása. A levélíró taglalta azt is, hogy a kitért zsidók is megőrizték „sajátos mentalitásukat”. A zsidóság „nemcsak biológiai faj”, hanem „egyúttal szellemi faj” is, amelynek asszimilálása a jelen körülmények között csaknem lehetetlen – állította. Véleménye szerint a törvénytervezet nem jó, talán bonyolult, de alkalmas arra, hogy a tömeghangulat által kiváltott érzelmi hullámot levezesse. Bár sokat gondolkodott, de mégsem dönthet másként – írta –, mint a törvény és a kormány teljes támogatása mellett (levelét az Imrédy-kormány kultuszminisztereként írta meg). Végezetül megjelölte a magyarság négy nagy ellenségét a történelem folyamán: ezek szerinte „a mongolok, a törökök, a zsidók és a németek”. Fontos ez a levél, mert

a miniszterelnök egyik magyar nyelvű bizalmas iratában sem tárta fel ilyen részletesen és őszintén gondolatait a „zsidókérdésről”. A leírtakat minden bizonnyal komolyan gondolta, de a társadalmi viharok megelőzésének szándéka a gyakorlatban jogfosztást, kisémmizést és a társadalom peremére szorítást jelentett; ez nemcsak visszatekintve látszik így, hanem a kortisztán látó politikusai ezt akkor is így gondolták.

A második zsidótörvény tervezetét a Teleki-kormány bemutatkozása utáni ülésnapon, február 24-én terjesztették be. A törvény vitája csaknem két hónapig elhúzódott, és elke-seredett küzdelem alakult ki mind felsőházban, mind a képviselőházban. A viták a verbális agresszió légkörében zajlottak, a nyilaskeresztesek és a kormánypárt (szélső)jobboldala ordibálással igyekezett megfélemlíteni az ellenzéki szónokokat és beléjük fojtani a szót. A szociáldemokrata és liberális ellenzék elvetette a törvényt. A szabadelvűek nevében Rassay Károly szólt a javaslatról, amely „a fajteória alapján megtámadja azokat is, akik ma már a keresztény egyházak keretébe tartoznak”, és jól vette észre a törvény eljárási hibáit.⁵ Peyer Károly és Buchinger Manó a szociáldemokraták nevében utasította vissza a javaslatot. Utóbbi felszólalásában kijelentette: „a zsidótörvény semmi másra nem jó, mint hogy százezrek tönkretétele árán néhány ezer aranyifjúnak állást biztosítson”, majd keserű iróniával hozzátette: „ez annyira nem keresztényi, hogy ilyet még zsidók sem tesznek”.⁶ Gratz Gusztáv szintén bírálta a kormányfő felfogását, de Vázsonyi János volt az, aki dinamikus felszólalásában a legtisztábban és legöntudatosabban ítélte el a zsidótörvény tervét: „nem öltöm magamra a sárga foltot, nem leszek a gettónak önkéntese” – summázta profetikus erővel a véleményét.⁷ A disszidensek megosztottak voltak. A kiscigazdapárt álláspontja ellentmondásos volt a kérdésben. Míg a pártvezér, Eckhardt Tibor a kor-

mány megoldását támogatta, s azonnali bevándorlási tilalmat követelt, és országos zsidókatasztert, Sulyok Dezső elutasította a törvényjavaslatot. A kormányfő a vitákban nem szólalt fel, magára hagyta a törvény előadóját, Makkai Jánost és igazságügy-miniszterét, Tasnádi Nagy Andrást, de nem azért, mintha nem értett volna egyet velük: ebben az időben minisztere vallomása szerint – szemben a törvényjavaslattal – az volt a véleménye, hogy „akinek egy nagyszülője zsidó, az zsidónak tekintendő”.⁸ Elég terhet jelenthetett számára, hogy ezekben a hetekben-hónapokban kérlelő, könyörgő vagy éppen mocskolódó magánlevelek tömegét kapta a Miniszterelnökségre, és ebből a postából jutott a feleségének is. Megrázó egyéni és családi sorsok bomlanak ki ezekből a magánlevelekből, magukat eddig keresztény úriasszonynak hívók, egykori frontharcosok vagy tisztas zsidó kisegyzisztenciák tárták életútjukat a miniszterelnök elé, abban bízva, hogy valamiképpen menekülhetnek a törvény szorításából. Voltak, akik gyilkossággal fenyegetőztek vagy éppen pocskondiázták a kormányfőt: „köpje szemen magát”, „a rákbetegség száguldjon végig rajtatok”, „vén számár” – írták az ismeretlen levélírók, vagy éppen azt ígérték, „ítélőszék elé kerültök”.⁹ Telekit sem a fenyegetés, sem az esdeklés nem hatotta meg.

A részletes vitát a képviselőház március folyamán lezárta, majd harmadik olvasatban is elfogadta a törvényjavaslatot, és március 27-én jóváhagyás végett áttette a felsőházhoz. Itt a tagok egy része szívósan ellenállt, annak ellenére, hogy a képviselőházi vitában és a bizottsági üléseken módosítások kerültek a szövegbe. A konzervatív-liberális felsőházi ellenzék szerepét nehezítette, hogy vezetőjük, Károlyi Gyula volt miniszterelnök lemondott felsőházi tagságáról. A március utolsó napján kezdődő bizottsági tárgyalások során, majd a plenáris ülésen a felsőházi tagok ellenállása elsősorban a kikeresztelkedettek

kérdésében alakult ki. A kikeresztelkedéseket 1939. január 1. előtt tekintették volna érvényesnek, felsőházi zsűrit szerettek volna felállítani annak érdekében, hogy egyes kérelmezőket „kereszténnyé” lehessen minősíteni, még akkor is, ha a törvény hatálya alá esnének, és számos kategóriával szélesítették a kivételezettek körét. A felsőházi plenáris vitában végre Teleki is felszólalt, valószínűleg azért, hogy tekintélyével meggyőzze vonakodó egykori tagtársait. Kérte a tagokat, hogy változtatások nélkül fogadják el az előttük lévő törvényszöveget, és támadta a Szent István-i gondolat (szerinte) túlságosan egysíkú értelmezését, és megismételte az indoklásban foglaltakat: igenis vannak „keresztény zsidók” is.¹⁰ Elismerte a jogfosztást is, igaz, „a nemzet magasabb érdekére” hivatkozott, és hosszan ostromozta a liberalizmus gyakorlatát. Beszélt az elit „elzsidósodásáról”, a keresztény elit gondolkodásának átváltozásáról, amit ő még a kereskedelmi élet számarányainál is veszedelmesebbnek tartott. Azzal büszkélkedett, hogy nem engedett az egy-egy kategória kivételezését sürgető kéréseknek. Azt is kijelentette magáról, hogy az előző kabinet tagjai közül ő volt a legradikálisabb az összeházasodás megítélésében és a „tulajdonságok átöröklésének vonalán”, anélkül hogy bárkit meg akart volna alázni ezzel. Bizonyos, korlátozott közvetítést felajánlott a háborgó felsőháznak, de módosításait elutasította.

Az ellentétek áthidalására összeültek a két kamara közös bizottságai. Wekerle Sándor (a volt miniszterelnök fia), Teleki jó barátja közvetített, és szerepe volt a megegyezésben. A kikeresztelkedésekkel kapcsolatos, vitatott törvényszakaszban végül az 1919-es dátumot fogadták el, amiben szerepe lehetett annak is, hogy a két külföldi útja között Budapesten lévő Teleki mozgósította régi, nagy tekintélyű és elkötelezetten zsidóellenes kollégáját, Kovács Alajos statisztikust. Az ő

álláspontja szerint az 1919. augusztus 1. előtt (ez volt a képviselőház által javasolt dátum) kikeresztelkedettek közül még tízezren lehettek ekkor életben, s körülbelül 2700 gyermekükkel együtt mintegy 13 ezer fős tömeget jelentenek. Ellenben az 1938 végéig (ezt viszont a felsőházi tagok javasolták) kikeresztelkedett zsidók és gyermekeik száma nagyjából 50-52 ezer: mentesítésük a „zsidófajú keresztények” 25-26 százalékát érintené, s ezért nem elfogadható.” A törvényjavaslat ellenzőinek végül be kellett érniük néhány jelentéktelen módosítással, amelyeknek egy részét a képviselőház még így sem szavazta meg. A felsőházi tagok megadták magukat. Az elfogadott törvény – és ez a miniszterelnök egyértelmű felelőssége – megpróbálta „tudományosan” definiálni, hogy kit tekint zsidónak, és ebben messze túlterjeszkedett a felekezeti kritériumokon. Zsidónak az számított, akinek legalább egyik szülője vagy két nagyszülője az izraelita felekezethez tartozott a törvény hatálybalépésekor. A törvény végleg lezárta az utat az asszimiláció előtt. A megszavazott törvény érintetlenül hagyta a javaslat főbb intézkedéseit: a zsidó származásuk kiszorítását a művészeti, a gazdasági, a szellemi és a pénzügyi életből, a felsőoktatásból és a közszolgáltatásból. A második zsidótörvény volt az alapja a későbbi antiszemita jogszabályoknak; amit az első zsidótörvény elmulasztott pontosan definiálni (ki is számít zsidónak), azt a második meghozta, a harmadik továbbépítette, és 1944-ben a deportálásokra is e kategóriák alapján került sor.

Teleki Pál nem láthatta előre a holokausztot. Meggyőződéses antiszemita volt, aki gyakori tépelődései közepette a „zsidókérdésben” radikális álláspontot képviselt. Nem azért hozatott zsidóellenes rendszabályokat, mert meg akarta menteni zsidó honfitársait a németektől vagy azért, mert Berlin nyomást gyakorolt volna rá. Másfelől viszont az antiszemi-

tizmusból (amit néha, megengedően, „úri” jelzővel látnak el esetében) vezethet út az embertelenségbe (Auschwitz), az embermentésbe (a magyar politikai élet sok alakja, köztük virtigli antiszemita) vagy a passzivitásba (a magyar társadalom jelentős része). Teleki Pál antiszemizmusa kétségtelen tény. Az általa szorgalmazott zsidótörvények bűnösök abban, hogy nyomukban megkezdődött a magyar zsidóság kormánypolitika támogatta marginalizálása. A zsidósággal kapcsolatos politikai diskurzus eldurvulása magával hozta a sajtóét és a közvéleményét, majd szabad prédává tette a zsidóság társadalmi pozícióit, később javait, legvégül munkaerőjét és pusztát létét. Ebben Teleki világnézete menthetetlen és folytathatatlan, a magyar konzervativizmus zsákutcája. Nem tudhatjuk, hogy Teleki mit tett volna 1944-ben: támogatja a deportálásokat (mint kormányának tagjai közül később jó néhányan), passzív marad, vagy szembefordul a német szándékokkal, a magyar kormánnyal és közigazgatással (mint például Makkai János, a második zsidótörvény előadója). Mivel könyvem első kiadása után a legkülönbözőbb világnézeti értelmiségiek akadtak fönn ennél a mondatnál, szükségesnek tartom hozzátenni: a hangsúly a *nemen* van és nem a *tudhatjukon*.

Mert tényleg nem tudhatjuk.

A POLITIKA NYŰGEI

Teleki a zsidótörvény tárgyalásának befejezése előtt a Gömbös miniszterelnöksége óta kötelező két külföldi látogatásra indult: Itáliába és Berlinbe. Április 18. és 20. között Mussolini meghívására Rómában járt. Az olasz kormányzat megerősítette, hogy változatlanul elkötelezettje a magyar revíziónak, szorgalmazta a tengelyhatalmak melletti további kiállást, és támogatásáról is biztosította a budapesti kormányt. Teleki keveset beszélt, jó benyomást tett olasz tárgyalopartnereire, ám külügyminiszteréről ez aligha volt elmondható. Ciano gróf Csákyt üresfejű pojácának tartotta, aki rendkívül sokáig szónokol evidenciákról, minden cél nélkül.

Teleki berlini látogatása már nagyobb visszhangot keltett. Elsősorban a nyugati sajtóban: francia lapok azt feltételezték, hogy Teleki és Csáky Szlovákia maradék részének megszállásáért mennek Berlinbe, mások Magyarország protektorátussá való alakulását prognosztizálták, vagy legalábbis egy magyar–német vámuniót. A német fél a tárgyalások előtt elsősorban újabb gazdaságpolitikai követelésekkel készült. A delegáció megdöbbsent, amikor április 29-én Hitler fogadásán a Führer felelevenítette Telekivel való 1928-as találkozását. A magyar politikusok erről semmit sem tudtak:

„az eset Teleki egyéniségére jellemző” – jegyezte meg Hóman Bálint.¹ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint Teleki egyebekben rendkívül szófukar volt a berlini látogatás idején. Hitler szózuhatagát mindössze egy félmondatra méltatta, a párbeszédet Csákynek engedte át, aki lelkesen szapult a briteket és az amerikaiakat. Ugyanezen a napon a Ribbentrop külügyminiszterrel folytatott eszmecsere során is csak egyszer szólalt meg. Hallgatott akkor is, amikor a német külügyminiszter egy magyar–román kisebbségi egyezmény fontosságát hangsúlyozta. A magyarországi német kisebbség parlamenti képviselőjét feszegető felvetésre pedig jelezte, hogy lépésről lépésre szeretne haladni az ügyben, de mint erdélyi, pontosan átérzi a probléma súlyát. A németeket továbbra is Csáky tartotta szóval. A látogatás eredményére jellemző, hogy semmiféle egyezményt vagy megállapodást nem írtak alá. A vizit arra szolgált, hogy aláhúzza a magyar kormány tengely iránti elkötelezettségét – ezt Teleki kelletlenül meg is erősítette egy pohárköszöntőben. A látogatás haszna egy ügyben mutatkozott meg: Teleki meggyőződött arról, hogy Németország következő célpontja Lengyelország lesz, ez pedig európai háborút jelent. Folyamatos rosszkedvét is ez magyarázza. Teleki hazatérve élt a Horthytól már régen megkapott lehetőséggel: kormányzói kézirat oszlatta fel a képviselőházat, és új választásokat írtak ki.

A miniszterelnöknek nehéz dolga volt. Bár az év elején részt vett Imrédy miniszterelnök Magyar Élet Mozgalmának vigadóbeli zászlóbontásán, miután átvette a miniszterelnökséget, és vele automatikusan a kormánypárt vezérségét, a csodaszarvasos mozgalom csak nyűg lett neki. A megoldás az lett, hogy a mozgalmat még februárban beolvasztotta az erősen megtépázott Nemzeti Egység Pártjába, amely felvette a Magyar Élet Pártja nevet. Az átalakuláskor Teleki kije-

lentette: a disszidáltakat nem veszik vissza az új pártba sem. Majd – teljessé téve az egységmozgalmat – a kormánypárt fővárosi szervezete is egyesült a mindig külön utakon járó, erőteljesen jobboldali Keresztény Községi Párttal. A disszidáltak visszautasítása komoly stratégiai hiba volt a miniszterelnök részéről: a vele egyébként rokonszenvező konzervatív-liberális politikusok, illetve a „Gömbös-árvák” sértődötten vetették tudomásul lépését, saját pártokat alapítottak. Szimpátiáját kifejezendő, néhány prominens szélsőjobboldali viszont belépett a kormánypártba. A pártban aránytalanul nagy befolyást élvezett Imrédy Béla köre, illetve a miniszterelnök politikájával sokszor elégedetlenkedő agrárcsoport, ám ellentéteik az első hónapokban még nem mutatkoztak.

A Magyar Élet Pártja a gömbösi totális pártmodellt követte: szervezete átfogta az egész magyar társadalmat. A militarizált szervezetnek mindenütt meg kellett jelennie a lakosság életében: a párt nevében a tizedes hetente egyszer (választási periódusban többször) felkereste a választókat, nyilvántartást vezetett róluk, sőt a női csoport tagjainak még a terhes nők babakelengyéről is gondoskodniuk kellett. Katonás hangot ütött meg a párt programja is. Vezérmotívuma – kormánypárttól szokatlanul – a „követelések” hangoztatása volt: a MÉP a földreformot, az infrastruktúra-fejlesztést, a család- és gyermekvédelmet, a háziipar védelmét követelte, valamint „a tőke és munka viszonyának egészséges és igazságos szabályozását”, a „zsidó szellemi és gazdasági befolyás” felszámolását, a sajtó megrendszabályozását, az álláshalmazok megszüntetését, szociális reformokat. A pártprogram harcosan hirdette meg „az új Magyarországot, a magyar megújulást, a nemzeti közösséget, a katonai szellemet, a tettekre kész fegyelmet, a magyar öntudatot és a fajvédelmet”.² A reform kellős közepén lévő, ám a korban modern jelszavakat hangoztató, militarizált párt-

tal kellett a miniszterelnöknek nekiindulnia a választásoknak, a legnehezebbek egyikének a Horthy-korszakban.

1920 óta először került sor országosan titkos szavazásra. A kormány esélyei nem voltak rosszak: Teleki népszerű volt a revíziós sikerek és talán a zsidótörvény miatt, Keresztes-Fischer Ferenc szilárdan kézben tartotta a közigazgatást, a kormányváltás után gyors ütemben váltotta le a főispánokat (1939 végéig a 36 fős főispáni kar harmadát), és – biztos, ami biztos – a választások előtt néhány héttel újrarajzoltatta a választókerületek határait. A választási kampányban a belügyminiszter az ellenzéknek kevés esélyt adott: a disszidens pártok gyűléseit, kampányát a folyamatos hatósági fellépés ellehetetlenítette, rájárt a rúd a kispazdákra, a liberálisokra és a szociáldemokratákra is, de a közigazgatás legerőteljesebben a hungaristák ellen lépett fel. A Nyilaskeresztes Párt néven újjáalakult szélsőjobboldal az ország jelentős területein nem is állított jelölteket, mert ajánlásait nem fogadták el, vagy mert a párt nem tudta letenni a jelöltenként (választókerület-típustól függően) 2000, 3000, illetve 4500 pengős kauciót. Így például nyilas lajstromra és jelöltekre az ország kiterjedt területein egyszerűen nem lehetett szavazni. A központi nyilas napilapot, a *Magyarságot* és a hetente megjelenő *Összetartást* április–május folyamán ismét betiltották, és számos vezető funkcionárius továbbra is internálásban maradt.

A miniszterelnök erős kampányt diktált. Nemcsak a szokásos választási nagygyűléseken szónokolt, hírlapokban nyilatkozott, hanem – habitusával merőben ellentétesen – személyes jelenlétével támogatta a kormánypártnak azon jelöltjeit, akiknek a megválasztását fontosnak tartotta. Debrecenben tette ama kijelentését, amely a legnagyobb feltűnést keltette a választási harcban. Május 20-án a pártfinanszírozásról kifejtette hallgatóinak, hogy tudomása van róla: „gurul olyan pénz is

az országban, amelyhez a nemzetéhez hű magyar embernek nem szabadna nyúlnia”.³ Kijelentését a „guruló márkákról” azonnal felkapta a kormánypárti és ellenzéki sajtó, és együttesen támadtak a nyilasokra. Nehéz megállapítani, hogy Teleki kijelentéseiből mennyi volt az igazság: vélhetően csak egyes bécsi nemzetiszocialisták magánakciójáról volt szó, Berlinből nem támogatták közvetlenül a magyar szélsőjobboldalt.

Teleki lelkifurdalás nélkül hagyta ott a tokaji választókerületet, hogy visszatérjen Szegedre, amelynek korábban is képviselője volt, és mandátumával akarta demonstrálni, hogy a húszéves szegedi gondolat él és virul. Beszélt a szegedi színházban, felszólalt társasvacsorákon, figyelmesen hallgatta a villanyvilágítást kérő paprikatermelőket, és keresztvíz alá tartotta Kovács István csengelei napszámos fiát. A május 28–29-én lezajlott pünkösdi választás végül a két háború közötti legnagyobb kormánypárti sikert hozta. Szegeden csaknem 55 százalékot kapott a MÉP lajstroma, és a három képviselői helyből kettő az övé lett. A 260 képviselőházi mandátumból 187-et nyert a kormánypárt, hármat a vele szövetséges Egyesült Keresztény Párt, míg a nyilaskeresztések és más szélsőjobboldali-nemzetiszocialista alakulatok 44 mandátumot szereztek. Figyelmeztető jel volt, hogy a szélsőjobboldal a korlátozott részvétel mellett is a szavazatok csaknem 30 százalékát megkapta. A MÉP baloldali ellenzéke: a kispazdák, a liberálisok (a Polgári Szabadság Párt) és a szociáldemokraták parlamenti részvétele minimálisra zsugorodott, a három párt összesen 24 mandátumot szerzett. Dabason kikapott Telekiné egykori esküvőifátyol-vivője, a kispazda színekben induló Bethlen „Bandi” is – nem utolsósorban a reánehazedő hatósági nyomás miatt.

A miniszterelnök triumfált: „boldog vagyok” – jelentette ki egy újságcikkben. Közelről már korántsem volt ilyen rózsás

a helyzet. Imrédy és párthívei jórészt ellenőrzésük alá vonták a MÉP jelöltállítás mechanizmusát, és ennek köszönhetően jelentős elmozdulás ment végbe, ami átformálta a kormánypárt arculatát. Az 1931-ben megválasztott egységespárti képviselők közül csak 19 kapaszkodott meg a kormánypártban, de Gömbös 1935-ben megválasztott 170 fős NEP-csoportjának is mindössze 27 képviselője maradt a Ház tagja. Eltűntek a nagytőke és a tízezer holdon felüli nagybirtok képviselői. Helyüket részint átvette az új, keresztény pénzemberek csoportja, részint a kor jobboldali ifjúsági mozgalmában szocializálódott vagy modern szakértelmiségiként (orvos, mérnök, közgazdász) pályát kezdő politikusoké. A képviselők átlagéletkora 1931-hez képest két évvel csökkent (50,7-ről 48,76-ra). A negyvenévesnél fiatalabb képviselők száma több mint a duplájára emelkedett (26-ról 54-re) – igaz, egy ötven képviselővel többet számláló képviselőházban. A képviselők képzetebbek is voltak, mint korábban. A miniszterelnök e tényekre alapozva önérzetesen utasíthatta vissza Bethlen István vádjait, aki színvonalcsökkenést, „túlzott vérátömlesztést” rótt fel az új országgyűlésnek.⁴

Ugyanakkor Teleki azon törekvései, hogy saját embereit hozza be parlamenti képviselőnek, csak részben sikerültek. Alföldi Alajos elbukott Zircen a nyilas jelölttel szemben, Witz Bélát, gyóntatóját, a cserkészszövetség elnökét végül nem sikerült kereszténypárti jelöltként bejuttatni, „Teleki Józsi öcsémet” pedig Csia Sándor, a nyilasmozgalom egyik nagyágyúja lőtte ki a pilishegyvidéki (pomázi) kerületben – pedig ez utóbbi helyen Teleki még a választási elnök személyéről is gondoskodni igyekezett avégett, hogy „gördülékeny” legyen a szavazás. A kudarcok ellenére sikerült létrehoznia azt a szakirodalomban „Laky-Bencs-csoportként” ismert kormánypárti frakciót, amelyek egymáshoz

főként Teleki személyén keresztül csatlakoztak. Legszorosabb híveinek számát 20-25 főre tehetjük a kormánypárti frakcióban. A csoportnak nem voltak világos körvonalai, tagjai kezdetben nem találták elveikkel ellentétesnek, hogy részt vegyenek a formálódóban lévő Imrédy-csoport gyűlésein. A fő gondot a csoport létszáma jelentette: nagyságban és intellektuális felkészültségben az Imrédy-frakcióhoz volt mérhető, de nem versenyezhetett a létszámban megszaporodott középbirtokosok erős agrárcsoportjával vagy a kormánypárt markánsan jobbra húzó (ez lett volna Teleki számára a kisebbik baj) és német szimpátiájú zömével. Az pedig a miniszterelnök személyes kudarcának volt betudható, hogy számos, a cserkészmozgalomból, az egyetemről vagy egyesületi életből ismert képviselő (Oláh György, Mester Miklós, János Áron) később szembefordult politikájával. A miniszterelnöknek csaknem két éven át olyan, egyre inkább jobbra tolódó kormánypárttal kellett együtt dolgoznia, amely politikai elképzeléseit nem értette vagy nem akarta érteni. Miközben azok a liberális-konzervatívok, akikkel személyesen jó viszonyt ápolt (politikai eszméiket viszont elvetette), kikerültek a MÉP-ből.

A kormányfő politikáját tovább gyengítette az a tény, hogy jó ideig nem volt olyan sajtója, amely teljes egészében mögötte állt volna. A kormány lapjait vagy a MÉP jobbszárnya befolyásolta (Milotay István *Új Magyarorsága*, a *Függetlenség* és a vele kényszerűleg összeboronált, kis példányszámú *Buda-pesti Hírlap*, és ide sorolható az *Esti Újság* is), vagy minimális befolyásuk volt a hazai politikára (*Pester Lloyd*). Az ellenzéki liberális vagy szociáldemokrata lapoktól nem lehetett elvárni a kormányfő támogatását, a *Magyar Nemzet* pedig, az általános vélekedéssel szemben, nem állt közel Telekihez: egyszer sem publikált itt, és soha nem nyilatkozott a lapnak. A hely-

zet 1939 őszére valamelyest oldódott, amikor a kormányzat elvette Gombaszögi Fridától, Miklós Andor egykori lapvezér özvegyétől az Est-konszernt. A nagy múltú *Pesti Naplót* megszüntették, az *Est* helyett *Pest* címen esti kormánylap indult. A Magyarország főszerkesztőjének pedig kinevezték a jó tollú felvidéki publicistát, Szvatkó Pált. A lap mindvégig a Teleki-féle kormánypolitikát szolgálta.

Az új országgyűlés első ülésnapja 1939. június 12-én minden kívülállónak jelezte, hogy az idők gyökeresen megváltoztak: a MÉP és Matolcsy Mátyás nemzetiszocialista pártjának képviselői fekete „magyarruhában” (bocskában) jelentek meg, hogy ezzel is hangsúlyozzák a nemzetre váró reformok nagyságának magyar és történelmi dimenzióit. A nyilaskeresztes párt képviselői pártegyenruhában érkeztek, tehát mindnyájan zöld inget és antantszíjat hordtak, és a soraikból kikerülő korelnök, Magyar-Kossa István nyilas karlendítéssel köszöntötte a meglepett képviselőházat. A fekete és zöld ruhák tengerében a polgári vagy éppen világos ruha egyértelműen „nemzetietlenség” tűnt.

Június 19-én elhangzott programbeszédében a miniszterelnök megismételte februári programját. Új elem volt a kötelező munkaszolgálat, a kárpátaljai völgyzáró gátak építésének terve, az 1944-re átadandó Árpád híd és a nyolcosztályos elemi bevezetése. Még azt a liberális ízű kijelentést is megkockáztatta, hogy „a „legjobb szociálpolitika a jó gazdaságpolitika”, jöllehet ismét megígérte a földbirtokreformot.⁵ Egyúttal azt is bejelentette, hogy új házszabályt szeretne elfogadtatni, amire még augusztusban sor került: korlátozták az interpellációs jogot, a törvények részletes vitáját a bizottságok hatáskörébe utalták, lényegesen csorbítva ezzel az ellenzék jogait, és újrászabályozták a mentelmi jogot is – mindezt a Ház munkájának „meggyorsítására” hivatkozva.

Az új országgyűlésben kevés öröme telt Telekinek. A nyilasok az első pillanattól szakadatlanul támadták. A türelmét vesztő kormányfő augusztusban az egyik pártvacsorán panaszkodott a nyilasok tekintélyromboló és durva hangneme, amelyből hiányzik a „jóíz és a szociális tapintat”, és kilátásba helyezte sajtójuk további megrendszabályozását.⁶

Utolsó békés nyarát élte az ország. A békebeliség a jogalkotást is átlengte olykor: a Földművelésügyi Minisztérium június elején engedélyezte, hogy Magyarországon immár legálisan lehessen kókuszfagylaltot készíteni, kókuszreszelék felhasználásával, „a mandulával, a dióval és a mogyoróval megegyező módon”.⁷

1939. szeptember elsején kitört a háború.

A német–lengyel konfliktus nem érte váratlanul a kormányfőt. Berlini látogatása óta jól tudta, hogy melyik ország lesz Hitler menetrendjében a következő állomás. A magyar kormány és személy szerint Teleki nem akart Lengyelország ellen fellépni vagy akár csak barátságtalan gesztust tenni. A miniszterelnök nagyra becsülte a lengyel–magyar sorsközösséget. Minden bizomnyal élénken élt benne még az, amikor 1935-ben Krakó mellett a spalai nagytábor cserkészzeivel maga is talicskázta a földet a Pilsudski-halomra. Személyes mozzanatok mellett egyszerű stratégiai számítás is motiválta döntését. Élete utolsó két évében nem a sokszor emlegetett „fegyveres semlegesség” politikája vezette döntéseit: a kifejezést sohasem használta, az utólagos történeti konstrukció. A külföldi diplomaták semlegességet firtató kérdéseire Teleki egyre ingerültebben reagált. „Nyitott ablak” fenntartására is törekedett, hogy megőrizhesse a magyar külpolitika manőverezési képességét. Olyan külkapcsolatokat, szomszédokat keresett, amelyek ellensúlyt jelentenek Berlinnel szemben, fenntartják az alternatíva lehetőségét a német nyomással szemben,

és távlatokat nyitnak az önállóságra törekvő magyar külpolitikának. Amikor érzékelte, hogy az európai politikai helyzet egyre inkább a háború irányába mutat, fenntartásait jelezni kívánta a tengelyhatalmaknak is. Július 24-én két levelet küldött Rómába és Berlinbe. Az egyikben szilárd tengelybarátságaról biztosította Hitlert és Mussolinit, ám hozzátette: a Berlin és Róma politikájához való alkalmazkodás „semmiesetre sem ejtethet csorbát szuverenitásunkon és nem emelhet akadályokat nemzeti céljaink megvalósítása elé”. Javasolta, hogy a három állam (Olaszország, Németország és Magyarország) képviselői mihamarabb tárgyalják meg „azokat a problémákat, amelyek a három hatalom legszorosabb együttműködéséből adódhatnak”.⁸ Az enigmatikus megfogalmazás a Románia elleni fellépés egyeztetését jelentette, ugyanakkor arra is szolgált, hogy elfogadtassa a második levél mondanivalóját. E második levélben Teleki ugyanis röviden közölte: Magyarországnak „erkölcsi megfontolásokból” nem áll módjában hadműveleteket kezdeni Lengyelország ellen.⁹ Ciano gróf helyesen tapintott rá a két levél céljára: „Sanda gyanúm az, hogy az első levelet a második levél átadásának kedvéért írta.”¹⁰

Hitler felháborodott. Az augusztus elején Németországban nyaraló Csáky Istvánnak a Starnberger Seenél való pihenés helyett és mellett a Führernél, illetve Ribbentropnál kellett magyarázkodnia e levelek miatt. A dühöngő és szokásos monológjainak egyikébe merülő Hitlerrel való találkozót követően Csáky írásban is visszavonta a két levelet. Cserében a német fél meglehetősen szabadon értelmezte a németolasz–magyar háromoldalú tárgyalások gondolatát, és ennek ürügyén intenzív, nyersanyagszállításra vonatkozó tárgyalásokat kezdett magyar partnerével. Miközben Csáky igyekezett menteni a helyzetet Németországban, Teleki Barcza György londoni követ és volt tanítványa, Márffy-Mantuano Judit

(Lady Listowel), valamint William Goode, a magyar kormány volt gazdasági tanácsadója révén folyamatosan tudatosította Londonban, hogy Magyarország nem vesz részt semmilyen Lengyelország elleni akcióban, és megőrzi semlegességét. Ha a németek mégis behatolnának az országba, a magyar hadsereg „névleges ellenállást” fejtene ki: ennek jelentésén aztán a Foreign Office-ban hosszan elvitatkoztak.

1939. szeptember 1-jén a magyar kormány rendkívüli minisztertanácsot tartott. A kabinet tagjai testületileg meghallgatták Hitler rádióbeszédét. Ezt követően Teleki felolvasta „Magyarország népéhez” intézett kiáltványát, amely az 1939. évi II. törvénycikk értelmében ráruházott jogoknál fogva a kivételes hatalom életbe lépését ismertette. Rendeleti úton korlátozták a gyülekezési, az egyesülési jogot, bevezették a sajtócenzúrát, kötelezték a szállítóeszközök tulajdonosait, hogy járműveiket jelentsék be honvédelmi célra, országmozgósítási kormánybiztosokat neveztek ki, rögzítették az árakat, és zár alá vettek egyes anyagkészleteket. Egy sor egyéb rendeletben még olyan apróságokkal is foglalkoztak, mint a vásárlalmak, a postagalamok tartásának korlátozása, a boltok nyitvatartásának szabályozása, sőt néhány héttel később a belügyminiszter még a mozikban a híradók idején a rokon- és ellenszenv kifejezését (taps; fütty; püsszegés) is megtiltotta.

A háború más formában is elérte az országot: szeptember 9-én Ribbentrop a lakásán hívta fel Csáky külügyminisztert, hogy megtudakolja: a magyar kormány hajlandó-e átengedni Lengyelország ellen operáló német csapatokat a Kassa–Nagyszalánc–Velejte vasútvonalon. Teleki, Csáky, Bartha és Werth a kormányzónál egyeztetett, és közösen fogadták el azt, hogy Magyarország e kéréshez nem járulhat hozzá. Már csak azért sem, mert a német csapatokkal szlovák seregetek és Hlinka-gárdisták is átutaztak volna az országon, ami

szemükben semmiképp nem volt megengedhető. Különösen azért nem, mert ez három ország (Nagy-Britannia, Lengyelország és Franciaország) hadüzenetét, és az európai háborúba való belépést jelentette volna. Miután a minisztertanács támogatásáról biztosította a kormányfőt és külügyminiszterét, Csáky délben átment egy szomszédos szobába, és Ribbentroppal telefonon közölte a kormány elutasító válaszát. Egy nappal később a hasonló szlovák kérésre a magyar kormány megalázó egyszerűséggel azonnal nemet mondott, sőt meg is fenyegette Pozsonyt, hogy háborús agresszióknak minősít minden határátlépési kísérletet.

Az ügy a németek számára nem bírt különösebb stratégiai jelentőséggel: csapataik szeptember 9-én már Varsó alatt álltak, és a Sziléziából, illetve Kelet-Poroszországból kiinduló páncélos ékek kettévágták Lengyelországot. Az egyébként korlátozott kapacitású vasútvonal sebesültszállító vonatok átengedésére, esetleg a még Galíciában állomásozó lengyel erők elleni szárnymanőverre lett volna alkalmas. Teleki és miniszterei azonban jól érezték, hogy Berlinben a magyar külpolitika végzetes kompromittálására készülnek, és ez úgy jelentett óriási veszélyt, hogy az ellenszolgáltatás jelentéktelen lett volna. A németek azonban nem felejtették el a magyar „álnokságot”, és a szlovákok kérésének visszautasítását is személyes sérelemként fogták fel. A későbbiekben minden egyes magyar revíziós követelést az 1939. szeptemberi elutasítást felidézve kommentáltak. Ahogy már ekkor sem felejtette el megjegyezni a német külügyek irányítója: Németország gondoskodott arról, hogy a szóban forgó vasútvonal Magyarországhoz kerüljön.

A lengyel–német háború azonban nemcsak nagyhatalmi nehezítést, hanem egy sokkal valószínűbb problémát is jelentett a magyar kormánynak és Telekinek. A német támadás után

először csak szórványosan, majd a szeptember 17-i szovjet támadás után tömegesen érkeztek Magyarországra a közös kárpátaljai határszakaszon lengyel menekültek. Teljes katonai alakulatok fegyverzettel, polgári személyek: nők, gyerekek, idősök, sőt még egy állami csillagvizsgáló személyzete is a felszereléssel együtt. A belügyminiszter már szeptember 22-én azt jelentette, hogy a menekültek száma elérte a tízezret, ellátásukra nem elegendők az addigi eszközök. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a létszám a belügyminisztérium szervei által regisztrált polgári személyekre vonatkozik. A többségben lévő katonákat a honvédelmi minisztérium látta el, s minden bizonnyal jó néhányan voltak, akik ismerőseiknél, rokonaiknál találtak átmeneti menedékre. A lengyel menekültek valószínű összlétszáma 70–90 ezer főre tehető. A Teleki Pál vezette magyar kormány nagy érdeme, hogy több tízezer lengyel menekült befogadását, valamint Nyugat-Európába jutását szervezte meg, szembeszegülve Berlin ellenséges magatartásával és a magyar szélsőjobboldal alpári hangú támadásaival. 1940 júliusáig lengyel konzulátus működött Budapesten és Ungváron, lengyel követség Budapesten 1940 végéig. Létezett Lengyel Intézet, három tucat lengyel elemi iskola, 1940 ősztől Balatonbogláron pedig lengyel gimnázium – ezekben az években az egyetlen, hivatalosan is lengyel nyelvű középfokú oktatási intézmény Európában, mivel a németek mind a megszállt területeken, mind a Főkormányzóságban bezárták a középiskolákat. A magyar kormánysszervek (főként a belügy- és a honvédelmi minisztérium) mellett külön részlegek intézték a lengyel menekültek ügyeit id. Antall József és Baló Zoltán ezredes irányításával, és az ország a diplomáciai képviselők felszámolása után is fontos állomáshelye és központja volt a lengyel földalatti mozgalomnak.

Október 10-én az időleges bojkottot hirdető nyilasok nélkül kezdődött meg a képviselőházi vita az új földreform kérének szánt, kishaszonbérletek és házhelyek kialakításáról szóló javaslatról. A tervezet beszédesen osztotta meg a pártokat. Az ellenzők kevésnek tartották a törvény intézkedéseit, és túlságosan óvatosnak a kitűzött célokat. Az ellenzék csaknem egységesen utasította el a javaslatot, kivéve a liberálisokat, akik viszont támogatták. Teleki a javaslat kapcsán ismét sajtópolemiába keveredett Bethlen Istvánnal. Dacára annak, hogy rendszeresen konzultáltak belpolitikai kérdésekben, ez már a harmadik pengeváltásuk volt az évben. Ezek témája (zsidótörvény, új képviselőház, földreform) világosan jelezte azokat a csomópontokat, ahol a két konzervatív politikai útjai elváltak.

A hosszas bizottsági egyeztetések miatt a törvényt csak 1940. áprilisában hirdették ki. A törvény indoklása világossá tette, hogy a reformhoz a zsidó tulajdonosok földjeit arányainkon felül kívánják felhasználni. A rendkívül bonyolult szempontrendszerben kialakított intézkedéssorozat évente legalább 100 ezer hold igénybevételével számolt, 15 év alatt összességében mintegy 1,5 millió hold szétosztásával. Ez a földreform a Horthy-korszakban legátfogóbb birtokváltozást mozdította volna elő. Ez azonban csak egy volt a Teleki-kormány szociális reformjavaslatainak sorában: még szeptemberben benyújtották a Háznak a gazdasági munkavállalók özvegyeinek járadékáról szóló törvényjavaslatot. Decemberben pedig elkezdődött „a gümőkór és a nemibetegségek elleni védekezésről, valamint a közegészségügyi törvények egyes rendelkezéseinek módosításáról” szóló törvényjavaslat vitája, amelyet például a szociáldemokraták nem fogadtak el, a nyilasok viszont támogattak, és 1940. májusában már ki is hirdettek a hivatalos lapban. A rendelkezés a kórházi ágy-

szám emelésétől a kényszergyógykezelésig egy sor fontos egészségvédelmi intézkedést léptetett életbe. 1940. januárjának végén pedig a legkisebb gazdasági munkabérek megállapításáról vitázott a Ház. Ismét valószínűtlen egyetértések születtek: nyilaskeresztes, liberális és kisközgazda képviselők álltak a javaslat mellé, miközben a szociáldemokraták elutasították. A jogszabály egyértelműen szűkítette a szabad alku szerepét, és indoklásában hangsúlyozta, hogy a gazdasági liberalizmus körülményei között mindig a hátrányos helyzetben lévő munkavállaló érdekeit helyezi előtérbe.

Az intenzív szociális törvényhozás mellett a kormányfő az év őszén szerét ejtette annak is, hogy megváljon gyengén teljesítő minisztereitől. Egyetemi tanártársát, Varga Józsefet már júliusban iparügyi miniszternek tette meg, majd októbertől Kunder Antal helyére kereskedelmi és közlekedésügyi miniszternek is. Tasnádi Nagy András igazságügy-minisztertől is búcsút vett a kormányfő. Jaross Andor tárca nélküli miniszter munkáját 1940. április elsején köszönték meg: „tekintse magát lélekben a jövőben is mindig a kabinethez tartozónak” – mondta neki a kormányfő, nem minden malícia nélkül. A felvidéki ügyek minisztere is Imrédy bizalmas emberének számított, az általa követett nemzetiségpolitikai gyakorlat szöges ellentéte volt annak, amit a miniszterelnök elképzelt.

Miniszterelnökségének első évében mutatkozott meg teljes valójában a Teleki-féle ügykezelési, problémamegoldási gyakorlat, amelynek első jelei fellelhetők már 1920–21-ben is. Teleki megpróbálta átemelni a politikába azt az egyesületi mozgalomból kinőtt tanítványi csoportot, amelynek kinevelésében 1921 és 1938 között részt vett. Többet találkozott velük, mint minisztereivel, és csaknem annyit, mint állami főhivatalnokokkal (államtitkárokkal,

tanácsosokkal és másokkal) – államügyek intézésére fordított idejének csaknem egyötödét társaságukban töltötte. Eszménye a „tudományos” kormányzás volt, amelyből ki lehet rekeszteni a politikai szempontokat, és minden szakpolitikai intézkedést specialisták döntése alapján lehet meghozni. Ennek is köszönhető, hogy 1939-es vendégei között nagy számban szerepeltek egyetemi tanárok vagy az általa létrehozott tudományos intézetek (Államtudományi és Szociográfiai) szakértői. Politikai elgondolásait új megvilágításba helyezi az a tény is, hogy 1939-es határidőnaplójában tíz leggyakrabban előforduló munkatársa között Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter mellett mindössze két kabinetttag szerepelt 1939-ben: Csáky István és Kunder Antal. Legszűkebb köréhez Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár és Kovrig Béla szociálpolitikus, társadalompolitikai osztálytanácsos mellett Pataky Tibor tartozott, a Miniszterelnökség II., Nemzetiségi Osztályának vezetője, aki csaknem minden miniszterelnököt kiszolgált 1920 és 1944 között – a belügyminiszter után ő tűnt fel legtöbbször a kormányfő irodájában. A hagyományos magyar politikai gyakorlatnak megfelelően a miniszterelnök gyakran kikérte elődeinek véleményét is egy-egy fontos döntés előtt. A retirált miniszterelnökök közül leggyakrabban természetesen Imrédyt fogadta, de tőle alig maradt el Esterházy Móric, a gyerekkori játszótárs. Bethlen Istvánt még az 1939 nyaratól nagybeteg Darányi Kálmán is megelőzte a sorban. Esterházyhoz való különleges viszonyát az is mutatta, hogy Teleki helyet biztosított számára a választásokon alaposan megrostált kormánypártban is. Nemcsak Bethlen személye szerepelt ritkásan a miniszterelnök előjegyzési naplóiban, de a „Gazda” egykori miniszterei, tanácsadói, bizalmasai is elég ritkán jelentek meg a Sándor-pálotában.

1939 decemberében költségvetési vitára került sor a képviselőházban, az új, a naptári évvel megegyező államháztartási évad összeállítására. A tervezet 2 milliárd 690 millió pengő kiadással és 2 milliárd 563 millió pengő bevétellel, eleve mintegy 130 millió hiánnyal számolt, amelyet a következő év eseményei alaposan megemeltek. Folytatódott a fegyverkezési program és a kapcsolódó infrastrukturális beruházások sora. A költségvetést elfogadták ugyan, de a kormányfő még ekkor sem lehetett nyugodt. A deficit hónapról hónapra növekedett. Az egyre fenyegetőbb hiány pótlására a kormány az adóbevételek növelését tervezte, részint az adózás struktúrájának átalakításával, részint egyes adónemek kulcsainak emelésével. Az ország haladt a kötött gazdálkodás irányába: 1939. augusztus végén ár- és bérstopot hirdettek meg; 1940. május végén az állam elővásárlási jogot kapott a mezőgazdasági terményekre. Az átlagos magyar állampolgárt azonban nemcsak ezek a megszorító intézkedések érintették, hanem olyan apróságok is, mint a hústalan napok bevezetése (hétfőn és pénteken, ámbár a tilalom nem vonatkozott a halra, vadra, belsősegre, szalonnára és többek közt a tepertőre – így a rendelet), a babot és zöldborsót is tartalmazó pótkávé megjelenése, illetve az újságok oldalszámának csökkenése a papírkorlátozási rendeletek miatt. Ettől függetlenül 1939–40 fordulóján Magyarországon nem voltak háborús állapotok. A hadikonjunktúra miatt a gazdaság prosperált, a munkanélküliség csökkent. A mezőgazdasági termények ára nőtt, és emelkedtek a munkabérek. Mindez akár biztató is lehetett volna, ha nem dúl háború Európában.

ERDÉLY! ERDÉLY!

A függetlenségre törekvő és a német diplomácia következetlenségeit kihasználó külpolitikában fontos elem volt a magyar segítségnyújtás Finnországnak a szovjetekkel vívott téli háborúban. Teleki 1924. első látogatása óta fokozódó szimpátiával fordult Finnország felé. A magyar légió kiküldése és a magyar fegyverszállítások olyan helyzetben születtek, hogy Németország – a Molotov–Ribbentrop-paktum óta formailag a Szovjetunió szövetségese – nem akarta és nem is igazán tudta megakadályozni az önálló magyar akciót. Párizsban és Londonban Teleki elgondolása inkább rokonszenvet keltett. A magyar kormány 1939 októberében ismét felállította követségét Moszkvában, és a budapesti szovjet képviselő is újrakezdte munkáját. A kezdeményezés mégsem befolyásolta a két ország kapcsolatait. A 341 önkéntesből álló finnországi magyar zászlóalj felkészítése és kiutaztatása tükrözte Teleki-nek azt az ügyintézési gyakorlatát, amely morgolódást keltett a magyar bürokráciában. Az előkészítést és a toborzást Kozma Miklósról bízta, akinek a kárpátaljai harcokban szerzett tapasztalatai itt is alkalmazhatónak tűntek. A honvédelmi vezetés kellethetősége miatt a kiképzés és a felkészítés a hárshegyi cserkészparkban folyt. Az önkéntesek vízumügyeivel

és kiutazásával kapcsolatban Teleki pedig volt tanítványát, a rádió irodalmi osztályának vezetőjét, Cs. Szabó Lászlót küldte Párizsba. A közigazgatás és a honvédelmi apparátus többi részét szinte teljesen kizárták az ügyből. Sőt, a fegyverkezési programért aggódó honvédelmi tárca igyekezett blokkolni a hadianyag-szállításokat, így azok viszonylag alacsony, bár a többi országgal összevetve még mindig tisztességes szintet értek el. 1940. február elején indult el a zászlóalj, s bár csak az ellenségeskedések lezárulta után, márciusban érkezett meg Finnországba, az önkéntesek keltette szimpátia és az akció propagandaértéke igazolta Teleki számításait. A siker megerősítette abban, hogy lehetséges lazább struktúrákkal kormányozni, mint azt a minisztériumokban képzelik.

A magyar fővárosban szolgáló diplomaták általában elismerően szóltak Teleki ténykedéséről, a magyar nem-hadviselés kellemes meglepetést keltett Nyugat-Európában. „A magyarok nagyszerűen viselkednek” – lelkesedett egy brit külügyminisztériumi tisztviselő szeptemberben.¹ Ugyanez a tisztviselő egy másik megjegyzése viszont világosan mutatta a magyar–brit viszony korlátait. Amikor néhány nappal később Csáky arról beszélt O'Malley követnek, hogy ha a németek megsértik a magyar semlegességet, Magyarország ellenáll ugyan, de egy hétnél tovább azt nem tudja folytatni, erre az esetre várja Nagy-Britannia és Franciaország segítségét, szavait a Foreign Office így kommentálta:

„Soha nem ígértünk Magyarországnak semmiféle támogatást. A legutóbbi történelem fényében az a tény, hogy nem tudunk közvetlen katonai segítséget nyújtani, nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem kell ellenállni. A támogatás ígérete azt jelenti, hogy megígérjük: segítünk a szabad

– ez pedig még a német ajánlatoknál is kevesebb volt.² A brit követ, bár jelentéseiben érezhető irritáltsággal említette Teleki nehezen követhető stílusát és azt, hogy nem lehet belőle egyetlen információt sem kihúzni, és Csáky Istvánt kezdetben – némi joggal – notórius hazudozónak tartotta, megértő volt a magyar dilemmákkal. Visszaemlékezéseiben pedig respektussal írt a magyar miniszterelnökről, akit Salazarhoz és az ír államfőhöz, Éamon de Valerához hasonlított, hiszen mindannyian mélyen keresztények, éles eszűek, türelmesek, hajlékonyak, „de egyes elvi ügyekben hajthatatlanok és megvesztegethetetlenek” voltak.³ 1939 őszén a francia követ is szokatlanul megértően írt a magyar revíziós célokról, és a magyar mérsékletet emelte ki budapesti jelentésében. A német követ, aki még brit kollégája szerint sem tartozott a náci diplomaták közé, szintén megértéssel írt a magyar kormány politikájáról. Leon Orłowski lengyel követ a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott mindig Teleki Pálról. Egyvalakivel nem találta a hangot az elejétől fogva. Pedig a sűrítettj-gyárosból és demokrata párti donátorból lett amerikai követ korántsem volt olyan együgyű lélek, amilyennek ő hitte. Montgomery követ azok közé tartozik – vélte Teleki –, akiknek elég lesz Magyarország megértéséhez, ha bölcsessége tárházából elhint egy-egy történetet cserkész- vagy tanárpályafutásából. Montgomeryt azonban untatták Teleki történetei, és annak ellenére, hogy a kor magyar elitjével kitűnő viszonyban volt, a miniszterelnökről alkotott képe később sem lett kedvezőbb: „Szeretném azt mondani, hogy nagy államférfi volt, de sajnos nem tudom – írta. [...] Nagyon okosnak tartotta magát. [...] Mivel tudtam, hogy mennyire gyűlöli a nemzetiszocializmust és mindazt, amit az képvisel, ezért nem mondtam többet [a néme-

teknek tett engedményekről], jöllehet úgy gondoltam akkor és úgy gondolom ma is, hogy a saját bölcsességébe vetett túlzott bizalmának sok köze van mindahhoz, ami később történt.”⁴

A kedvező külpolitikai helyzetben a miniszterelnök hozzáfoghatott legfontosabbnak tekintett munkájához. Kormányra kerülése óta kitérő válaszokat adott a Romániával kapcsolatos magyar revíziós igényekről. Magyarország addigi revíziós teljesítményei nem akkor és nem úgy születtek, ahogy azt Teleki kívánatosnak tartotta. Az első bécsi döntést „a mi felfogásunkkal nem tökéletesen egyező”-nek mondta, amennyiben a Belvedere-palotában a német és az olasz delegáltak szigorúan etnikai alpra helyezkedtek. Kárpátalja esetében a nagyhatalmak egyáltalán nem Teleki szempontjait respektálták, amikor szabad kezet adtak kormányának. 1939–40 fordulóján hozzáfogott ahhoz, hogy Erdély visszacsatolását tudományosan is alátámasztott, széles körű nemzetközi konszenzusra alapozva vigye keresztül. Tervének első lépcsője a nemzetközi döntéshozók megnyerése lett volna. Szakértőivel együtt dolgozta ki azt a nagy terjedelmű memorandumot, amellyel 1940. március 6-án örvendeztette meg a Foreign Office képviselőit. A tervezetből kapott Pétain marsall, akkori madridi francia nagykövet, és jutott belőle Washingtonba is. A memorandumhoz 35 mellékletet csatolt, többek között Rónai Andrással közösen írt füzetét (*The different types of ethnic mixture of population*), Hankiss János, Kosáry Domokos, Ottlik László, Eckhardt Tibor, Joó Tibor, Tamás Lajos, Fodor Ferenc tanulmányait, a Magyar Nemzeti Bank által készített összefoglalókat. A memorandum a legszintetikusabb kifejtése Teleki revízióról vallott nézeteinek: a gazdasági elvekkel kombinált etnikai megoldásoknak, a Kárpát-medencei magyar hegemonia kifejtésének és a vízrajzi elvek alkalmazásának. A brit külügyminisztérium

reagálása nem volt elítélő, de kedvező sem: „ez a Justice for Hungary 1940-es kosztümben”, „vonzó” és a „józan észre alapozott terv”, amely azonban mégiscsak egész Erdély visszacsatolásával számol – jegyezte meg az osztályvezető. Egy másik, nagy befolyású tanácsadó hozzátette: Teleki „becsületes földrajztudós”, de a magyar „Herrenvolk-teória védelmezője”, és – csakúgy, mint a magyar közvélemény jelentős része – ő is olyan igényekkel lép fel, amelyek máshogy, mint háború útján, aligha lesznek kielégíthetők. A szlovákoknak ugyanis „eszük ágában sincs önként visszatérni Magyarországhoz”.⁵ A brit elzárkózás egyre szűkebbre szabta Teleki manőverezési lehetőségeit. Úgy döntött, hogy húsvéti olaszországi vakációját egybeköti néhány külpolitikai megbeszéléssel, s megpróbál olasz támogatást szerezni revíziós tervének.

Telekit fogadta a pápa, és megpróbálta felvenni a kapcsolatot a római brit nagykövettel is, ami azonban nem járt sikerrel. Szentszéki fogadásán megjelent az amerikai követ, ami jelezte, hogy Washington valamelyest mégis érdeklődik Magyarország szándékai iránt. Ciano külügyminiszterrel folytatott tárgyalásainak egyik célja az volt, hogy megpróbálja megszerezni Róma támogatását a Románia elleni magyar fellépéshez. Hangsúlyozta kormányzata kompromisszumkészségét területi kérdésekben, mint mondta, nem akar újra egy „45 százalékban nemzetiségi országot”, és egyes északkelet- és dél-erdélyi területekről hajlandó lemondani. Mussolini azonban türelemre és kivárára intette a magyar kormányfőt, legfeljebb annyit volt hajlandó hozzátenni, hogy Romániát, „mint az articsókát”, levélről levélre kellene elfogyasztani. Az eredmény kiábrándító volt: a magyar kormány semmilyen biztosítékot nem kapott, sem revíziós céljainak támogatására, sem a magyar semlegesség megőrzésére. A kilátások elkeserítették: Cianoval folytatott nem hivatalos megbeszélésein szapult a németeket, kijelen-

tette, hogy „pestisként fél a teljes német győzelemtől”, és Berlin vereségében reménykedett. Az olasz külügyminiszterrel elköltött villásreggelijén hangzott el az a híres párbeszéd, amelyben Teleki arról érdeklődött, hogy Ciano tud-e bridzsezni: „Arra a napra, amikor együtt leszünk a dachau koncentrációs táborban” – magyarázta kérdését partnerének.⁶ Csalódását – érthetően – nem osztotta meg a budapesti sajtóval, inkább a zavartalan és mélyülő olasz–magyar barátságról értekezett.

Hazaérkezve ribillió várta. Imrédy Béla, megtörve az előző év ősze óta tartó fegyverszünetet, húsvétkor Miotay lapjában frontot nyitott a kormányzati politika ellen. *Őszinte szó a magyar–német viszonyról* című cikkében a volt miniszterelnök a német külpolitikához való szorosabb simulást, a nemzetiszocializmus adaptálását és a németellenes hangulatkeltés letörését nevezte a politika helyes irányának. Megnyilatkozása az ellenzéki sajtóban vihart kavart, és ez jó ok volt az Imrédy-csoportnak arra, hogy látványos erődemonstrációval kényszerítse a miniszterelnököt a cikkben foglaltak teljesítésére: a MÉP-képviselőcsoport száz tagja írásban követelte, hogy a kormány fékezze meg a MÉP politikája ellen áskálódó „zsidó” és „csáklyás” (értsd: régi vágású, konzervatív) sajtót. Teleki különböz, Imrédyvel szövetségre hajló csoportok megnyerésével, határozott fellépéssel, zsarolással próbálta útját állni a frakciónak. Az agrárcsoport tagjainak pozíciókat juttatott a pártvezetésben, és átszervezte a sajtócenzúrát. Keserűn fakadt ki az értetlenek ellen: „el fogom végezni a kötelességemet, amíg bele nem döglöm, de hogy arra vágyom, azt mondhatom. Egy öreg embertől jön mindaz, amit mondtam, akinek semmi várnivalója a világtól nincsen”, majd nem sokkal később meglobogtatott egy lezárt borítékot a frakció előtt, azt állítva, hogy abban a kormányzó házfelosztási kézírata van, amit bármikor felhasználhat.⁷ Gesztusaival átmenetileg saját pártján belül

sikerült lecsendesítenie a vihart, és a békeség helyreállításának jeleként 1940. április 25-én egy interpellációra válaszolva megvédte Imrédyt a hazaárulás vádjától.

Amikor úgy tűnt, hogy nagy nehezen helyreáll a rend, a revízió ügyében megtette azt a lépést, amelyre nehezen szánta rá magát. Londoni és római kudarc után kénytelen-kelletlen Berlinhez fordult. 1940. április 17-én levelet írt Hitlernek, ebben megerősítette Budapest tengely iránti elkötelezettségét, és felvetette háromoldalú (német–olasz–magyar) tárgyalások lehetőségét, hogy a Balkánon és a Dunán a közelmúltban lejátszódott eseményekre tekintettel „megbeszélések induljanak meg a célból, hogy minden eshetőségre mind a három állam fel legyen készülve [...] A megbeszélések fel kellene, hogy öleljék azokat az eshetőségeket is, amelyek a diplomácia normális eszközein kívül esnek, továbbá fontos, e tárggyal összefüggő politikai, gazdasági és forgalmi kérdéseket.”⁸ A kissé homályos megfogalmazás mögött egyértelmű volt a szándék. Miután Rómában személyesen, majd néhány nappal később emisszáriusa, Baranyai Lipót révén meggyőződött arról, hogy Olaszország nemcsak hogy nem támogatja az erdélyi revíziót, hanem Magyarország semlegességének érdekében nem fog fellépni, elébe akart menni az eseményeknek.

1939 tavasza óta minden európai diplomáciai hivatal kedvenc időtöltése a román olajmezők sorsa feletti aggodás volt. Románia ebben az időben a világ negyedik legnagyobb kőolaj-kitermelője volt, és a nyugat-európai vezérkarok gazdaságstratégiai tervezői kiszámolták, hogy míg Németországnak ez a kulcsfontosságú nyersanyag itt a leginkább hozzáférhető, számukra éppen a hozzáférés megakadályozása elsőrendű kérdés volt. Teleki, miután április elején a katonákkal is egyeztetett a követendő magyar lépésekről, Hitlernek írott levelével célzott arra: Magyarország kész átengedni a német csapatokat, cserébe az erdélyi területi

revízió támogatásáért. Informális csatornán egyúttal megüzente Londonba: egy Görögország elleni német támadáshoz Magyarország nem adja ugyan a területét, de Erdély odaígérése esetén a magyar hadsereget képtelenség lesz visszatartani, és Magyarország békét kell, hogy bontson Délkelet-Európában.

A Hitlernek írt levél a legrosszabb pillanatban érkezett Berlinbe: Németország lerohanta Dániát és Norvégia déli részét; Hitler minden idejét a nyugati hadjárat megtervezése kötötte le. A magyar ajánlat azonban megmutatta Budapest zsarolhatóságát, ami aztán a nyári hónapokban, az erdélyi válság napjaiban ütött vissza. Berlinben a protokollok már szervezni kezdték a magyar delegáció látogatását, ám Hitler május 14-én kelt válasza hitet tett a balkáni (értve ezen Magyarországot is) helyzet változatlanlansága, a német–orosz szövetség mellett, és a magyar revíziós igényeket a távolabbi jövőben látta teljesíthetőknak. Teleki megértette a Führer álláspontját ebben a kérdésben, és hangsúlyozta, hogy a folyamatban lévő nagy európai átalakulást nem akarja veszélyeztetni konferenciaterével. Ugyanakkor megismételte, hogy Magyarország továbbra sem tekinthet el revíziós céljaitól.

Miért fordult Berlinhez? Emlékiratokból, nem hivatalos dokumentumokból tudható, hogy Teleki igenis bízott a nyugati szövetségesek győzelmében, ám ez a hite nem volt töretlen, és hezitáló, töprengő lelkiállását megzavarták a villámgyors nyugati német sikerek. A háborúban kivívott szövetséges győzelmet még a nyugati német támadás megindulása előtt is évekre tette. Nem is Franciaország összeomlása rázta meg igazán, hanem a Magyarországhoz hasonlítható kis országoké: Dániáé, Norvégiáé, Hollandiáé és Belgiumé. Teleki a norvégiai inváziótól kezdve megdőlni látta külpolitikai koncepcióját, és megingott hite a nyugati szövetségesek győzelmében. Ez nem vall rövidlátásra vagy nácibarátságra, sokan voltak ezzel így a magyar

elitben. A Hitler-barátnak éppenséggel nem nevezhető Bethlen István a Románia elleni fegyveres fellépést a magyar politika elsőrendű feladatának tekintette. Ebből a prioritásból a nyugati hadjárat után olyan parancsoló szükség fakadt, amelyet a magyar kormány nem hagyhatott figyelmen kívül: a közvélemény kondicionáltsága, a revízió mint végcél, a geopolitikai helyzet mind a német szempontok mérlegelését tették szükségessé. Hitlerhez írott válaszában másnapján, a franciaországi összeomlás kezdetén Teleki arra utasította Pélényi János washingtoni magyar követet, hogy egy reménybeli magyar emigráns kormány működési költségeire 1940 márciusában átutalt ötmillió dollárt utalja vissza a Magyar Nemzeti Banknak, mert a tervet egyelőre el kellett halasztani. Júniusban sokak számára visszatetszően nyilatkozott: június 17-én Hitlert, „a német nép nagy vezérét” és a versailles-i kastélynál őrt álló német katonát, valamint az „Új Európát” éltette a képviselőház előtt és Gömbös Gyula sírjánál.⁹

Június 13-án a képviselőházban összeférhetlenségi bejelentést tett két nyilaskeresztes képviselő, Hubay Kálmán és Vágó Pál ellen, és vizsgálatot kezdeményezett ellenük. A hazai nemzetiszocializmus politikai képviselői elleni fellépésre azért került sor, mert a két politikus olyan nemzetiségi törvényjavaslatot nyújtott be, amelynek következtében – legalábbis Teleki és a kormánypárti sajtó által indított kampány szerint – a magyar nemzet mint ilyen megszűnne. A nyilasok elképzelései szerint a népcsoport-alapra helyezett hazai nemzetiségpolitika lett volna alkalmas arra, hogy a Magyar Szént Korona nemzetiségei az elszakadás vágya nélkül éljenek a magyar fennhatóság alatt. A Ház összeférhetlenségi bizottsága július 22-én megfosztotta mandátumától a két nyilas képviselőt. Teleki lépésének elsősorban belpolitikai haszna volt, egy időre szétzilálta a nyilas ellenzéket: két képviselő kilépett a pártból, egy

másik visszaadta mandátumát, a többi nemzetiszocialista frakció elhatárolta magát a nyilas akciótól. A nyilas törvényjavaslat – a korábbi magyar szakirodalom és publicisztika állításaival ellentétben – nem német nyomásra készült, a különböző német szervek értetlenül és dühösen álltak előtte. Annak ellenére, hogy a nyilasok világnézete számos ponton ütközött a német nemzetiszocializmussal, mint a német „nemzeti forradalom” eredményeinek adaptálóit bizonyos berlini védelem illette meg őket. Teleki fenntartás nélküli németbarát kijelentéseinek háttérében ezt a belpolitikai motívumot is lehet keresnünk. Berlin jóindulatának elnyerésére, a politikája orientálására minden korábbinál jobban szüksége volt abban a nagyszabású diplomáciai játszmaiban, amely 1940 júniusának végén kezdődött. A Szovjetunió hozzálátott, hogy teljesítse a Molotov–Ribbentrop-paktum diktálta forgatókönyv következő pontját. Június 26-án Moszkva ultimátumot adott át a bukaresti kormánynak, ebben követelte Besszarábia és Észak-Bukovina átadását. Teleki számára evidencia volt, hogy a román határoknak nyugaton is változniuk kell.

Az elkövetkező hónapokban a miniszterelnök minden figyelmét Erdély kötötte le. „Magyarország nem fog diszkriminációt eltűrni” – mondta június 27-én a minisztertanácsban, s ez lett politikájának alapja a júliusi napokban.¹⁰ Sztójay Döme berlini magyar követ még aznap este átnyújtotta a berlini külügyminisztériumban azt a budapesti jegyzéket, amely jelezte: a Teleki-kormány Romániával területi kérdésekről is tárgyalni kíván. Törekvését a magyar kormány mozgósítással is alátámasztotta, és a hadsereg felvonult a keleti határszélen. Moszkva feltűnő szívéllyességgel viszonyult a magyar követelésekhez, jöllehet Teleki mindenféle közös magyar–szovjet fellépés lehetőségét elhárította. Berlinben és Rómában július elejéig elutasítóan fogadták a magyar felvetést. Július másodikán a budapesti német követ hajnali kettőkor lakásán kereste fel az álmottas

külgyminisztert, és rendkívül fenyegető hangú szóbeli jegyzéket nyújtott át, amelyben óva intett minden békebontástól a Balkánon, ugyanakkor távlatilag nem zárta ki a magyar revíziós törekvéseknek nyújtott német segítséget.

Teleki szokás szerint memorandumokkal és térképekkel árasztotta el a tengelyhatalmak politikusait, és ezekben 48-50 ezer négyzetkilométernyi terület átadásában jelölte meg azt a minimumot, amellyel a magyar fél hajlandó lenne kiegyezni. Ez nagyjából a trianoni határtól a Maros vonalát követte Gyulafehérvárig, majd a várostól északra elszakadt a folyótól, és a Küküllők vidékét átszelve Segesváron át futott volna a Székelyföld nyugati szegélyéig, ott délnek fordult, és magában foglalta az egykori Háromszék megye magyarlakta településeit. Ez a terület körülbelül két és fél millió lakost csatolt volna vissza Magyarországhoz, és a Trianonban elszakított vidékek felét jelentette volna: ez volt az a kompromisszum, amelyet Teleki hangoztatott „Magyarország és Európa érdekében”. Hogy még jobb kedvre hangolja a németeket, Barta István történésszel, a Miniszterelnökség szerződéses munkatársával Teleki könyvet íratott a magyarországi „zsidókérdésről”, azzal a céllal, hogy a német döntéshozókat meggyőzze: a magyar kormány mindent megtesz a rendezés érdekében, ám a zsidóság súlya miatt a módszerek nem lehetnek azonosak a németországiakkal. A könyv, amelybe Teleki hosszú passzusokat írt bele, már célzott egy újabb zsidótörvényre, és távlati programként a „nemzetidegen” zsidók kitelepítését jelölte meg kiútként. Egy Göring köréből érkező kapacitálásra, amely elégtelennek nevezte a magyarországi szociális viszonyokat, levélben tisztázta kormányának álláspontját a „zsidókérdésben”. A levél tartalmát nem ismerjük, csak az átadás tényéről van tudomásunk. A későbbi fejlemények tükrében nem nehéz arra a gondolatra jutni, hogy Teleki a harmadik zsidó-

törvényt ígérte meg. Ez az első olyan mozzanat a két ország viszonyában, amikor Németország közvetve nyomást gyakorolt Magyarországra a „zsidókérdés” ügyében, és ezt részben a rossz magyar taktikázás, illetve a revízió Magyarország részéről mindenáron való erőltetése miatt tehetta meg.

Hitler július 10-én Ciano jelenlétében fogadta a magyar miniszterelnököt és külgyminiszterét Münchenben. Teleki ezúttal nem volt olyan szótlan, mint eddigi találkozósaikon. Az erdélyi helyzet néprajzi, történeti gyökereinek ismertetésével, a magyar önmérséklet magasztalásával még a német kancellárt is túlbeszélte. Hitler alapvetően megértő volt a magyar követelésekkel szemben, de kétoldalú magyar-román tárgyalásokat ajánlott. A magyar fél nyilván a gyors döntésben bízott, és abban, hogy Münchenben dűlőre jutnak. Abban előrehaladás mutatkozott, hogy Hitler jogosnak ismerte el a magyar követeléseket, és megígérte: nyomást gyakorol Bukarestre. A német kancellár először levélben, majd személyesen is igyekezett meggyőzni a román politika irányítóit arról, hogy területeket kell átadniuk. Július végén Berchtesgadenben fogadta a román miniszterelnököt és külgyminiszterét, és kijelentette, hogy a Szent István-i birodalom helyreállításáról ugyan szó sem lehet, de a magyar fél egyes területi követelései jogosak. Gigurtu román miniszterelnök 14 ezer négyzetkilométernyi terület átadását nevezte lehetségesnek. A Ribbentrop által megemlített magyar igényeket Manoilescu nevetve képzelgésnek nevezte. A román külgyminiszter jókedve azonban hamar elmúlt. A magyar fél ezekben a hetekben jól manőverezett, ezt mutatta Besszarábia és Erdély kérdésének összekapcsolása, Berlin és Róma „megdolgozása”, a diplomáciai és a fegyveres nyomásgyakorlás együttes és kifinomult alkalmazása. Más kérdés, hogy ennek mi volt az ára. Az éppen folyó magyar-német gazdasági tárgyaláso-

kon a Teleki által instruált delegáció súlyos engedményekre kényszerült a német küldöttséggel szemben. A megállapodás értelmében a magyar fél mindent megadott a németeknek, amit „a lehetőségek határáig” lehetett. Mindazt, aminek Teleki és munkatársai csaknem másfél évig szívósan ellenálltak: német cégek kőolajkutatási koncessziót kaptak Délkelet-Magyarországon, megnövelték a birodalomba szállítandó magyar mezőgazdasági kontingenst, a márkát felértékelték a pengőhöz képest, és a szabad devizák forgalmát a német igényeknek megfelelően átalakították. Cserébe csak annyit kaptak, hogy a kivitt búza árát felemelték három pengővel.

Időközben a román-magyar ellentét sem jutott nyugvópontra, és a viszony augusztus elején ismét feszültté vált. Románia csak a legvégső esetben és minimális mértékben hajlott területi korrekciókra, több diplomáciai csatornán között ajánlataiban pedig a lakosságcserét és a kisebbségi kérdés megoldását hangsúlyozta. A határozott német fellépés közvetlen konzultációkra kényszerítette a feleket. Augusztus 16-án tárgyalóasztalhoz ült a magyar és a román küldöttség az al-dunai Turnu Severinben. A magyar delegáció vezetőjét, Hory András volt varsói magyar követet Teleki instruálta elindulása előtt. A miniszterelnök kifejtette a balatoni vakációjáról sebtében visszahívott diplomatának, hogy a delegáció nem képviselheti a teljes országrész visszaszerzését, a magyar félnek önmérsékletet kell gyakorolnia. Telekinek – a diplomata visszaemlékezése szerint – nem voltak illúziói a tárgyalások várható eredményeiről: ezek pusztán arra lesznek jók, hogy megismerjék a románok gyengéit, a magyar közvélemény előtt pedig demonstrálni lehessen a kormány diplomáciai aktivitását. Teleki, külügyminiszterével egyetértésben, azt is kijelentette, hogy a tárgyalások során ragaszkodni kell a Székelyföldhöz, mert az más területeket is visszahoz. Ellenezni

kell minden népességcserét vagy áttelepítést, és többet kell követelni az autonómiánál. Ismerve a román delegáció álláspontját, amelynek fontos eleme volt az időhúzás, a területi autonómia és a népességcsere szorgalmazása, minimális területátengedéssel kombinálva, ma már látható: megegyezésre nem volt esély. A Romániába utazó delegáció rögvest szembeült a román kelletlenséggel. A Valeriu Pop volt kereskedelmi miniszter vezette román küldöttség akadékoskodással kezdte: kétségbe vonta Hory felhatalmazását, és a tárgyalások roppant vontatottan haladtak.

A magyar fél 69 ezer négyzetkilométert követelt Romániától. A román tervek minimális méretű területcserevel ötvözött minél nagyobb mértékű lakosságcserevel számoltak. Az előzetes tárgyalási pozíciók szerint Bukarest legjobb esetben is 20 ezer négyzetkilométer körüli területet kívánt Magyarországnak átengedni az Alföld keleti peremén, a partiumi megyékben. A különböző román tervezetek készítői egyúttal azt is szorgalmazták, hogy az átadott területekre minél több székelyt telepítsenek át. A fejleményeket hallva Teleki kijelentette: tudja, mit jelent a tárgyalások végleges megszakadása. Kormányát a német birodalom biztatta tárgyalásra. Ez nem vezetett eredményre. „Erdély Magyarországnak életkérdés, ultima ratio. Nem lehet engedni belőle” – tette hozzá. „A magyar nemzet huszonegy éven át a »nem, nem, soha!« kiáltotta, ma nem lehet azt mondani a nemzetnek, hogy azt kiáltsa: igen, igen, örökre. Tehát a kocka el van vetve” – mondta elszántan minisztereinek, akik elfogadták álláspontját.¹¹ A Turnu Severin-i egyeztetések augusztus 24-én végleg megszakadtak.

Úgy tűnt, nem maradt más megoldás, csak a háború.

Teleki ezekben a hetekben, hónapokban vabankot játszott. Nem akart együttműködni a szovjetekkel, és bár minden tőle telhetőt megtett azért, hogy a német támogatást megszerezze,

nem a német–olasz döntőbíráskodás kizsarolása volt a célja. Fokról fokra jött rá, hogy magas árat kell fizetni. Úgy látta, hogy a végleges és egyoldalú elkötelezettség ódiума alól csak egy fegyveres konfliktus vonhatja ki kabinetjét. Ettől ráadásul valami absztrakt-misztikus „véradót” is remélt, a nemzet megtisztulását és összeforrását egy nagyobb cél érdekében és hogy végre méltónak bizonyuljon a terület-visszaszerzésre. Csalódott a nemzetiségpolitikai elveit eltorzító közigazgatásban, a revízióban – szerinte – mértéket és más szempontokat nem ismerő közvéleményben, a külpolitikai vaksággal megvert középosztályban és a politikai elitben. Már 1939 augusztusában keserűen fakadt ki a visszacsatolt területek közigazgatásában tapasztalt visszás állapotok ellen, és éppen az erdélyi revízió sikerét féltette. Közölte: „Nem habozik kijelenteni a minisztertanács előtt azt, hogy amennyiben e téren gyökeres változás nem áll be, úgy adandó alkalommal nyilvánosan, a nagy közvélemény előtt fog hangot adni annak, hogy az ország ilyen körülmények között ne törekedjék arra, hogy újabb területek szereztessenek országunkhoz.”¹²

Az aratásra hazaküldött katonákat ismét a zászlók alá hívták, újabb alakulatokat mozgósítottak, és a honvédség felkészült a fegyveres összecsapásra. A tengely azonban közbelépett, és Hitler döntőbíráskodás révén akart igazságot tenni – és Budapestről a honvéd vezérkarból is jöttek olyan sugallatok, amelyek ezt szorgalmazták. A döntés meghozatalában a német vezér-kancellárt nem machiavellizmus és a két ország egymásnak uszítása inspirálta, hanem éppen ellenkezőleg: békét akart Délkelet-Európában és nyugodt kitermelést a román kőolajvidéken. A megoldást nem ideiglenesnek szánta, bár később nyilván jól jött számára, ha tovább lebegtetheti Dél-Erdély kérdését. A döntőbíráskodás először román oldalról merült fel, mert azt gondolták – mint utólag kiderült, tévesen –, hogy

a döntés Bukarest számára kedvező lehet. Teleki határozottan a háborús opció mellett állt.

Berlinből az érintett országok képviselőit augusztus 29-re Bécsbe invitálták. A delegációt formailag Csáky külügyminiszter vezette, Teleki csak egyszerű tagja volt a küldöttségnek. A bécsi döntés tartalma ismert: 1940. augusztus 30-án a Belvedere-palotában meghozott döntés az 1920-ban Magyarországtól elszakított területből több mint 43 ezer négyzetkilométert juttatott vissza, 2,5 millió lakossal. A lakosság 52 százaléka (magyar statisztika) vagy 38 százaléka (román statisztika) volt magyar ajkú, a Romániának ítélt dél-erdélyi részeken körülbelül 400 ezer magyar maradt, míg Észak-Erdélyben csaknem egymillió román. A magyar küldöttség némi elégtétellel látta, hogy a követeléseinek nemrég még kacarászó Manoilescu román külügyminiszter elájult, amikor megismerte az új határvonalat. Bécsben aláírtak a magyar küldöttséggel egy magyar–német kisebbségi egyezményt, amely a magyarországi német népcsoport egyedüli és kizárólagos képviselőjének a Volksbundot ismerte el, és olyan jogokat juttatott e nemzetiségnek, amelyeket addig a Teleki-kormányzat következetesen megtagadott. Nem csoda, ha Teleki a Bécsből hazafelé tartó úton mély depresszióba zuhant, sőt a vonatnak meg kellett állnia Komáromban, hogy gyógyszerrel vegyenek a miniszterelnöknek. A Keleti pályaudvaron ünneplő tömeg fogadta a magyar küldöttséget. Az ünneplést Teleki átengedte külügyminiszterének, ő maga rövid és mindenféle diadalmámort mellőző beszédet mondott, amelyben „magunkbaszállásról”, „őseink, apáink hibáiról”, „felelősségről”, „munkáról” és „lelkiismeret-vizsgálatról” beszélt, majd kijelentette: „Senki se handabandázzék, senki a nemzet bizalmával és értékeivel vissza ne éljen.”¹³ Egy nappal később benyújtotta lemondását Horthynak. Elsődleges okául a katonák túlhatalmát említette, első helyen

Werth Henrikét. Utódjának Keresztes-Fischer Lajost vagy fivérét, Ferencet, Csáky Istvánt, Sztójajyt, Reményi-Schneller Lajost ajánlotta, bár nem fenntartások nélkül. Az államfőt óvta a katonáktól, és a „régi liberális politikusoktól” – például Bethlentől.¹⁴ Magának az erdélyi kormánybiztos posztját tartotta fenn. Horthy és munkatársai közül néhányan végül maradásra bírták, és szeptember 3-án a képviselőházban bejelentette Észak-Erdély visszatértét. Ahhoz a bársonyszékhez állt oda, amely mellől 1920 novemberében a trianoni békeszerződés ratifikálását kellett bejelentenie. Hangsúlyozta, hogy Magyarország megegyezést akart a román féllel, amely azonban semmiféle kompromisszumra sem volt hajlandó. Háláját fejezte ki a tengelyhatalmaknak azért, mert a magyar szempontokat akceptálták. Kilépve miniszterelnöki szerepköréből, dicsérte a megszületett felosztás objektivitását, és a magyar politikai osztályt megbékélésre és a Szent István-i nemzetiségpolitika követésére szólította fel, külön hangsúlyozta a nemzetiségi tisztviselők alkalmazását a közigazgatásban.

A nem Németországtól függő hatalmak különbözőképpen fogadták a döntést. Churchill az alsóházban kijelentette, hogy bár sohasem értett egyet azzal, ahogy Magyarországgal bántak a párizsi békekonferencián, de ilyesfajta diktátumokat Nagy-Britannia nem tekinthet véglegesnek a háború után. Eden későbbi külügyminiszter reakcióját már kevésbé lelkesen fogadták Budapesten: arról beszélt, hogy London a háború után „méltányos és igazságos” határrendezést szeretne Közép- és Kelet-Európában. A Foreign Office apparátusa egyértelműen a német csatlós államvá válás újabb fokát látta a második bécsi döntésben. Moszkvában felemásan értékelték a magyar területszerzést: Molotov a Turnu Severin-i tárgyalások megszakadásakor támogatta a magyar felet. Ám a bécsi döntés magasabb szinten, Berlin és Moszkva

viszonyában okozott törést, amennyiben ellentmondott a Molotov–Ribbentrop-paktum 3. cikkelyének, amely előzetes értesítést írt elő a két országot érintő ügyekben – ami ezúttal elmaradt.

Teleki minden erejével – ahogy ő mondta – „belefeküdt” a visszacsatolt országrész reorganizálásába. Már szeptember 4-én, a bevonulás előtt tízmillió pengős segélyakciót helyezett kilátásba Erdély számára, ezt a frissen alapított Erdélyi Szociális Szervezetnek kellett kezelnie. Kormány megbízottakat delegált az Erdélybe bevonuló hadsereg mellé, jórészt személyes kiválasztottjait. Az ő helyzetértékeléseik sokszor voltak lehangolók. Az alsóbb katonai parancsnokságok a legkülönbözőbb túlkapásokat engedték meg maguknak. Általában is a katonák mindent maguk akartak csinálni, és nagyon sokszor kész helyzet elé állították a november végén berendezkedő polgári közegeket. A nemzetiségek közti kapcsolatokat rontotta, hogy a bevonulás során elszórtan ugyan, de súlyos atrocitások zajlottak: magyar honvédek fegyveres és fegyvertelen román civileket koncoltak fel, illetve néhány helyen asszisztáltak, amikor a magyar lakosság régi sérelmekért „törlesztett”. A legsúlyosabb incidensek a szilágysági Szilágyippen (157 halott, köztük gyerekek, asszonyok és öregek), Ördögkúton (magyar forrás szerint 80 halott) és Márkaszéken (kilenc halott) történtek. Teleki tisztában volt e tettek súlyával, ám a képviselőházban igyekezett bagatelizálni a történeteket. Sőt, a brit követnek még azt is mondta: „nem lehet úgy házasságot kötni, hogy ne legyen néhány törött tárgy” – ami bizony cinizmus volt a javából.¹⁵

Hamarosan megindult a menekültek áradata. Teleki elég szűkkeblűen reagált: az akkor 12–15 ezer főnyi dél-erdélyi magyar menekülttel kapcsolatban szeptember 18-án kijelentette, hogy tudatni kell a határon túliakkal: a menekülteket

még ideiglenesen sem lehet állásban alkalmazni. A már átjöttket nem kell ugyan eltávolítani, de minél előbbi hazatérésre kell biztatni. Nemzeti szempontból a magyarság Dél-Erdélyben maradása létérdek – azaz jogalapja lehet egy majdani revíziónak. Hamarosan azonban olyan mértékben növekedett a Romániából menekültek száma, hogy a miniszterelnöknek engednie kellett. Teleki október első napjaiban a viszonyossággal is kísérletezett, Kolozsvárról jó néhány román értelmiségit, köztisztviselőt kiutasítottak és tettek át a határon. A nehéz helyzetben szinte lehetetlen volt jól dönteni: a menekültek visszatartása azonban jelezte: a kormányzat nem tekinti véglegesnek a Bécsben elfogadott határvonalat. Ez nem változtatott azon a tényen, hogy 1944-ig Dél-Erdélyből csaknem kétszázezren elmenekültek.

Teleki ott volt a bevonuló csapatok mögött ifjúkorának kedves városában. Szatmárnémetiben a kormányzó kíséretében fogadta a honvédc csapatok tisztelgését. Cserkésztestet küldött Erdélybe, egyes szociális és szervezési feladatok végrehajtására, ügyelt arra, hogy a magyarországi Hangya ne kebelezz be a jól működő erdélyi szövetkezeteket, újság-cikkben jelölte meg az új helyzetben adódó feladatokat. Túláradó optimizmusában még azt is kijelentette október elején: a behívott „román képviselők két hét múlva benn fognak ülni a magyar parlamentben”.¹⁶ Október közepén 83 új egyetemi tanárt neveztetett ki a Szegedről visszaköltöztetett kolozsvári egyetemre, köztük fiatal és addig ismeretlen szakembereket, illetve jó néhány protezséjét.

Az országrész szervezett reintegrálásának központi eseménye volt az úgynevezett erdélyi gazdasági értekezlet. Októberben Teleki pattogós stílusban adta elő nézeteit a monstre, kétnapos gyűlésen, amelyre hivatalos volt mindenki, aki szerepet játszott Erdély politikájában. A sajtó kizárásával rende-

zett összejövetel célja az volt, hogy megoldásokat találjanak Erdély gazdasági, szociális, kulturális és oktatási gondjaira. Általában megfigyelhető volt, hogy a miniszterelnök minden olyan témához hozzászólt, amely addigi tanulmányaihoz, kutatásaihoz, tapasztalataihoz kapcsolódott. Beszélt a mezőgazdasági szakoktatásról (hiszen járt Magyaróvárra), vasúti nyomvonalról (valami köze van a gazdasági földrajzhoz is), közoktatásról (hiszen a Közoktatási Tanács elnöke volt), az erdélyi műegyetem kérdéséről (hisz a budapestinek tanára volt), szórványkérdésről (mert foglalkozott nemzetiségi földrajzzal is), nyelvoktatásról (itt kultuszminiszeri múltjára hivatkozott), kinyilatkoztatott a közigazgatásról (mert annak idején néhány hónapot dolgozott szolgabíróként), és a csángókérdésről is volt néhány gondolata mint a Szent László Társulat elnökének. Kompetenciáját nem győzte hangsúlyozni a résztvevők előtt, akiket tapasztalataira hivatkozva gyakorta letorkolt.

Bethlen István hozzászólására megerősítette azt, amit a volt miniszterelnök is kért: a magyar középiskolákban továbbra is kötelező maradt a román nyelv oktatása, és az egyetemi képzésben is meg kívánta őrizni a románt, hogy az onnan kikerülő szakértelmiségiek tudják adminisztrálni a területet és népével érintkezni tudjanak. A második napon hangzott el a mondat, amellyel összegezte volna világnézetét: „Én nem vagyok sem radikális, sem konzervatív, én csak logikusan próbálok gondolkodni”, majd egy órával később még hozzátette: „én a magam részéről mindig apolitikusnak tartottam magamat és minden törekvésem, hogy az is maradjak, és mindent, ami politikai, levessek magamról”.¹⁷

Az értekezlettel párhuzamosan zajló Erdélyrészi Gazdasági Tanács ülésén is részt vett, ott elsősorban a háziipar, a szövetkezetek, az adórendszer átállítása, a „keresztényesi-

tés” volt napirenden. Az értekezlet több mint kétszáz oldalnyi jegyzőkönyvében a miniszterelnök hozzászólásai a leggyakoribbak. Ezeket olvasva nem lehet szabadulni az érzéstől, hogy voltaképpen nem volt kíváncsi arra, milyen problémák hangoznak el. Fellépése egyszerre gigászi, kétnapos sajtótájékoztató, saját nézeteinek túlszorduló kifejtése és beszámoló az erdélyi elitnek arról, hogy Magyarországra menekült osztályosuk mit végzett az eltelt húsz évben. Erdély visszacsatolása során jórészt a saját feje után ment. Nem volt olyan összeg, amit ne utalt volna ki szemrebbenés nélkül Észak-Erdély infrastrukturális, szociális hálózatának fejlesztésére: a déda-szeretfalvi vasút kiépítése és a beszerce-dési szakasz első osztályúvá tétele előzetes számítások szerint 56 millió pengőbe került 1942-ig: ez egy kisebb minisztérium (például a külügyi) éves költségvetésének felelt meg. És ez a vonal csak egy volt a számos beruházás közül. A kormány működését vizsgálva szinte bizonyos, hogy a Teleki-kormány első számú belpolitikai célja, megelőzve minden mást („zsidókérdés”, földreform, szociális törvényhozás), Észak-Erdély reintegrálása volt. 1941 áprilisáig 127; a terület reintegrálásával foglalkozó rendeletet találunk, ez az összes kiadott rendelet csaknem egynegyede.

A Házba októberben behívott több mint negyven erdélyi képviselő is jó szolgálatot tett a kormányfőnek: ekkor lépett ki Imrédy Béla és tizennyolc párthíve a kormánypártból, megalakítva a szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártját. Imrédy hívei közül maradtak még bőven a MÉP-ben, és az Imrédyt tavasszal támogató száz aláírásra gondolva félő volt, hogy elvész a képviselőházi többség. Az új tömörülés veszélyessége abban rejlett, hogy ezután a szélsőjobboldalt nem kizárólag a középrétegek előtt szalonképtelen, terrorista módszerekkel dolgozó nyilaskeresztesek képvi-

selték, hanem magasan képzett szakemberek, politikusok és értelmiségiek, akiknek az államigazgatásban és a kormánypártban számos hívük volt. Az Erdélyi Párt kritikus pillanatban erősítette meg Teleki pozícióját, jóllehet tagjainak kiválasztásában annyiféle szempont érvényesült és a miniszterelnök oly sokféle nyomásnak volt kénytelen engedni, hogy a képviselőcsoport heterogén maradt, a frakcióba tartozók szinte alig ismerték egymást. Teleki azt szeretne volna, ha a magyarországi pártok nem nyomulnak be a visszacsatolt Erdélybe, és azt megőrzik pártpolitikától mentes területnek. A románoknak fenntartott – és egyébként aránytalanul kevés – tizenkét képviselőházi helyből egyet sem töltöttek be.

Rádióbeszédre készülve

A második bécsi döntés bizonyos szempontból paradigma-váltást jelentett Teleki nemzetiségpolitikai gondolkodásában. Egyrészt az autonómia mint megoldási mód kikerült a programjából. Erdélyben ezt nem látta megvalósíthatónak, és immár másutt, így Kárpátalján sem. Bécs még egy szempontból kényszerítette elveinek megváltoztatására: a német kisebbség kezelésében. A német nemzetiség mozgalmait, a berlini beavatkozást már a húszas években helytelenítette, még a kultúraápoló, érdekvédő tendenciájakat is. Basch Ferencet, a Volksbund vezetőjét Teleki leplezetlen gyanakvással nézte, a bécsi döntés után jó ideig nem is volt hajlandó fogadni, és vele folytatott (ritka) megbeszélésein is inkább faggatózott a német nemzetiség vezetőinek nemzethűségéről. 1940 őszén vereséget szenvedett abban is, hogy az erdélyi németeknek (szászoknak és szatmári sváboknak) fenntartott három képviselői helyre ne a Volksbund emberei kerüljenek. Eleinte a népcsoportegyezményt sem akarta kihirdetni jogszabályként, de ehhez Berlin ragaszkodott. A Volksbund alapszabályait azonban egészen 1945 tavaszáig egyetlen magyar kormány sem hagyta jóvá. Részint a Volksbund szándékainak megakasztása vezette Telekit akkor is, amikor részt vett az 1941-re tervezett népszámlálás elméleti előkészítésében. Ennek során szembekerült a Statisztikai Hivatal munkatársaival és elnökével, Dobrovits Sándorral is. A szakemberek ellenezték, hogy az adatfelvételben szerepeljen külön nyelvi és nemzetiségi rubrika, Teleki ehhez pedig mindenáron ragaszkodott. Pusztán a nyelvi kritérium felvétele elfogadhatatlanul egyezett „Trianon princípiumával”, amely szerint a nyelv egyenlő a nemzetiséggel. Amit kétségbe vont, mert számára a kettő közötti különbség volt a Szent István-i nemzetiségpolitika egyik pillére. És hogy minden az ő elvei szerint történjék, olyan tudósokat kért fel a népszámlálás ellenőrzésére, akikben megbízott, például Kovács Alajost, Rónai Andrást és a történész Szabó Istvánt.

UTOLSÓ LÉPCSŐK

Miközben Teleki majd minden energiáját lekötötte Erdély és a szervezőmunka, a trianoni országrészben sűrűsödtek a gondok. Az Erdély visszacsatolását követő amnesztia nyomán Szálasi Ferenc kiszabadult a szegedi Csillagbörtönből. Szabadon bocsátása után Teleki is találkozott vele. A találkozáson az égvilágon semmi nem történt, Teleki és a nyilasvezér állítólag térképeket nézegetett a kandalló mellett. A kormányfőnek valószínűleg az volt az eredeti célja, hogy az október elején létrejövő széles nemzetiszocialista összefogást és vezetőjét megpróbálja a józanság irányába fordítani. Jó szándékát igazolandó a kormány 1940. szeptember 25-én visszavonta a nyilasok egyik fő sérelmének számító 3400/1938-as rendeletet, és ezentúl a köztisztviselők tagjai lehettek pártoknak, egyesületeknek.

Az eszmecserének annyi eredménye volt még, hogy tiszteletreméltóságot kölcsönzött a nyilasoknak, akik ebben az időben már javában szervezték a korszak legnagyobb bányászsztrájkját. A szervezkedés pedig jó talajra talált a katonai irányítás alatt, sokszor valóban önkényesen irányított üzemekben, amelyekből a választások és a kormány szakszervezet-ellenes politizálása miatt a szociáldemokrata párt

általában kiszorult. A mozgalom október 8-án a salgótarjáni medencéből indult, s hamarosan csatlakoztak hozzá a pécsi, a dorogi, a tatabányai szénmedence és más, kisebb bányavidekek munkásai. Néhány napon belül negyvenezer bányász sztrájkolt az országban, a bányamunkások csaknem 90 százaléka. A helyzetet külön nehezítette, hogy a bányászok ellen kirendelt karhatalom egyes szélsőjobboldali érzelmű vezetői a bányászok pártját fogták. Előállt az az abszurd helyzet, hogy a szociáldemokrata munkások a szakszervezet felhívására sztrájktrörök lettek, hogy szénnel lássák el az országot. A helyzet egyre drámaibbra fordult: a MÁV, az ipari telepek, a főváros széntartalékai véstesen fogyni kezdtek, és felrémlt egy súlyos forradalmi válság képe, amelyet német bevonulás követ. A kormány engedett a bányászoknak, a vonakodó tiszték leváltása után a katonaság, ahol kellett, keményen fellépett a sztrájkolók ellen, és az első két hét csendes támogatása után a nyilaskeresztesek óvatosan kihátráltak a mozgalom mögül, az pedig október végére elhalt.

A bérmozgalom megerősítette Teleki elszántságát arra, hogy folytassa kormányának szociálpolitikai programját. Ennek leglátványosabb vállalkozása az Országos Népi- és Családvédelmi Alap (ONCSA) felállítása volt. Majd fél éves huzavona után a kormány 1940 nyarán elfogadta a törvényjavaslatot. Ismét jellegzetes politikai mozgást jegyezhetek fel a megfigyelők: a szociáldemokraták és a nemzetiszocialisták elutasították a javaslatot, míg a kisgazdák elfogadták. Az ONCSA feladata lett volna az államkincstár egy részének mentesítése és a szociális feladatoknak (házépítés, segélyezés, egészségvédelem) egy széles hatáskörű országos szerv révén való ellátása. A szociális minisztériumként működő ONCSA és a hozzácsatolt Közjóléti Szövetkezetek átfogó és hatékony állami szociálpolitikát valósítottak meg a háború

éveiben. Az ONCSA Országos Szociális Felügyelősége élére a tervezet egyik kidolgozója, a korszerű hazai szociálpolitika egyik megalapozója, Esztergár Lajos pécsi polgármester került. A szervezet legmaradandóbb alkotása a falusi és kisvárosi házépítési program volt, amelynek keretében 120–600 négyszögletes telkekkel és háromféle típusban (48, 57 és 75 négyzetméter), villanyvilágítással felszerelt, de gyakorta közművek nélküli házakkal látták el a rászoruló családokat. 1944-ig 11 840 ONCSA-ház épült, közülük kétezer a visszatartott területeken. Az alap nemcsak házakat emelt, hanem házassági kölcsönöket, gazdálkodási tanácsokat, vetőmagot, gyümölcsfapalántákat nyújtott, és gyakorta állattartást is kaptak a rászorulók. Az ONCSA 1944-ig csaknem száz ezer, jórészt a társadalom letelepettebb csoportjába tartozó szegénynek juttatott egészséges lakást, telket, megélhetési lehetőséget. A húszas–harmincas évek szerteágazó szociálpolitikai kísérleteinek (egri norma, settlement-mozgalom, újpesti Szociális Telep stb.) nyomában haladva az ONCSA volt az első átfogó, egész országra kiterjedő, államilag támogatott és végre megfelelően finanszírozott szociálpolitikai akció, a Teleki-kormány működésének egyik legmaradandóbb alkotása, amely nem valamiféle központi jótékonykodásban látta feladatát, hanem új egzisztencia teremtését nyújtotta a rászorultaknak. Működésére bizonyos árnyékot vetett ugyanakkor, hogy az alap által végzett földjuttatások egy részét a zsidóságtól elvett mezőgazdasági tulajdonból fedezték.

Az októberi bányászsztrájk másik tanulsága az volt Telekinek, hogy nem elég a nagy közigazgatási struktúrákra hagyatkozni, hanem párhuzamos, mozgékony szervezetet kell felállítani vagy a meglévőket módosítani. Az általa létesített szervezetek főcélja valamiképp mindig a tájékoztatás, a propaganda, népművelés volt. A Miniszterelnökségen alakult

a IV., Tájékoztatáspolitikai Osztály, amelyet volt tanítványa, Szent-Iványi Domokos irányított. Feladata volt az anyaggyűjtés, tudományos és propagandaanyagok kiadása, a külföldi kapcsolatokkal rendelkező szervezetek és egyesületek (Revíziós Liga, Magyarok Világszövetsége stb.) ellenőrzése, a nemzetiségi „defenzív és offenzív munka” irányítása. Az osztály könyveket finanszírozott, illetve Teleki pártfogoltjainak (így például Kosáry Domokosnak) külföldi útjait.

A másik propagandaszerv, amely belföldi munkát végzett, a Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztálya volt. A részleget még Imrédy miniszterelnöksége idején alapították, Kovrig Béla, az ismert szociálpolitikus vezetésével, kissé talán túl széles ügykörrel. Az osztály feladatai közé tartozott „a falu népének tájékoztatása”, előadások tartása, a ponyvairodalom megfigyelése, befolyásolása, a „néphez közelálló, építőkézségű írók” műveinek közvetítése, népművelési rádióelőadások, kiállítások, pályázatok szervezése, film- és rádiópolitika kialakítása és a tanintézeteken kívüli nőmozgalom ügyei.¹ Az 1939. augusztusi, az ellenforradalom 20. évfordulójára szervezett ünnepségek kudarca miatt azonban Teleki megszabadult Kovrigtól, és 1940 elején egész hivatalát áttette a kultuszminisztériumhoz. Ugyanakkor valamiféle informatori hálózat, főleg a katolikus Hivatásszervezet munkatársaiból, rendelkezésére állt. Segítségével folytatta nyilasok elleni röplaphadjáratát, s különböző, a Miniszterelnökség által támogatott frontharcosszervezetek (Tűzharcos Szövetség), hivatásrendi és társadalmi egyesületek (KALOT, Egyházközségi Munkásszakosztályok, Magyar Evangéliumi Munkásszövetség, Fajvédő Szövetség) segítették harcát a nyilasok és részben a Volksbund ellen. A módszerekről némi képet adhat az az összesítés, amely szerint a „suttogók” a budapesti kávéházakban és borbélyüzletekben hivatásszerűen népszerűsítették

a kormány intézkedéseit: napi öt pengőért és költségterítésért három nyilvános fellépésre voltak kötelezhetőek.

A féllégális szervezetek működésében nehéz tisztán látni: a fennmaradt iratanyag töredékes, a visszaemlékezések egymásnak ellentmondók, és sok a személyes átfedés. Lajos Iván történész 1939 nyarán megjelent, majd német követelésre betiltott könyvecskéjét (*Németország háborús esélyei a német szakirodalom tükrében*), amely Németország vereségét jövendölte, egyes állítások szerint szintén a Társadalompolitikai Osztály finanszírozta. Bajcsy-Zsilinszky Endre egy könyvét és Ungváry Sándor kiugrott nyilas aktivista Szálasiékát leleplező művét szintén az osztály támogatta. S valószínűleg a Miniszterelnökség hálózatának bizalmi személyeitől származnak azok a jelentőlapok, amelyek vélhetően 1940 nyaráról fennmaradtak a miniszterelnök iratai között. Az egyes településeken az embereket foglalkoztató problémákat jegyezték fel a gyakran névtelen jelentők, híradásaikat pedig a miniszterelnök széljegyzetelte híres piros ceruzájával. Reakciói jellemzőek egy-egy társadalmi gondra. A nagybirtokellenes, a német példát emlegető kijelentések mellé odaírta: „Németországban meghagyják a nagybirtokot”, a nagy egyházi birtoktestekről megjegyezte, ha ezeket felosztják, „akkor adókat kell emelni”. A grófellenes hangulatot úgy vélte leszerelni, ha „kis füzetek” jelennek meg Széchenyiről és Apponyiról és más grófokról. Máskor úgy gondolta, az is elég, ha tudatja: „a panaszok hozzám jutottak”. Ellentmondásos attitűdjét megvilágítja a kakucsi jelentőlapra írott megjegyzése: a nép második Mátyás királyt szeretett volna, aki álruhában ellenőrzi nyomorúságos helyzetüket. A miniszterelnök azt jegyezte a lapra: „kissé leírni, hogyan jártam a Felvidéket és más helyeket”. Ha nem Mátyás királynak képzelte is magát, de meg volt győződve róla, hogy gróf létére ismeri a föld

problémáit, hisz azokat „tudományosan” tanulmányozta, és vidéki útjain személyesen is szót tud érteni a föld népével. Néha aztán neki is elfogyott a türelme: amikor Pereszlényből azt panaszták, hogy a falubeli nagygazdák zsidó gépészt fogadtak fel cséplőgépkökhöz, ingerülten odavetette: „Nincs véletlenül olyan is, aki zsidó dajkát fogadott, hogy a miniszterelnök menjen a cselédszerzőbe?”²²

Újabb saját magánvállalata volt az 1940 novemberében, a Társadalompolitikai Osztály munkatársaival és Kovrignak, illetve régi káderének, Alföldi Alajosnak az igazgatásával létrehozott Nemzetpolitikai Szolgálat. A korábbiakban is felvállalt és a kultuszminisztériummal jól-rosszul egyeztetett népművelési propaganda mellett a szolgálat szerkesztésében jelentek meg a Nemzeti Könyvtár nagy példányszámban terjesztett füzetes regényei, illetve az *Országépítés* című kéthetilap. A szervezet vándorkönyvtárakat működtetett, és széles körű illegális munkát fejtett ki: postán tízezerszámba továbbítottak nyilasellenes röplapokat, ezek előállításához pedig illegális nyomdát működtettek egy magánlakáson. Működésének hasznát nehéz megbecsülni. Egy biztos: tökéletesen tükrözte Teleki párhuzamosságokra építő, a hagyományos hivatali rendszert elvető és indiánromantikára fogékony elképzeléseit.

Miközben lassan saját ízlésére formálta át a Miniszterelnökség egyes részeinek működését, kormányában is végrehajtott bizonyos átalakításokat. 1940 decemberében menesztette Teleki Mihály földművelésügyi minisztert, és helyére Bánffy Dánielt kérte fel. Tanárkollégáját, Laky Dezsőt közellátási miniszternek nevezte ki, Reményi-Schneller pedig gazdasági csúcsminiszter is lett pénzügyminisztersége mellett. Kormányzatára az 1941. évi költségvetés november–decemberi elfogadtatása mellett még két nagy belpolitikai intézkedés-csomag várt; egyik sem valósult meg, viszont mindkettőnek

a kidolgozása Teleki kezdeményezésére, személyes felügyeletével kezdődött meg. Az egyik a korporatív alkotmány terve, a másik a harmadik zsidótörvény előkészítése.

A korporativizmus kezdettől jelen volt a rendszer politikai gondolkodásában, és a *Quadragesimo anno* kezdetű 1931-es pápai enciklika csak segítette elterjedését. A felsőház 1926-os visszaállítása már tartalmazott korporatív elemeket, és a felsőházba behívott erdélyi tagok összetétele is ezt az elképzelést tükrözte. A magyar közéletből számosan úgy gondolták, hogy az olasz, osztrák vagy portugál mintára átszervezett hivatásrendi állam jobban megfelel a kor kihívásainak. Megszünteti a pártharcokat, a „meddő” politikálás helyett a problémák megoldására koncentrálni, és működése jobban kifejezi a kor modernitásra törekvéseit, a szakmák, képzés szerinti és regionális alapon zajló kiválasztás hívei szerint jobban leképezte a népakaratot. Külön kontingensük lett volna például az egyetemet végzetteknek és a vármegyék küldötteinek. A tervezet nem aratott egyértelmű tetszést a megkérdezett közéleti személyiségek (egyetemi tanárok, politikusok és maga az esztergomi érsek) körében. Tervének vegyes fogadtatása nem szegte kedvét a kormányfőnek, egy darabig még hangoztatta annak szükségességét, majd 1941 elejétől már nem beszélt róla.

Ami a harmadik zsidótörvény előkészítését illeti, vitathatatlan tény, hogy előmunkálatait ő indította el. 1939 májusában a választási kampányban még úgy nyilatkozott, hogy „a zsidótörvényt meghoztuk és ezzel a dolog törvényes részét lezártuk. Ne gondoljon tehát senki harmadik törvényre – nekünk most más dolgunk van.”²³ A szélsőjobb oldali ellenzék azonban már a választások másnapján elkezdte követelni a harmadik, az addigiaknál radikálisabb zsidótörvényt. Teleki sokáig elzárkózott a követelésektől, bár 1940 folyamán számos

olyan jogszabály született, amely tovább korlátozta a zsidóság jogait. Az izraelita felekezet elvesztette felsőházi képviselőre való jogosultságát, a visszacsatolt területeken a zsidónak számító polgárokat eltávolították a törvényhatósági bizottságokból, és számos kisebb jelentőségű adminisztratív intézkedés nehezítette a magyarországi zsidóság életét.

Egy 1940. júniusi interpellációra adott válaszában Teleki már hajlott új, korlátozó jogszabály meghozatalára. A Miniszterelnökségen elkezdtek az anyaggyűjtést a magyarországi zsidóságról. Az elkészült első változatot Teleki enyhének tartotta, és ezért készítői, többek között Antal István igazságügyi államtitkár, szigorítottak rajta. Októberben interpellációra válaszolva bejelentette: „egyszerű, világos, radikálisan egyszerű” zsidótörvény készül. Az év végén kimondta: a második zsidótörvény anomáliái miatt „kénytelenek leszünk Deák Ferenc eljárása szerint a mellényt kigombolni”.⁴ Ezekben a napokban kizárták a zsidó fiúkat a cserkészszövetségből. Az év végén pedig Teleki cikket írt a MÉP pártértéstitőjébe, azzal indokolva az új törvény szükségességét, hogy a főváros intelligenciája beteg, túlságosan átjárta a zsidó szellem. A felső rétegek és a középosztály el van zsidósodva, ezt a kérdést már „hármenc éve” meg kellett volna oldani. Már csak azért is, mert „az ország gazdasági életének kulcsait nem szabad zsidó, félzsidó vagy pedig strómankézben hagyni”. Annyit enyhített álláspontjának merevségén, hogy minden életlehetőséget nem kívánt megvonni „800 ezer, az elkeveredettekkel együtt 1 millió embertől”, ami a miniszterelnök tervei szerint egy-öt éves átmenetet, illetve türelmi időt jelentett volna a gazdasági életben.⁵ Az Államtudományi Intézet eközben térképeket készített a zsidóság európai elhelyezkedéséről és az erdélyi zsidóbirtokok megoszlásáról.

A harmadik zsidótörvény munkálatait Teleki indította el, és a tanulmányozható dokumentumok arra mutatnak, hogy Teleki megoldása – például a zsidó vagyonok terén – még radikálisabb lett volna, mint a Bárdossy László által végül beterjesztett jogszabály, amely elsősorban a zsidók és nem zsidók közötti házasságot tiltotta. 1941. március 21-én Teleki azt jelentette a kormánypártnak, hogy a zsidótörvény egyeztetésének kérdésében már öt értekezletet tartottak, s a javaslatot hamarosan beterjesztik. Az, hogy Telekiben nem tudatosultak gondolatrendszerének bűnös és tragikus következményei, jól látható abból is, hogy 1940 augusztusában még azért írt protekciós levelet Hóman Bálintnak, hogy a Szociográfiai Intézet egyik zsidó származású munkatársát fővárosi középiskolába osszák be gyakorlatra. Erre a zsidótörvények miatt nem volt mód, kérését minisztere meg is tagadta. Teleki rendületlenül hitt abban, hogy vannak nagy elyek, de ezeknek a mindennapi életben – legalábbis környezetében – nincsenek mikroszintű következményei, vagy ha igen, akkor ő az összes kivételt személyesen ismeri.

Az ország, bár nem viselt hadat, egyre jobban érezte a háború hatásait: az éttermekben rendszerezítették az „egytálas napokat” (amikor csak egyfogásos menüt lehetett felszolgálni), tiltani kezdték az élelmiszerkészletek felhalmozását, korlátozták a sajt és a tejszín készítését, s valószínűleg ekkor indult el hódító útjára a hadisajtok gyöngye, a trappista is, amelynek tömeggyártását külön rendelet írta elő.

Ennél aggasztóbb volt a magyar politika manőverezőképességének végzetes csökkenése: 1940 októberében Magyarország már kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, hogy német „tancsapatok” (a román olajutak biztosítására küldött német haderő) zárt szerelvényeken, meghatározott rendben átutazzanak az országon. A brit politikai köröket jobban megdöb-

bentette az, hogy 1940 augusztusában a magyar miniszterelnök és külügyminisztere táviratban köszöntötte Mussolinit Brit Szomália elfoglalása alkalmából. Az is a bécsi döntés ellentételezésének tekinthető, hogy Magyarország 1940. november 20-án Bécsben csatlakozott az Antikomintern Paktumot felváltó háromhatalmi egyezményhez. Teleki ekkor találkozott utoljára Hitlerrel, és ismét depresszív hallgatásba burkolózott. Egyszer szólalt meg, amikor felvetette a „zsidókérdést”, és arra utalt, hogy a zsidókat a háború után el kell távolítani Európából. A magyar csatlakozás még egy lépést, igaz, kényszerű lépést jelentett a tengelyhatalmakkal való kooperáció útján. Londonban érzelmnyilvánítás nélkül vették tudomásul a hírt, miszerint Magyarország az „ellenséges semlegesek” táborából egyre közelebb sodródik az ellenséghez. Reakcióként feloszlott Londonban az Angol–Magyar Társaság.

Válaszul az ország növekvő külpolitikai elszigeteltségére, a „nyitott ablak” fenntartása érdekében Magyarország 1940. december 12-én „örök” barátsági szerződést kötött Jugoszláviával. Kevés lehetősége maradt a magyar diplomáciának: Szlovákiának gyakorlatilag nem volt önálló külpolitikája (mivel az európai országok egy része el sem ismerte), Románia még mindig nem heverte ki az 1940 nyarán kapott sokkot, és Budapesten néha felmerülhetett, hogy Dél-Erdélyt katonai akcióval szerezzék vissza. Egyedül Jugoszlávia maradt. A szerződés megkötése nem jelentette azt, hogy Magyarország lemondott volna Jugoszláviával szembeni területi követeléseiről, legfeljebb későbbre halasztotta őket. A magyar diplomácia Londonban több-kevesebb sikerrel úgy igyekezett beállítani a belgrádi megegyezést, hogy az a „nyitott ablak” koncepcióját szolgálja. Berlinben kevésbé őszintén, de ugyanolyan átélessel pedig azt próbálták elhitetni, hogy a szerződés célja Jugoszlávia bevonása a háromhatalmi egyez-

mény kereteibe. A képviselőházban egyszerre szavazták meg a barátsági szerződést és a háromhatalmi egyezményhez való magyar csatlakozást. Az előbbiről a jobboldali, az utóbbiról a baloldali ellenzék maradt távol. A magyar–jugoszláv szerződésnek volt még egy következménye. A belgrádi aláírást követő vadászon meghült, majd ágyának esett, és január végén elhunyt Csáky István külügyminiszter. Teleki több mint húsz éve ismerte őt, és bár környezetéből sokan biztatták a sokszor arrogáns, gyakorta meggondolatlan, fennhéjázó és elkötelezett németbarátnak látszó miniszter menesztésére, Teleki végül mindig megtartotta. Csáky hithű legitimistából lett a német dinamizmus kritikátlan csodálója, és olykor visolyogtatóan nyilatkozott Berlinben országának politikájáról. Máskor kis és nagy államok követeivel egyaránt modortalanul viselkedett, és 1940 folyamán a főnökével is megromlott a kapcsolata. Nehezményezte, hogy húsvétkor Teleki nem vitte Rómába, és egyre inkább kedve támadt a miniszterelnöki posztra. Csáky utódja Bárdossy László bukaresti követ lett, akit az erdélyi válság idején megismert kvalitásai miatt Teleki úgy aposztrofált, mint „egyikét legjobb követeinknek, akikkel egyáltalán rendelkezünk”.⁶

Amikor Jugoszlávia 1941. március 26-án valóban csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, március 27-én Belgrádban brit segítséggel szervezett puccsal megdöntötték a kormányt. Telekit a hír Szatmáron érte. A visszacsatolás óta másodszor járt otthon. Birtokát már az ősszel a magyar államnak ajánlotta fel, ami kevésbé változtatott azon a tényen, hogy megtapasztalhatta politikájának kudarcát: a színromán lakosságú Pribékfalván 1940 és 1944 között csak magyar nyelvű állami elemi iskola működött. Szatmárnémetiben elmondott beszédében első helyen a nemzetiségi kérdés állt, és nem győzte ostorozni az értetlen hivatalnoki szellemet és a tűzzel-vassal

magyarosítókat, igaz, azokat is, akik „dédelgetik a nemzeti-segeket”. A maga politikai szerepéről lemondóan fejtette ki: „nem ambicionáltam ezt a helyet, ahol állok, ezt itt is sokan tudják. Nem bánom, ha megharagusznak rám, mert hiszen, ha sokáig tölti be az ember ezt a hivatást, barátokat veszít, fogy a népszerűsége. De ez nem baj, a fontos, hogy az ember teljesítse kötelességét [...]”⁷

Vélhetően már rossz lelkiállapotban érkezett Budapestre. Sztójay Döme berlini magyar követ várta, aki Hitler üzenetét hozta, amelyben Berlin felajánlotta valamennyi, 1918-ban Jugoszlávia javára elveszített magyar terület visszaadását, cserébe a Jugoszlávia elleni magyar katonai együttműködésért. A dilemma tükrözte a magyar politika 1939 óta követett útjának állomásait és az egyre szűkülő mozgásteret: míg 1939 szeptemberében Budapest még megtagadhatta a német átvonulást, egy évvel később bizonyos feltételekkel már kénytelen volt beleegyezni, 1941 áprilisában pedig már nem volt lehetősége kitérni a fegyveres fellépés és a német, zárt alakzatban történő felvonulás elől, hogy a Wehrmacht magyar területről kiindulva támadhassa meg Magyarország déli szomszédját. Horthy lelkesedett az újabb revíziós lehetőségért, és engedélyezte a német–magyar vezérkari tárgyalások megkezdését. Teleki keserűen érzekelte: a kormányzó az ellene intrikáló katonákat és főleg Werth Henrik vezérkari főnököt többre tartja, mint őt. A március 28-i minisztertanácson bejelentette lemondását, amit csak minisztereinek kérlelésére vont vissza. Az április elsején összeülő Legfelső Honvédelmi Tanács (LHT, voltaképpen a vezérkari főnökkel és a kormányzóval kiegészített minisztertanács) végül Teleki indítványát fogadta el a teendőkről. A kormányfő – a közhiedelemmel ellentétben – nem a Délvidék visszaszerzésére irányuló katonai akció ténye, hanem annak módja ellen foglalt állást. A március 28-i

minisztertanácson elfogadottak értelmében a magyar vezetés a következő megszorításokkal tartotta lehetségesnek a katonai támadást:

1. a magyar csapatok csak a horvát önállóság kikiáltása után léphetnek akcióba, amikor Jugoszlávia formailag már megszűnt létezni;
2. magyar csapatok nem tevékenykedhetnek az ezeréves magyar határokon túl;
3. a hadi előkészületek megtételére és a német vezérkarral folytatandó tárgyalásokra jogosult a vezérkar és a honvédelmi miniszter, ám a végső döntés Horthy kezében van;
4. magyar csapatok nem kerülhetnek német alárendeltségbe.

Eközben Teleki utasította a londoni magyar követet, hogy az LHT-ben elfogadott álláspont alapján informálja az angol külügyminisztériumot, és óvatosan puhatolózzon álláspontjuk felől. A miniszterelnök egyre inkább kutyaszorítóban érezte magát. Kétségbeesetten próbálta meg leszorítani a vezérkar által ígért katonai alakulatok számát. Április 2-án reggel írt levelet Apor Gábor szentszéki követnek, ebben vázolta dilemmáit: „Ez a yugo ügy a legkellemetlenebb helyzetbe hozott bennünket. H[itler] üzent evvel a názi Sztójayval [...] A kormányzó rögtön feu et flamme [csupa tűz] volt, és sajnos mire egyet aludt rá, nem kevésbé, de még inkább.” Leírta, hogy Bárdossyval sokat dolgoznak, hogy Horthy Hitlernek írott lelkes válaszából a kényes részeket kioperálják, és „ajtókat hagyjanak”, hiszen a kormányzó is belátta, „becsületünk odalesz”. A helyzet viszont azért nehéz, mert „ha az ország nem paríroz, a németek először Magyarországot rohanják le, előbb és csúnyábban”. Egyúttal megemlítette azt is, hogy komolyan tart annak a népi német bánsági-bácskai-tolnai államnak

a létrejöttétől, amelyről már a bécsi döntés alkalmával kapott bizonyos információkat, és amelynek létrejötte egészen közel került. „De helyzetem rém nehéz – fejezte be –, mert K[ormányzó], hadsereg, fél kormány és parlamenti többség ez esetben ellenem. Próbálok megszűni et sauver la face [megmenteni az arcunkat].”⁸

Rónai Andrást még aznap megkérte, hogy vigye térképre az esetleges német ütközőállam körvonalait, a munka elkészülését azonban már nem láthatta. Rónai csak április 3-ra készült el. Keményfi Róbert közelmúltbeli kutatásaiból lehet tudni, hogy a déli német ütközőállam, a Prinz Eugen Gau létrehozása sohasem vetődött fel komolyan a német birodalmi szervek részéről, egyes jugoszláviai német politikusok esetleg készítették erre plánumokat, de az egész kérdés túlhangsúlyozásával Teleki csak a saját démonait szaporította. Április 2-án megérkezett a külügyminisztériumba Barcza György londoni követ távirata, amelyben nem új brit állásfoglalás alapján, hiszen azt nem volt ideje kérni, hanem a Foreign Office addigi nézeteinek újbóli összefoglalásával közölte: öfelsége kormánya nem nézi el, hogy Magyarország részt vegyen egy Jugoszlávia elleni fegyveres akcióban, ez hadüzenetet jelent. Ezzel csaknem egy időben, április 2-án este Horthy telefonon közölte miniszterelnökével, hogy az LHT előző napi ülésén elfogadott megszorításokat német kérésre részben figyelmen kívül hagyja. Ugyanezen a napon értesülhetett arról is, hogy mit tartalmaz a német–magyar katonai egyezmény, és rádöbbenhetett a hadművelet valós méreteire. Ezek a felismerések döntően, de nem mindent elhatározóan befolyásolták a miniszterelnök lelkiállapotát.

ÉJSZAKA BUDÁN

Teleki akkor már hetek, sőt hónapok óta úgy érezhette, hogy egyre szűkülő folyosón halad, amelyből egyre kevesebb a leágozás. Karácsony táján Teleki grófné tüdőgyulladást kapott, majd az év elején súlyos májelégtelenséggel (mások szerint szívbajjal) szanatóriumi ellátásra szorult. Baját végzetesnek látták az orvosok, mindössze néhány hónapot jósoltak neki, ezt az információt március 29-én tudta meg (Telekiné 1942 júliusában halt meg). Édesanyjának egészségi állapota már régóta aggasztotta, özvegy Teleki Gézáné állapota napról napra romlott. A közeli hozzátartozó halála vagy súlyos betegsége a súlyos stresszkeltő események közé tartozik, a stresszkeltő események pedig aktívan hozzájárulhatnak a depresszió kialakulásához. Teleki gyermekei már nem éltek a szülői házban, így a miniszterelnök a sorsdöntő napokban egyedül maradt. Szociális izolációja csak növelte rossz közérzetét. 1941-es határidőnaplója számos orvosi látogatást rögzített, nem kétséges, hogy ő maga is ápolásra szorult. Élete utolsó heteiben a miniszterelnököt álmatlanság gyötörte. Egyúttal régi depressziós tünetei is felerősödtek, az utolsó napokban mind közszerepléseit, mind magánnyilatkozatait a komorság uralta. Úgy érezte, a magyar revízió ügyében kifejtett két évtizedes munkássága vallott kudarcot.

Teleki utolsó napjának, 1941. április 2-nak a rekonstruálása komoly nehézségekkel jár. Oly sokan tulajdonítják maguknak azt, hogy látták, sőt utoljára látták a politikust, oly sokan álltak elő saját tézisekkel halálának okára és körülményeire vonatkozóan, hogy nehéz, csaknem lehetetlen pontosan rögzíteni tettének okait és körülményeit. Annyi bizonyos, hogy e napon, szerdán délelőtt 11 körül Náray Antal, az LHT titkára járt a miniszterelnöknél, Teleki a tábornok rendelkezésére bocsátotta saját feljegyzéseit az LHT üléséről, és nyomatékosan felhívta a figyelmet Horthy vélekedéseinek rögzítésére. A miniszterelnök délre a Parlamentbe sietett. Képviselőkkel beszélgetett a folyosón, majd visszament a Miniszterelnökségre ebédelni. Délután meglátogatta feleségét a János-szanatóriumban, itt érte az a telefonhívás, amelyből megtudta – talán magától a kormányzótól –, hogy Horthy engedett a német követeléseknek. Valamikor délután fogadta Tildy Zoltánt, a kisgazdapárt vezetőjét, majd átment a külügyminisztériumba, Bárdossy külügyminiszterhez, és elolvashatta Barcza már említett táviratát. Este a Bazilikában részt vett a cserkésztsztek húsvét előtti lelkigyakorlattan, meggyónt, és arra készült, hogy másnap áldozni fog. Gyónás után hosszan beszélgetett Witz Béla plébánossal. Ezt követően felment a Várba, és elképzelhető, hogy csak ekkor ment át a külügyminisztériumba. Majd visszavonult lakosztályába a Sándor-palotában. Megpróbálta elérni titkárnőjét, aki éppen nem volt otthon, majd felhívta a külügyminisztériumot. A hívás nyomán éjfél előtt valamivel Újpétery Elemér jelent meg meg a Miniszterelnökségen, és a Barcza-távirat másolatát adta át a miniszterelnöknek. Feltehetően a fiatal diplomata volt az utolsó, aki a politikust életben látta. A miniszterelnök hajnali kettő és fél három között föbe lőtte magát.

Az ablakokat kinyitó inas reggel fél hét tájban vette észre, hogy az ágyban fekvő miniszterelnökkel valami baj történt. Némi zavarodottság után sietve értesítették az orvosokat és Teleki családját, továbbá a kormány tagjait: ők délelőtt valamennyien megérkeztek a Sándor-palotába. Egy félórára a kormányzót is magára hagyták Teleki Pál holttestével. Horthynak alkalma lehetett elgondolkodni, úgy is mint Teleki két búcsúlevele címzettjének. A két levél egyike a mára legendássá vált sorokat tartalmazta:

Főméltóságú Úr!

Szószegők lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadoztuk becsületét.

A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsínált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet. Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.

Teleki Pál

1941. ápr. 3.¹

A másik levélben Teleki azt közölte Horthyval, hogy ha életben maradna kísérlete után, lemond a kormányfői poszt-ról. A kormányzó még aznap Bárdossy Lászlót nevezte ki miniszterelnöknek.

Munkatársai és családtagjai soha nem vitatták, hogy a miniszterelnök öngyilkos lett. Nem vitatta ezt fia, menyje, veje és más családtagjai, közeli munkatársai, politikus ismerősei és barátai: Hóman Bálint, Horthy, Bethlen István, Rónai András, Incze

Péter, Kozma Miklós, a Zsindely házaspár és mások sem. Azok a kortárs vélemények, amelyek gyilkosságot vizionáltak, többnyire olyan személyektől származnak, akik bár ismerték Telekit, egyáltalán nem tartoztak a szűkebb köréhez, vagy sohasem álltak különösebben közel hozzá. Ettől függetlenül merénylet is feltételezhető volna, ám ennek logikus, érthető, a történeti eseményekkel akár távolról korrelációba állítható, alátámasztható kifejtése mind a mai napig elmaradt. Az orvos szakértők nyilatkozata, amelyet egy rendőrorvos és a Telekit jól ismerő nagy hírű orvosprofesszor, Bakay Lajos írt alá, minden kétséget kizáróan öngyilkosságot állapított meg. A vélhetően publikálásra készült híradást érdemes idézni:

„jobbaldalt a nyakon a jobbkez mutatóujjával érintkezésben egy nagy típusú, browning revolver fekszik. Az ágypárnája telve van véralvadékkal, amely kétoldalt lecsurgott. Jobboldalt, a halánték-tájékon hajas fejbőr szélén találtuk a behatolási nyílást, amelyet megpörkölt és összezsapzódott haj körít. A nyíláson át roncsolt agyvelőrészek ürültek ki. A kimeneti nyílás a bal halántékfalcsonti tájékon látható körülbelül két pengőnyire tátongó, szintén véralvadékkal és agyrészekkel telt. A fej tájékának megfelelőleg [sic] a falon fillérnyi nyílás látható, amelynek a környéke a falon tapadó agyroncsalékokkal borított. A holttest vizsgálata azt mutatta, hogy a halál a kora hajnali órákban következhetett be. Az öngyilkosság ténye minden kétséget kizárólag megállapítást nyert.”²²

Tekintsük át a gyilkosság mellett szóló érveket. Eszerint a németek azért gyilkolták volna meg a miniszterelnököt, mert Teleki

szövetséget akart kötni az angolokkal. Ennek dokumentumai német kézre jutottak, és ezért bosszúból ölette meg Hitler Telekit, esetleg további dokumentumokat kívántak szerezni tőle, és ezalatt „dulakodás közben” meggyilkolták. Az egyik szerző, Stoffán György még azt a magyarországi születésű SS-katonát is megtalálni vélte, aki a tettet elkövette – de nyomozása egy mégoly egyszerű bizonyítást sem áll ki. Zakar András rengeteg szóbeli nyilatkozatot gyűjtött össze Teleki haláláról, ezek jelentős része másod- és harmadkézből származott. Koronatanúik között olyan, magukat Teleki bizalmasának feltüntető egyének vannak, akiknek a neve egyetlenegyszer sem fordul elő a forrásokban. Rájuk alapozva Zakarnak az a hipotézise, hogy Telekit a németek a József téren gyilkolták meg, és onnan vitték fel a Sándorpalotába. A gyilkosság bizonyítékaként szokás említeni 1. olyan „szemtanúk” állításait, akik látták a német katonákat bemenni a Miniszterelnökségre, 2. Teleki leveleit, amelyeknek állítólag több verziójuk is van. (Arra, hogy stílusban milyenek ezek a levelek, Csapodi Csaba, az azóta elhunyt, tiszteletre méltó könyvtörténész 2002-ben egészen gyermeketeg bizonyítást épített fel. E szerint már önmagában az is bizonyíték a hamisításra, hogy Teleki nem hagyott búcsúlevelet a feleségének, és hogy a kézírás túlzottan hasonlít Teleki rendes kézírására.) Bakay Lajos orvosprofesszor szerepeltetésében is sokan ármányt sejtenek, mondván, nem voltak törvényszéki orvostani ismeretei.

Szükségesnek látszik leszögezni, hogy a németeknek nem állt érdekükben meggyilkoltatni a magyar miniszterelnököt: Berlin ilyesmire a legritkábban szánta el magát külföldi állam- és kormányfők esetében. Sem német külügyi, hírszerzési vagy SS-, RSHA- (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) források nem igazolják Teleki meggyilkolásának hipotézisét, sem brit forrásokat nem ismerünk, amelyek utalnának a miniszterelnök „angol szövetséget” szorgalmazó terveire. Mindazok a szemtanúk, akik

jelen voltak 1941. április 3-ra virradó éjszaka a Sándor-palotában, soha nem vitatták, hogy öngyilkosság történt. Senki nem jelentkezett, hogy saját szemével látott volna német katonákat bemenni a Sándor-palotába. Ezt Teleki aznap este szolgálatban lévő gépkocsivezetője kizártnak is tartotta – legalább két rendőr felügyelte a Miniszterelnökség bejáratát. A levelek stílusának vagy külalakjának megkérdőjelezése nonszensz: ha szalonképtelen kifejezéseket említünk („pocsék”, „hullarabló”), jó tudni, hogy Teleki kedvelte, sőt le is írta azokat a bizonyos négybetűs szavakat, amelyek kimondására némelyek képtelennek tartják. Kézírását írásszakértők azonosították, a levelek minden kétséget kizáróan tőle származnak. Kétségtelen ugyan, hogy Bakay Lajos nem volt a törvényszéki orvostan szakértője, de a tudatos hamisításáról vagy a tudatlanságáról terjesztett legendák mélyen igazságtalanok. Bakay családja később is megerősítette az öngyilkosság tényét. Ráadásul a korszakban a törvényszéki orvostan is szigorlati tárgy volt az orvosképzésben, Bakay pedig korának egyik sztársebésze, aki vélhetően elég egzakt módon fel tudta mérni a lőtt seb okozta sérüléseket. A halotti jelentést kiállító másik szakértő, Leviczky Károly rendőrorvos évtizedekkel később is megerősítette szerzőségét, és öngyilkosságnak minősítette Teleki Pál halálát.

Vannak persze jogosan felvethető kérdések is: ilyen az, hogy a pisztolylövést miért nem hallotta meg a Sándor-palota személyzete, miért csak reggel fedezték fel a holttestet. Erre magyarázat lehet a miniszterelnöki lakosztály viszonylag félreeső helye a Sándor-palotában, a vastag falak, és hogy a személyzet az épület más traktusában volt elhelyezve. Akik a merénylet-teóriák mellett állnak ki, általában nem pusztán egy önmagában ellentmondásos tett (a hívő katolikus politikus öngyilkossága) ódiúmat akarják elhárítani Teleki feje fölül, hanem emlékezet-politikai fordulatot akarnak. Ha Telekit meggyilkolták, akkor

Magyarország is a nemzetiszocialista agresszió áldozata, és ha áldozat, akkor tulajdonképpen semmi sem úgy történt. Ez elvárásként naiv, gondolatmenetként hamis. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a történettudománynak ne lehetnének feladatai az 1939 és 1941 közti magyar történelem kutatásában. Teleki halálának kutatásával kapcsolatban is van még feladat: a mai napig nem kerültek elő a hivatalos eljárás iratai, a halottszemle jegyzőkönyve, a boncjegyzőkönyv, a hatósági eljárás más dokumentumai, a helyszíneléskor készített fényképek.

Az öngyilkossággal foglalkozó szakirodalomban banalitás, hogy az öngyilkosok 65-75 százaléka férfi, a kísérletek 50-70 százaléka az úgynevezett major depresszió állapotában zajlik, és bármilyen furcsa, rendszerint tavasszal: a leggyakrabban májusban, a második helyen az április áll. A sikeres öngyilkosságot elkövetők és az öngyilkossággal kísérletezők csoportja elválik: előbbiek idősebbek és férfiak, utóbbiak közt szignifikánsan több a fiatal nő. A férfiak rendszerint az erőszakos módokat választják (kötél, lőfegyver, magasból való leugrás), míg a nők inkább gyógyszereket vesznek be. Az öngyilkosságot megelőzi az úgynevezett preszuicidális szindróma, amelynek során a potenciális elkövető jelezni kívánja tettét környezetének. E lelkiállapotból rendszerint van kiút, ha az érintett személy jelzésére egy fontos kapcsolati partner pozitívan reagál, ha azonban ez elmarad, a preszuicid állapotot dinamikus beszűkülés követi, az emberi kapcsolatok redukciója; önmagában a külső nyomás nem elegendő az öngyilkossághoz, kell az elszigeteltség, kiúttalanság rohamosan növekvő érzése is.

Ronald J. Comer amerikai pszichológus, a Princeton Egyetem tanára könyvében (*A lélek betegségei*. Budapest, 2000) közöl egy táblázatot, amelyben 14 faktor ismétlődése vagy együttes előfordulása előre jelzi az öngyilkosságot: ebből 12 jelen van

Telekinél a halálát megelőzően: a depresszió, az öngyilkosság szóba hozása, a korábbi kísérletek megléte, élet kioltására alkalmas eszköz birtoklása, elszigeteltség, reménytelenség és kognitív merevség, magas életkor, munkahelyi problémák, stresszes események megléte, testi betegség, harag, agresszió. Rihmer Zoltán és Wolfgang Rutz a férfiak depressziójáról és öngyilkosságról szóló munkájukban (*Depresszió és öngyilkosság férfiaknál*) elsődleges rizikófaktorokként jelölik meg a pszichiátriai betegségeket (például depresszió), a megelőző kísérletek meglétét, a családban elkövetett szuicidumot, a szándék/vágy kommunikációját. E kritériumokból három (depresszió, megelőző kísérlet, a szándék kommunikációja) megvan Telekinél, és míg a szűkebb családban nem tudunk öngyilkosságról, minden Teleki szeme előtt ott lebeghetett az 1861-ben öngyilkosságot elkövető László példája. Telekinék legalább egy kísérletéről (az első királypuccs idején ki akarta vetni magát a Budavári Palota ablakán) és több idegösszeomlásáról tudunk (1931-ben például ezt írta Baden-Powellnek: „I had a nervous breakdown”).³

A férfiak típusos depressziójának tünetei közé a tartós lehangoltság, az örömkészség csökkenése, nyugtalanág, depressziós téveszmék, önvád, koncentrációs zavar tartozik: majd mindegyik jelenlétéről tudomásunk van utolsó napjaiból. A másodlagos rizikófaktorok öt kategóriájából (magányosság, anyagi problémák, negatív életesemények, dohányzás, kora gyermekkori veszteség) legalább három (magányosság, negatív életesemények, dohányzás) szintén megvan Telekinél a halálát megelőző napokban. Bakó Tihamér pszichológus egyik munkájában (*Titkok nélkül*. Budapest, 2004) arra a megállapításra jutott, hogy az öngyilkosságot elkövető személyek csoportjában sziginifikánsan magas az önértékelési zavarral, illetve döntésképtelenséggel küzdők aránya, illetve

jelentőséget tulajdonít bizonyos narcisztikus motívumoknak is. A pszichotörténeti elemzésben óvatosságra int az, hogy az eredményes pszichoanalitikus megközelítés követelte gyermekkori életeseményekről Teleki esetében alig vannak információink. John T. Salvendynek a Rudolf trónörökös haláláról írott kitűnő elemzésében (*Rudolf – Egy lázadó Habsburg lélektani tükrében*) azonban kitüntetett helyen állnak az önértékelési zavarok (Telekinél a „dilettáns tudós” és a „nem vagyok politikus” dupla tagadása, az állandó önigazolási kényszer), az érzelmi beszűkülés, fájdalmas, gyógyíthatatlan betegség megléte, a tehetetlenség, a reménytelenség és az elhagyatottság érzése. Ez utóbbiakat kivétel nélkül mind megtaláljuk a miniszterelnök pályáján is. Összegezve: Teleki Pált személyiségének sok vonása predesztinálta arra, hogy krízishelyzetben önmaga ellen fordítsa a benne felgyülemlett agressziót. Komoly önértékelési zavarai voltak már pályája kezdete óta. Mindig viaskodott egymással tudósi és politikusi énje. Ez a feszültség végigkísérte pályáját, és válságos pillanatokban a férfi, aki soha nem tartotta magát politikusnak, kételkedni kezdett saját földrajztudósi képességeiben is. A politika és a tudomány közötti kényszerű választás elől kínált menedéket „a nemzet tanítója”-szerep, amely magában foglalta nemcsak a népnevelő, hanem a nemzetiségpolitikus Telekit is. Szatmári látogatása és a jugoszláv válság arra döbbsentette rá, hogy egyik és másik kategóriában, összességében a tanítószerepben vallott kudarcot: tanításait nem fogadták meg, a revíziót nem lehet tovább folytatni a nemzeti függetlenség sérelme nélkül. Ezzel egy időben következett be az az affektív beszűkülés, amely édesanyja és felesége súlyos betegségével érte. A búcsúlevél ambivalenciája („Főméltóságú úr – nem tartottalak vissza”), a benne megfogalmazódó abszurd önvád („nem tartottalak vissza”) arra mutat, hogy

akár Horthy is lehetett volna az a személy, aki kormányfőjének segítséget jelenthetett volna a szó pszichológiai és politikai értelmében. És Horthy Miklós cserbenhagyta Telekit. Nem először (gondoljunk csak 1921-re és az első lemondás körülményeire), de ez alkalommal utoljára.

A magyar hírközlés egy ideig habozott, eleinte csak „tragikus hirtelenséggel” bekövetkezett halált említett, majd 1941. április 3-án a délutáni órákban adta közre az MTI hivatalosan is a halál okát. A németeket zavarba hozta Teleki halála, az angolszász sajtóban pedig a németek áldozatának látták. Nagy-Britannia néhány nappal később megszakította diplomáciai kapcsolatát Magyarországgal, és O'Malley követ elhagyta Budapestet, ám a hadüzenetre csak később, decemberben került sor. Teleki halála enyhébbé tette a magyar akció elbírálását. Teleki halálával kapcsolatban sokszor említik Churchill híres mondatát arról, hogy Telekinek jár majd egy üres szék a majdani béketárgyalásokon. Sem az alsóházban, sem a rádióban nem hangzott el hasonló kijelentés, bár a brit miniszterelnök – más szavakkal ugyan – méltatta Teleki Pál áldozatvállalását.

A magyar közvéleményt megrázta a miniszterelnök halála. A nekrológok szinte egyként magasztalták a politikus áldozatát, magyarságnak tett szolgálatait, politikusi munkásságát. S nemcsak a kormánypárti lapok, hanem a politizálásával szemben álló orgánumok is a legelismertebb hangon írtak róla. Talán a nyilas *Magyarság* volt a legtartózkodóbb, többször is említette, hogy Teleki „ellenfél” volt, aki „tisztá fegyvereket használt, keményen harcolt, de becsületesen”.⁴ A szembenállás motívumát a szociáldemokrata *Népszava* is kiemelte, de korántsem hangsúlyozta annyira, mint a szélsőjobboldal. A revízióról szólva a baloldali lap megjegyezte, hogy Telekivel nemcsak a végcélokban, hanem a módszerekben is egyetértettek. „Elgondolásai nyíltak és őszinték voltak” – írta a lap,

és a miniszterelnök személyiségéből a felelősséget, a magas kultúrát, az őszinteséget hangsúlyozta.⁵ A Rassay Károly vezette ellenzéki Polgári Szabadság Párt külön gyászulésen emlékezett meg a miniszterelnökről, a pártvezér Telekiben a nagy magyar államférfit, az „elhivatott, bölcs vezetőt” méltatta, akinek nagyságát és a nemzetnek tett szolgálatait „a történelem fogja megmutatni”.⁶ A Teleki által a társadalomból, sőt az országból kiűzésre ítélt zsidóság központi lapjában ékesszólóan emlékeztek meg Telekiről, „nagy államférfinak” nevezték, és a lap „legmélyebb részvétét” tolmácsolta a családnak és a nemzetnek. Majd a nekrológ írója hozzátette: „Nem a mi feladatunk, s éppenséggel nem az a gyász e döbbenetes pillanatában, hogy a politikusról, az elvi ellenfélről bírálatot mondjunk. De kötelességünknek érezzük, hogy róla, mint a nemzet egyik kiváló nagy fiáról a fájdalmas gyász és a mély-séges részvét érzésével emlékezzünk meg.”⁷ Haláláról ekkor és később is jó néhány vers született. Ezek szerzői, pártállásra, világképre való tekintet nélkül az „áldozatot”, a „példát”, az „emberséget”, a „mártíriumot” hallották ki tetteiből.

A temetésre április 7-én került sor. Bár Teleki egy 1929-ben keletkezett rövid levelében azt kérte a cserkészszövetségtől, hogy temetésekor „a gyász minden jelét mellőzzék” és „senki ne kísérje” őt, nagyszabású állami temetés készült.⁸ Bakay Lajos igazolása alapján a miniszterelnök tettének elkövetésekor nem volt beszámítható, ezért az 1917-es katolikus egyházi törvénykönyv 1240. kánonja 1-2. szakaszának egyes gumiparagrafusai értelmében engedélyezték az egyházi temetést, és a szertartásnak a lehető legegyszerűbben kellett lezajlania. A gyászünnepe után az Országház elől induló menet hosszú út végén a Kerepesi temetőig kísérte el a miniszterelnök koporsóját. Az útvonal mentén végig cserkészek álltak sorfalat. A sírt nem az esztergomi érsek szentelte be, hanem

Witz Béla, Teleki gyóntatója, a Bazilika plébánosa. Az eseményt egy ízben légiriadó szakította félbe: előző nap kezdődtek meg a hadműveletek, és jugoszláv gépek repültek a magyar légtérbe.

Teleki javaslatának megfelelően a magyar csapatok valóban csak április 11-én indultak meg Jugoszlávia ellen, amikor Zágrábban már kikiáltották az önálló Horvátországot. Április 13-ra szörványos harcok után a honvédség elfoglalta a Muraközt, a Báranya-háromszöget és a Bácskát. Ám a magyar seregtestek átlépték az ezeréves magyar határt, és nem magyar vezérlet alatt: a gyorsadtest német alárendeltségben mélyen benyomult Szerbiába.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Teleki Pál életének értékelése és egy életrajz körvonalainak kidolgozása a halála utáni pillanatokban elkezdődött. Utóda, Bárdossy László ravatalnál elmondott beszéde szerint a nemzet tanítómesterét siratta benne, akinek élete „színes szivárványként” ívelt a nemzeti élet „Szegedtől a Kárpátok bérceiig feszülő egén”.¹ Beszédét az a kötet jelentette meg, amely tulajdonképpen az első Teleki-életrajz, az egyik tanítványa által összeállított album a magyar revízió és a keresztény nemzeti gondolat harcosát mutatta be az olvasóknak (*Matolay Géza* [összeáll.] – *Mudrinszky Rózsa: Gróf Teleki Pál élete és munkássága a magyar revízió szolgálatában*). A németellenes és az ország függetlenségét megőrizni kívánó „Vissza Telekihez”-jelszó jegyében halálának évfordulója körül részletesen és kedvező hangvételben foglalkoztak személyével. Ez olyan lapokra (*Esti Kurír, Magyar Nemzet*) volt jellemző elsősorban, amelyek miniszterelnöksége idején szemben álltak politikájával. S méltatói között olyan, politikai felfogásától távol eső személyek is voltak, mint Márai Sándor vagy Szabó Dezső. 1944-ben pedig közeli munkatársa, Papp Antal sajtó alá rendezte a miniszterelnök parlamenti beszédeit, két vaskos kötetben.

Teleki 1945–1947 közötti megítélése felemásan alakult. Politikája nem mindenben felelt meg a berendezkedő szovjet hatalom értékrendjének. A közhangulat változása tovább tartott: az 1945 utáni népbírósi eljárások során – amelyekbe több volt munkatársa is belekerült – Teleki „politikájának követése”, az a tény, hogy valaki „Teleki híve” volt, enyhítő, felmentő körülménynek számított. Az elkövetkező tíz év (az ötvenes évek) felfogását azonban nagyrészt meghatározta Andics Erzsébet egyik brosjára, amely szerint: „Magyarországon is lényegében fasiszta rendszer volt 25 éven keresztül”.² Andics olyan hagyományt teremtett a modern magyar történetírásban, amely a hatvanas évek végéig uralta a két világháború közti időszak kutatását. Az Andics sugallta értelmezés (a Horthy-rendszer hatalomra jutásának körülményeiben és módszereiben az első fasiszta típusú berendezkedés volt egész Európában) szintén átítatta a nagyrészt Teleki tevékenységét tárgyaló könyvet, Kis Aladár művét is. (*Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén*. Budapest, 1963, Kossuth). Kis munkájában Teleki mint „a „revizionista mozgalom egyik legfőbb szervezője” tűnt fel, aki „a magyar uralkodó osztályok hatalmát” igyekszik állandósítani a visszacsatolt területeken; imperialista célokért cselekszik, nem tudja megállítani az ország fasizálódását, és célja a Szent István-i Nagy-Magyarország helyreállítása. Nem sokkal később Juhász Gyula már számos forrást felhasználó munkában elemezte Teleki Pál kormányának 1939 és 1941 közötti külpolitikáját (*A Teleki-kormány külpolitikája*. Budapest, 1964, Akadémiai). Teleki személye árnyaltan jelent meg a monográfiájában, bár a téma miatt értelemszerűen csak kevés szó esett Teleki 1939 előtti életéről. A kötetben a miniszterelnök „művelt, de erősen jobboldali beállítottságú, reakciós világnézetű arisztokrata”-ként jelent meg, aki

mint politikus „az ellenforradalomból nőtt ki, abból a rendszerből, amely belpolitikailag az ellenforradalomra, a dolgozó tömegek elnyomására, külpolitikailag a szovjetellenességre és a területi revízióra épült”.³ Ha leszámítjuk a kissé sématiszt, ámde a korszakban kötelező pártos megközelítést, Juhász Teleki életútját kisebb pontatlanságokkal végül is kiegyensúlyozottan mutatta be. Juhász, bár a marxista kánontól nem szakadt el, olyan külön utat jelzett a Horthy-korszak kutatásában, amely az Andics Erzsébet-i, Nemes Dezső-i megközelítéssel szakítva plurális, a Horthy-korszak egészének vagy egyes időszakainak fasiszta minősítését részben érvénytelenítette, és egyúttal megelőlegezte a korszak historiográfiájáról a hatvanas évek közepétől folyó szakmai vitát is. Ugyanebben az időszakban Teleki kapott bizonyos helyet a Kádár-rendszer antifasiszta panteonjában, ha nem is túl előkelőt. E státusznak volt köszönhető, hogy a *Népszabadság* a hatvanas évek végén cikksorozatban foglalkozhatott a miniszterelnök halálának körülményeivel. A hetvenes évektől megjelenő emlékiratok egyre árnyaltabb képet közvetítettek Telekiről.

Az első, kizárólag Teleki személyének szentelt munkát Tilkowszky Loránt írta. 1969-ben elsősorban a miniszterelnök öngyilkosságára fókuszáló ismeretterjesztő könyvet jelentetett meg (*Teleki Pál. Legenda és valóság*. Budapest, 1969, Kossuth). A lábjegyzetekkel ellátott angol nyelvű változatot hét évvel később az Akadémiai Kiadó publikálta (*Pál Teleki. A Biographical Sketch*. Budapest, 1976, Akadémiai). Majd a szerző átdolgozta, kiegészítette és a Helikon Kiadó a magyar történeti rejtélyekre fókuszáló sorozatában (*Teleki Pál titokzatos halála*. Budapest, 1989, Helikon) művét újra megjelentette. Tilkowszky munkájában utal ugyan arra, hogy a felhasznált visszaemlékezések, egykorú vélemények „a miénktől idegen osztályálláspontról nyilatkoznak meg”, de

az életutat sokoldalúan, árnyaltan dolgozta fel, és talán a kor-
szakban kimondható (és leírható) maximumot fogalmazta meg
könyvében. Tilkovszky Loránt könyvének 1989-es, átdol-
gozott kiadásában hangsúlyosan foglalkozott a nyolcvanas
években mind gyakrabban felbukkanó gyilkossági elméletek
cáfolatával. A *História* című, népszerű történelmi folyóirat-
ban már a nyolcvanas évek elején teret kaptak olyan nézetek
is, amelyek szerint a miniszterelnök gyilkosság áldozata lett.
A feltételezések nagyban támaszkodtak Zakar Andrásnak,
Mindszenty bíboros titkárának (végzettségére nézve mérnök-
nek) külön kötetben is közölt kutatásaira (*Teleki Pál halála*).
A kötet először magánkiadásban jelent meg Bécsben, 1983-
ban, majd a Kairosz Kiadó 2009-ben megjelentette Budapes-
ten is). Zakar érdeme, hogy jó néhány, a hetvenes évek végén
még életben lévő szemtanút, ismerőst kutatott fel, akik addig
nem szólaltak meg a nyilvánosság előtt. Megállapításait azon-
ban önkényesen válogatott vallomásokból vezette le. Nehe-
zen hihető történetet kerített Teleki utolsó napjai köré, s bár
művét szerényen „műhelymunkának” nevezte, a történettu-
domány alkalmazásának alapvető szabályait sem vette figye-
lembe, és alátámaszthatatlan következtetésekre jutott. Ezzel
azonban iskolát teremtett, s munkáját ma is számos jóindu-
latú műkedvelő használja fel saját elméleteihez. Könyvének
hosszan tartó hatása lett, és a 2009-es kiadás szerkesztője,
Nyári Gábor maga is engedményeket tett a gyilkossági elmé-
leteknek 2015-ben megjelent könyvében (*A Sándor-palotától
a ravatalig. Teleki Pál második miniszterelnöksége*).⁴ Ezek-
nek a gyilkossági teóriáknak sokszor egymásnak is ellent-
mondó tárháza a Magyarok Világszövetségének kiadásában
megjelent 129 oldalas füzet, amely egy 2008-as konferenciá-
juk tapasztalatait foglalja össze (*A Fordulat. Gróf Teleki Pál
halála konferencia*. Budapest, 2008).

A rendszerváltás után, 1991-ben, halálának 50. évforduló-
jára Teleki-emlékévet szerveztek tisztelői. Az emlékév véd-
nökségét Göncz Árpád köztársasági elnök, Szabad György,
az Országgyűlés elnöke és Varga Béla, az 1945–47-es nem-
zetgyűlés elnöke vállalta, az emlékévbizottság elnöke pedig
Antall József miniszterelnök lett. Az emlékév alkalmából
két vitaülésen méltatták a tudós-politikus munkásságát, és
az elhangzott előadások kötetben is megjelentek. A Teleki Pál
életét feldolgozó kutatásokat Czettler Antal folytatta: 1996-
ban németül, majd 1997-ben magyarul megjelent könyvében
(*Teleki Pál és a magyar külpolitika*) a Teleki-kormány külpo-
litikáját állította érdeklődésének középpontjába. A kilencve-
nes években további emlékiratok jelentek meg, amelyekben
a volt miniszterelnök hangsúlyosan szerepel.

E sorok szerzője 2000-ben egy Teleki Pál pályáját nép-
szerű formában bemutató életrajzot adott közre, s ugyanekkor
a Teleki politikai írásait és beszédeit tartalmazó vaskos kötet
az Osiris Kiadó milleniumi sorozatában jelent meg (*Teleki
Pál: Válogatott politikai írások és beszédek*. Budapest, 2000).
A Teleki Pállal foglalkozó irodalom jelentős állomása volt
egykori adjunktusának, segítőjének, bizalmasának életrajza,
amely fél évszázadot várt megjelenésre (Fodor Ferenc: *Teleki
Pál*. Budapest, 2001, Mike és Társa Antikvárium). A csaknem
ötszáz oldalas mű mintegy fele Teleki életét ismerteti, a máso-
dik részt Teleki munkásságának, eszmevilágának összefogla-
lása adta. Fodor könyve bizonyos értelemben megrendítő mű:
egy megalázott ember nagyszerű gesztusa egy olyan ember
előtt, akit idolja elég sokszor megcsalt, majd félreállított.

Az emlékév óta eltelt időszakot a negyvenes évek első
felére jellemző broszúra- és hírlapirodalom másodvirágzása jel-
lemzte. Április 3. (Teleki halálának évfordulója) környékén
rendszeresen feltűnnek országos napilapokban, folyóiratok-

ban olyan cikkek, amelyek néhány sztereotip tény felelevenítésével emlékeznek rá. Másfelől viszont Teleki és különösen a neki állított vagy állítandó emlékművek kérdése rendszeres közéleti vitákat generált: 1994-ben felavatott emléktáblája a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetemen vagy a Sándor-palota elé tervezett szobrának ötlete egyaránt. 2004 elején, amikor a várbeli szobor felállítása kézzelfogható közelségbe került, jelentős publicisztikai és politikai vita támadt a médiában. A Fővárosi Önkormányzat végül nem járult hozzá a szoborállításhoz, és Balatonboglár önkormányzata, illetve a helyi plébánia fogadta be a szobrot, Rieger Tibor alkotását, amelyet 2004. április 3-án avattak fel. A vita érdemi részét és dokumentumait a szoborállítás kezdeményezői kötetben foglalták össze (*Bakos István – Csicsery Rónay István (szerk.): „Szobor vagyok, de fáj minden tagom!” – Fehér könyv a Teleki szoborról.* Budapest, 2004). Nem sokkal később a Bethlen Gábor Alapítvány létrehozta a Teleki Pál Érdemérmét, amely szándéka szerint a politikus szellemi örökségét ápolóknak jár. 2005-ben e sorok szerzője jelentette meg több mint ötszáz oldalon Teleki Pál életrajzát (*Teleki Pál.* Budapest, 2005, Osiris), amely lábjegyzetekkel és a lehető legszélesebb tudományos apparátus felhasználásával vázolta a politikus-tudós életútját. A kötetnek széles körű és jobbra pozitív szakmai visszhangja támadt, megkapta a 2005-ös év legjobb társadalomtudományi könyvének járó Palládium-díjat, míg 2007-ben megjelent angol kiadása az MTA és a Talentum Alapítvány díját.

A mostani munka jegyzeteinek, utalásainak döntő többsége a 2005-ös Teleki-könyvből származik, illetve a nyolc-éves kutatás során felhalmozott iratanyagot használja. Benne több mint két tucat levéltár leleteivel, köztük a nagy magyarországi és külföldi (angol, német, francia) közgyűjtemé-

nyek mellett olyan, kevesek által ismert levéltárakkal, mint a nemzetközi cserkészmozgalom archívuma a London melletti Gilwell Parkban, a berlini Humboldt Egyetem magyar tanszékének irattára, illetve a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteménye. Az angol és a magyar kiadásra hivatkozó több mint 150 mű több száz jegyzete jelzi, hogy a könyv elég jól beépült a hazai és a nemzetközi tudományosságba. A 2005 óta eltelt időszakban számos olyan cikk és könyv jelent meg, amely alapjaiban ugyan nem változtatta meg Telekiről alkotott képünket, de fontos adalékokkal egészítette ki.

A pályakép természeténél fogva ezek a kiegészítések döntően a második miniszterelnökségre vonatkoznak, de azért találunk a húszas-harmincas éveket is feldolgozó műveket közöttük. Anssi Halmesvirta a Történelmi Szemlében, finn források bőséges felhasználásával írta meg Teleki 1924-es északi útjának történetét (*Teleki Pál finnországi tanulmányútja 1924-ben.* Történelmi Szemle, 2010. 2. sz. 189–208.), Garai Imre neveléstörténész pedig az Eötvös Collegium kurátori posztjának történetéhez és a politikus Ménesi úti működéséhez szolgáltatott fontos szempontokat (*Teleki Pál, a Bárány Eötvös József Collegium curatora.* In: Németh András és Pukánszky Béla (szerk.): *Gyermekek, tanárok, iskolák – egykoron és ma. Tanulmányok a 90 éves Mészáros István tiszteletére.* Budapest, 2017, Eötvös Kiadó. 9–21.). A könyvem első kiadásában még csak kéziratban felhasznált Eötvös collegiumi emlékkönyv időközben megjelent nyomtatásban is, itt olvashatók Mendöl Tibornak a Teleki földrajzi munkásságát értékelő sorai (*Ifj. Arató György – Pál Zoltán (szerk.): Kösziklára épített ház. Tanulmányok a 120 éves Eötvös Collegium tiszteletére.* Budapest, 2016). A magyar földrajztudomány története elég hiányos, Hajdú Zoltán mellett Győri Róbert az,

aki ennek a területnek a levéltári kutatásokkal adatolt feltárásért sokat tett és tesz. Steven Jobbitt kanadai történésszel közösen kiadott könyve (*Fodor Ferenc önéletírásai*. Budapest, 2016) jól megmutatja a Teleki és adjunktusa közti, korántsem egyértelmű viszonyt. Teleki tanári pályájához kedves adalék Frank Tibor forrásközlése, amely a professzornak a hallgatók hibás feleleteiből írt versikéit és az ehhez készült illusztrációkat mutatta be (*Teleki Pál tréfás rajzai és versezetei a világföldrajzhoz*. In: Majoros István [főszerk.]: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest, 2012). Telekinek a közgazdasági karon és az egyetemes földrajztörténetben kifejtett működéséhez tanulságos szempontok találhatók a Jeney László szerkesztette évfordulós kiadványban (*Teleki Pál, a geográfus*. Budapest, 2016), elsősorban Zsidi Vilmos, Hajdú Zoltán és Papp-Váry Árpád tanulmányaiban.

Teleki politikai ténykedéséhez és főleg a *numerus clausus* törvényben játszott szerepéhez elengedhetetlen monográfia Kovács M. Máriaé (*Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest, 2012). A két világháború közötti magyar–német viszony nemzetiségpolitikai oldalait és a tudós-politikus ebben játszott szerepét Eiler Ferenc mutatta be (*A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban [1930–1931]*. Regio, 2017. 1. sz. 41–71.). Szarka Lászlónak és munkatársainak, Fedinec Csillának és Sallai Gergelynek a szerkesztésében jelent meg az a hosszú évek óta készülő, monumentális iratgyűjtemény, amely az első bécsi döntés háttérébe és ezen belül Teleki szerepébe enged betekintést több mint hétszáz oldalon (*Az első bécsi döntés okmánytára*. Budapest, 2016). Az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások feldolgozásai öröndetesen gyarapodtak az elmúlt években. Ezek közül specifikusan e kötet főhőiséhez kötődik Szavári Attila

csaknem könyvterjedelmű tanulmánya az erdélyi értekezletekről (*Teleki Pál Erdély-politikájáról: értekezletek Erdélyben*. Magyar Kisebbség, 2011. 3–4. sz. 191–282.). Keményfi Róbert kétrészes, magisztrális tanulmánya pedig a délvidéki német ütközőállam eszméjének 1941-es történetébe nyújt betekintést (*Teleki Pál utolsó államföldrajzi víziója – A déli német ütközőállam magyar képzete I–II*. Kommentár, 2014. 3. sz. 44–70., ill. 2014. 4. sz. 21–42.): erre támaszkodva írtam a könyvben is megfogalmazottakat arról, hogy ilyen terv komolyan nem merült fel Németországban.

Ezeket a műveket jó szívvel ajánlom a téma iránt érdeklődők figyelmébe.

JEGYZETEK

A fogadás

- 1 Képviselőnk fogadása. *Kővárvidék*, 1905. július 23. 3. Hasonlóan az eddigi kötetekhez, csak az idézeteket látom el jegyzetekkel, a felhasznált irodalomról tájékoztató a kötet végén található.
- 2 Idézi Bóné Dalma – Rébay Magdolna: *Az Esterházy és a Festetics család néhány tagjának neveltetése a dualizmus korában*. In: Buda András – Kiss Endre (szerk.): *Interdiszciplináris pedagógia és az oktatási rendszer újraformálása*. Debrecen, 2016, Debreceni Egyetem Neveléstudományok Intézete. 21.
- 3 Romsics Ignác (s. a. r., bev.): *Bethlen István emlékirata*. Budapest, 1988, Zrínyi. 135.

Otthon

- 1 Mikszáth Kálmán: A tizenharmadik nap. In: Rejtő István (szerk.): *Mikszáth Kálmán összes művei* 78. köt. Budapest, 1984, Akadémiai. 93–94.
- 2 Uo.
- 3 Pásztor Mihály: Görögök a Harmincad utcában. *Magyar Hírlap*, 1927. október 29. 4.
- 4 Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSZKK), Fol. Hung. 1811, Teleki Sándor levele Schönherr Gyulának, Budapest, 1899. április 4.
- 5 Nem azonos a „koltói” Teleki Sándorral, Petőfi barátjával, volt honvéd ezredessel.
- 6 OSZKK, Fol. Hung. 1811, Teleki Géza levele Schönherr Gyulának, Pribékfalva, d. n.
- 7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), P 544, a Procopius család iratai, Procopius Béla athéni követi működésére vonatkozó iratok, 2. d., 10. t., Teleki Pál levele Procopius Bélának, Budapest, 1928. március 9.
- 8 Szegedy-Masák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... I.* köt. Budapest, 1996, Európa-História. 249.

A világban

- OSZKK, Fol. Hung. 1811., Teleki Géza levele Schönherr Gyulának, Budapest, 1899. március 19.
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban MTAKK), Ms 10864/2, Hory András: A Belmagyar utcától a Dísz térig. 136. f.
- Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény (a továbbiakban MTM TtGy), Lóczy-hagyaték, 806/3, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, Budapest, 1903. március 24.
- Gróf Teleki Pál: *Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez. Allamtudori értekezés.* Budapest, 1904, Kilián Frigyes utóda m. kir. Könyvkereskedése. 3.
- Teleki: Az elsődleges... 58–59.
- Teleki Pál gróf: Társadalomtudomány biológiai alapon. *Huszdik Század*, 1904. I. köt. 4. sz. 321.
- Teleki Pál gróf: Leszármazástan az iskolában. *Huszdik Század*, 1904. I. köt. (1904. május) 5. sz. 410–411.
- Idézi: Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. II. köt. Budapest, 1934, Magyar Szemle Társaság. 49. (Az Akadémiai Kiadó reprintje, 1992.)
- Veszprémy Sándor: *Ünnep-órák.* Satu-Mare, 1926, Pallas nyomda. 70–71.
- Magyar Földrajzi Múzeum Archívuma (Érd, a továbbiakban MFM), Cholnoky-hagyaték, 1. doboz, 1906-os levelek, Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Pribékfalva, 1906. augusztus 18.

Koreszmék

- MFM, Cholnoky-hagyaték, 4. doboz, Levelek 1911. I–VI., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1911. január 11.
- MTM TtGy, Lóczy-hagyaték, 806/15, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, London, 1911. március 13.
- MFM, Cholnoky-hagyaték, 4. doboz, Levelek 1911. I–VI., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1911. április 19.
- Magyar Bányászati és Földtani Szolgálat, Gyűjteményi Osztály, Tudománytörténeti Gyűjtemény (a továbbiakban MBFSZ TtGy), id. Lóczy-hagyaték, a Cholnoky–Horusitzky-vita dossziéja, Cholnoky Jenő levele Lóczy Lajosnak, Kolozsvár, 1916. január 16.
- Gróf Teleki Pál: „Kétféle geografia”. *Magyar Figyelő*, 1913. I. köt. 119–126. idézet: 123.
- MFM, Cholnoky-hagyaték, Cholnoky–Teleki külön dosszié, Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1912. december 20.
- Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (a továbbiakban MPKL), a Magyar Tartományfőnökség Levéltára, Personalia, Czirbusz Géza hagyatéka, Kivonat a budapesti tudományegyetem 1912. évi

- december 20-i III. rendes üléséről. 7. n. p.
- MFM, Cholnoky-hagyaték, 4. doboz, Levelek 1912. I–VI., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1912. április 10. és uo.: Levelek 1912. VII–XII., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1912. december 28.
- Uo. Levelek 1913. I–VI., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1913. február 11. És uo.: Levelek 1912. I–VI., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Budapest, 1912. március 25.
- MTM TtGy, Lóczy-hagyaték, 806/17, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, Salt Lake City, 1912. szeptember 24.
- Uo. 806/18, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, El Tovar szálló, a Grand Canyon mellett (Ari-zona), 1912. október 3.
- Újabbán lásd Teleki Pál: Bevezető a „Turán” című folyóirathoz. In: Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek* (a továbbiakban Teleki: Válogatott...) (szerk., az előszót és a jegyzeteket írta: Ablonczy Balázs). Budapest, 2000, Osiris. 11.
- MFM, Cholnoky-hagyaték, 4. doboz, Levelek 1911. VII–XII., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, 1911. október 21.
- MTM TtGy, Lóczy-hagyaték, 806/13, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, Pribékfalva, 1908. szeptember 19.

Háborúban

- OSZKK, Fol. Hung. 1678., Thalóczy Lajos: Tagesrelazion während einer Dienstreise. 117. f.
- MFM, Cholnoky-hagyaték, Cholnoky–Teleki külön dosszié, Teleki Pál tábori lapja Cholnoky Jenőnek, h. n., 1914. november 28. Uo. 4. doboz, Tudományos és hatósági levelezés, Teleki Pál tábori lapja Cholnoky Jenőnek, h. n., 1914. október 22.
- MFM, Cholnoky-hagyaték, Teleki–Cholnoky külön dosszié, Teleki Pál tábori lapja Cholnoky Jenőnek, h. n., (Südwestfront), 1915. június 24.
- Uo., Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, h. n., d. n., [1915. v. 1916.], június 16.
- OSZKK, Levelestár, Teleki Pál képeslapja Teleki Pálnénak, Stan-jel, d. n.
- Kővárvidék*, 1915. szeptember 19. 2.
- MFM, Cholnoky-hagyaték, Teleki–Cholnoky külön dosszié, Teleki Pál tábori lapja Cholnoky Jenőnek, h. n. (Südwestfront), 1915. szeptember 1.
- MBFSZ TtGy, id. Lóczy-hagyaték, Cholnoky–Horusitzky-vita dosszié, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, Budapest, 1916. május 8.
- MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adattár, MDK–C–I–76/40, Hekler Antal: Személyes emlékek. Hekler Antal levele ismeretlennek, Konstantinápoly, 1918. május 12.

- 10 Teleki: Válogatott... 21., 25–26.
- 11 Szász hírlapi cikkekben is hangot adott nézeteinek, de legbővebben lásd Szász Zoltán: Turánizmus. *Nyugat*, 1916. 16. sz. 267–275.
- 12 Teleki Pál: A Turán földrajzi fogalom. *Turán*, 1918. 1–2. sz. 46., 49–51.
- 13 Uo. 80.
- 14 *Keszthelyi Hírlap*, 1916. október 22., 1–2.
- 15 OSZKK, A Magyar Társadalomtudományi Egyesület iratai, Apáthy István levelezése, Quart. Hung. 2454/II., Teleki Pál levele Apáthy Istvánnak, Budapest, 1914. január 16.

Az ellenforradalmár

- 1 The National Archives – Foreign Office (a továbbiakban TNA FO) 371, vol. 3514, 346. f. Brit külügyminisztériumi tisztviselők kommentárjai Teleki nem mellékelte memorandumához. London, 1919. február 8–10.
- 2 Honmentés vagy ellenforradalom? *Népszava*, 1918. december 6. 1.
- 3 MNL OL P 4, Andrassy Gyula hagyatéka, 1. doboz, 330. t., Andrassy Gyuláné naplója, 1919. március 19., 299. f.
- 4 Amire Magyarországnak nincs szüksége. *Népszava*, 1927. május 22. És *Documents diplomatiques français sur l'histoire du bassin des Carpathes 1918–1931*. (szerk.: Ádám Magda–Litván György–Ormos Mária, a továbbiakban DDFHBC) Vol. 1., Budapest, 1993, Akadémiai. 352. sz., Hallier tábornok jelentése
- 16 Hopp Ferenc Múzeum Adattára, Felvinczi Takáts-hagyaték, A 2662, Teleki Pál tábori lapja Felvinczi Takáts Zoltánnak, h. n. [149. sz. tábori posta, Südwestfront], 1916. január 10.
- 17 Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, 1996, Kossuth. 146–147.
- 18 Mendöl Tibor: Teleki Pál, a földrajztudós. In: ifj. Arató György–Pál Zoltán (szerk.): *Kösziklára épített ház. Tanulmányok a 120 éves Eötvös Collegium tiszteletére*. Budapest, 2016, Mika Sándor Egyesület. 82–83.
- Georges Clemenceau-nak, Bécs, 1919. április 18.
- 5 Ministère des Affaires Etrangères – Archives Diplomatiques (Párizs, a továbbiakban MAE AD), Europe 1918–1940, Hongrie, vol. 28. 145–146. f. Henri Allizé távirata, Bécs, 1919. május 19.
- 6 MAE AD, Europe 1918–1940, vol. 29., 85–86. f., de Fontenay követ jelentése Stephen Pichon külügyminiszternek, Belgrád, 1919. július 20.
- 7 Teleki Pál: Nemzeti egységet! *Szegedi Új Nemzedék*, 1919. július 2. 1.
- 8 Idézi: Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest, 1977, Akadémiai. 11. sz. függelék: A Keresztény Nemzeti Párt Programja. Budapest, 1919. augusztus–szeptember. 327.

- 9 TNA FO 1011, vol. 118., Loraine Papers, A. W. A. Leeper levele Sir Percy Loraine-nek, Párizs, 1919. november 5.
- 10 DDFHBC vol. II., 94. sz. Saint-Aulaire gróf jelentése Pichon külügyminiszternek, Bukarest, 1919. október 28.
- 11 Gróf Teleki Pál programbeszéde, melyet Szeged első választókerületének Keresz-

tény Nemzeti Egyesülés Pártja alakuló és képviselőjelölő nagygyűlésén mondott el, Szegeden, a Tisza-szálló nagytermében 1919. év december havának 14. napján. Szeged, é. n. [1920], Tevé-nyomda. 2.

- 12 Uo.
- 13 Uo. 4.
- 14 Uo. 3–4.

A békedelegátus

- 1 Nemeskéri Kiss Sándor: *Röptében – Egy magyar diplomata emlékeiből*. Budapest, 1940, Vajna és Bokor. 158.
- 2 Benda Jenő: *A béke kálváriáján. Egy újságíró naplója a párizsi békekonferenciáról*. h. n., 2013, Méry Ratio–Pro Minoritate. 58.
- 3 MBFSZ TtGy, Lóczy-hagyaték, Levelezés, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, h. n. [Párizs], d. n., [1920.] március 24.
- 4 MTM TtGy, Lóczy-hagyaték, 222/806/21, Teleki Pál levele Lóczy Lajosnak, h. n., d. n. [1920.] április 26.
- 5 [Külügyminiszteri bemutatkozó beszéd] In: Teleki: Válogatott... 56–57.
- 6 *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. I. köt. (szerk.: Romsics Ignác). Budapest, 2000, Osiris. 139.

Először az ország élén

- 1 *A határban a Halál kaszál – Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből* (szerk.: Szabó Ágnes és Pámlényi Ervin). Budapest, 1963, Kossuth. 113.
- 2 *Nemzetgyűlési Napló 1920–1922* (a továbbiakban NN), IV. köt., 1920. július 22., 8–9.
- 3 Uo.
- 4 Uo. 9–10.
- 5 Uo.
- 6 Uo. 11–12.
- 7 Uo. 12., ill. 14.
- 8 Uo. 14.
- 9 Uo. 15.
- 10 Uo. 121–122.
- 11 Uo. 473–475.
- 12 MNL OL K 27, Minisztertanács-i jegyzőkönyvek, 1920. október 1., közig., 38. n. p.
- 13 MNL OL K 58, a külügyminiszter kabinetjének iratai, 38. cs., 1921–266/res, Teleki Pál összefoglalója Bánffy Miklós részére párizsi és londoni utazásáról, Budapest, 1921. június 12., 2. f.
- 14 DDFHBC Vol. II. 244. sz. Maurice Fouchet jelentése Millerand

- külgyminiszternek, Budapest, 1920. május 17.
 15 DDFHBC vol. II., Párizs, 1920. február 3., Alexandre Millerand a budapesti Szövetséges Katonai Missziónak, 163.

Moszul és Kolozsvár

- 1 MNL OL K 37, Teleki Pál iratai, 1. cs., A-dosszié, 58. f., Isaiah Bowman levele Teleki Pálnak, New York, 1925. szeptember 17.
- 2 Papp Antal (szerk.): Teleki Pál országgyűlési beszédei. Budapest é. n. [1944]. (a továbbiakban TPOB) I. 274.
- 3 Idézi: B. Bernát István: TESZK a revíziós propaganda egységéért (a TESZK iratanyaga, 1920–1928). OSZKK, 625. fond (a Teleki László Alapítvány iratai), Ms 591/1987/I., 32. f.
- 4 Gróf Teleki Pál: *Magyar politikai gondolatok* (Nemzeti Könyvtár 42–43. szám.) Budapest, 1941, 11–12.
- 5 MAE AD, Europe 1918–1940, Hongrie, vol. 147, de Vienne jelentése Barthou külgyminiszternek, Budapest, 1934. május 14.
- 6 Teleki: Válogatott... 236., 298.
- 7 Teleki Pál: Európa az újonnan alakuló világban. In: uő.: *Európáról...* i. m. 145.
- 8 Teleki Pál: Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: uő.: *Európáról...* i. m. 84. Teleki Válogatott... 236.
- 9 Gr. Teleki Pál: Magyarország és az európai politika. *Fiatal Magyarország*, 1934. május. 83.

Új elit felé

- 1 TPOB I. 334.
- 2 MNL OL K 636, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai, Egyetemek, főiskolák, 1928–4–16399, 268–269. f., a bölcsész-kari tanács 1920. szeptember 15-i ülésének jegyzőkönyve. Másolat BCEI, 5. b. 28. doboz.
- 3 Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (a továbbiakban: BCEI) 5. b., 1. doboz, 1830–1920. ikt. sz., Bernát István dékáni megnyitója, 1920. október 31.
- 4 Uo. 5. a. – Kari tanácsulási jegyzőkönyvek, 1. köt. 32. ülés, 1920. szeptember 2., 4. n. p., 157. f.
- 5 MNL OL P 2026, Teleki-Dégenfeld-hagyaték, 1. cs., 3. t., Teleki Pál levele Teleki Andornak, Budapest, 1931. december 10.
- 6 BCEI, 6. b., 45. doboz, 958/1923. ikt. sz. Teleki Pál levele a Karnak, 1923. április 6.

- 16 MNL OL K 27, Mt jkv. 131. doboz, 1921. április 14., pol., 3. n. p.
- 17 Gróf Teleki Pál megjegyzései dr. Lengyel Ernő Ismeretlen ismerőseink c. cikkére. *Pesti Napló*, 1924. február 24. 3.
- 18 És levele Klebelsberg Kunónak ugyanezen a napon.
- 7 Uo. 5. a., 3. köt. 1923. június 5., 2. n. p.
- 8 MFM, Cholnoky-hagyaték, Cholnoky–Teleki-levelezés külön dosszié, Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, d. n., h. n. [valószínűleg 1923 vége].
- 9 Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár (a továbbiakban EK Kt). G 603, R 3486/963, Teleki Pál levele a közgazdasági kar dékánjának, Budapest, 1923. december 30.
- 10 MFM, Cholnoky-hagyaték, Cholnoky–Teleki külön dosszié, Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek, Pribékfalva, d. n. [1924.], augusztus 30.
- 11 Keresztury Dezső: Jelkép. In: Keresztury Dezső: *Féktelen idő*. Budapest–Ungvár, 1994, Intermix. 207.
- 12 Teleki Pál curator levele Karafiáth Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszternek, h. n., d. n. [1932. június 13. után]. In: Kósa László (szerk.): *Szabadon szolgál a szellem*. Budapest, 1995, Gift, 27. sz. dokumentum.
- 13 Például MNL OL Mikrofilm-tár, X 10379, 49282. doboz,

Belpolitikai viharok

- 1 Vér György: Teleki Pál nem akar nyilatkozni a fajvédelemről. *Dél-magyarország*, 1925. október 18., 3–4.
- 2 Újra meghallgatja a frankbizottság Bethlen Istvánt s megidézik Teleki Pál grófot és Gömbös Gyulát is. *8 Órai Újság*, 1926. február 14.
- 3 Idézi Gáspár Ferenc – Sarusi Kiss Béla: Teleki Pál közjegyzői letétbe helyezett írásai a frankhamisításról. *Századok*, 1999. 4. sz. 744., 78. lábj.
- 4 Gáspár–Sarusi Kiss: i. m. 756.
- 5 Uo. 747.
- 6 Uo. 748.

- a Magyar Cserkészszövetség közgyűlésének jegyzőkönyve, 1928. november 4., 41. f.
- 14 A magyar cserkészlet jövője és az Almásy–Frobenius-vita Teleki Pál gróf megvilágításában. *Vasvármegye*, 1934. szeptember 11.
- 15 Teleki: Válogatott... 222–223.
- 16 Humboldt Universitát – Seminar für Hungarologie, Iratár (Berlin), Farkas Gyula iratai, 2. doboz, Teleki Pál és Farkas Gyula levelezése, Teleki Pál levele Farkas Gyulának, Budapest, 1931. február 5.
- 17 MPKK, Papp-hagyaték, Iratok 7., Teleki Pál levele Papp Antalnak, 1931. augusztus 27.
- 18 Gróf Teleki Pál: Előszó. In: *Az Erdélyi Férfiak Egyesületének Évkönyve 1928–1933*. Budapest, 1933, az EFE kiadása. 3–5.
- 19 Dr. gróf Teleki Pál előadása a „Magyar társadalmi politikáról”. *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1926. évről*. Budapest, 1927. 131.
- 20 OSZKK, Fond 15/1541, Teleki Pál levele Hóman Bálintnak, Budapest, é. n., [valószínűleg 1935.] november 5.

- 7 Idézi Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris. 128.
- 8 Zsidóverés a budapesti egyetemen. *Egyenlőség*, 1927. október 20. 3-4.
- 9 Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V.4880, Cs. Szabó László naplója, 1928. február 10. A szöveget kiadta Balogh Tamás: „A mi korunk már egy átmeneti kultúrtípus” (Cs. Szabó László naplója, 1928). *Forrás*, 2005. 1. sz. 4. 3-9. Idézet a 4. oldalon.
- 10 Teleki: Válogatott... 194.
- 11 Uo. 203-204.

Hétköznapi férfiú

- 1 Fodor Ferenc: Teleki Pál – Egy „bujdosó könyv”. Budapest, 2001, Mike és Társa Antikvárium. 93.
- 2 MTAKK, Ms 10907/II, Tüdős Klára: Rongyok. II. köt. 205. f.
- 3 Szalay Imre: Északi és keleti rokonaink a gödöllői világtáborban. *Budapesti Hírlap*, 1933. augusztus 13. 13.
- 4 Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Kézirattár, Kádár László hagyatéka, Kádár László levele Kovács Péterhez, 1973. május 16. (Köszönöm Keményfi Róbertnek, hogy a levelet rendelkezésemre bocsátotta.)
- 5 MPKL, Papp-hagyaték, Iratok 7. Teleki Pál névjegykártyája Papp Antalnak, h. n., d. n.
- 6 OSZKK, Fond 15/1541, Teleki Pál levele Hóman Bálintnak, d. n., Budapest, november 5.
- 7 MNL OL P 2026, Teleki-Dégenfeld-hagyaték, 1. cs. 3. t., Teleki

- 12 Uo. 189.
- 13 OSZKK, Levelestár, Teleki Géza levele Szilágyi Sándornak, Trenčsenteplce, 1896. július 6.
- 14 Graf Paul Teleki über Probleme des Donauraums. *Völkischer Beobachter*, 1933. december 3.
- 15 Teleki Pál gróf Berlinben nyilatkozik az új Németországban szerzett benyomásairól. *Magyar-ság*, 1933. december 16.
- 16 Teleki: Válogatott... 338-339.
- 17 Gróf Teleki Pál megnyitó beszéde. *Liga Értesítő*, 1937. november-december. 80.

- Pál levele Teleki Andornak, Budapest, 1931. december 18.
- 8 BCEL, 5. b. 24. doboz, ikt. sz.: 699-1931/32, Haász Aladár VKM-osztálytanácsos Teleki Pálnak, Budapest, 1931. november 10.
- 9 MNL OL P 545, Procopius Béla iratai, 2. doboz, 10. t., „Gróf Teleki Pál athéni előadásaival foglalkozó iratok, levelek”-dosszié, Teleki Pál levele Procopius Bélának, Budapest, 1928. március 9.
- 10 Gróf Teleki Pál elárult dolgozószobájában. *Pesti Hírlap*, 1941. december 25. 9.
- 11 S. Szabó Ferenc-interjú. Készítette Babus Endre 1987-88-ban. Oral History Archívum (a továbbiakban: OHA), 110. sz. 76-77.
- 12 MTAKK, Ms 10907/II, Tüdős Klára: Rongyok. II. k., 206. f.

Osztályfőnöki óra, skanzen, munkatábor

- 1 Gróf Teleki Pál: Magyarok legyünk! *Függetlenség*, 1938. március 20.
- 2 Gróf Teleki Pál fogadtatása a kultuszminisztériumban. *Néptanítók Lapja*, 1938. június 1. 425.
- 3 TPOB II. 24., 19-20.
- 4 MTAKK, Ms 10730/132, Teleki Pál sokszorosított körlevele Egyed Istvánnak, Budapest, 1938. július 28.
- 5 *Néptanítók Lapja*. 1938. október 1., 802.
- 6 Szegedy-Maszák: i. m. 218.
- 7 Huszár Tibor: Beszélgetések. Budapest, é. n. 127.
- 8 Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1935-1940, XXI. köt. 84. (1938. december 14.)
- 9 Teleki: Magyar politikai... i. m. 37-38.
- 10 MNL OL, Mikrofilmtár X 7497, Andorka Rudolf naplója, 1939. január 2-i, január 6-i, január 23-i, január 27-i, február 15-i, február 25-i bejegyzések.
- 11 DEENKK, Kádár László hagyatéka, Kádár László levele Glatz Ferencnek, a História főszerkesztőjének, Debrecen, 1982. május 14. (Az idézet nem jelent meg Kádár levelének nyomtatott verziójában: História, 1983. 4. sz. 29.)

Végzet és akarat

- 1 Teleki: Válogatott... 353.
- 2 Egyesült a Keresztény Községi Párt és a NEP fővárosi szervezete. *Pesti Napló*, 1939. március 1. 11.
- 3 Teleki: Válogatott... 352-359.
- 4 KN 1935-1940, XXI. köt. 1939. február 22-i ülés 524.
- 5 Uo. 528-531.
- 6 MTAKK Ms 4287/104, Kornis Gyula: *Napló*, 1944. március 31. 17. f.
- 7 KN 1935-1940, XXI. köt. 536-538.
- 8 MAE AD, Europe 1918-1940, Hongrie, vol. 95., 24. f., Pierre Guerlet budapesti francia követ Georges Bonnet külügyminiszternek, Budapest, 1939. február 20.

A szégyen évada

- 1 Országgyűlési Nyomtatványok 1935-1940. *Felsőházi Irományok*. IX. köt. Budapest, 1939, Athenaeum, 408. sz. 299-300. Egy töredék: MNL OL K 468, Bethlen István iratai, 18. cs., C/6-dosszié, „Teleki Pál fogalmazása az 1939. IV. tc. indoklásához”.
- 2 Uo. 301.
- 3 Indoklás, 303.
- 4 TNA FO 371, vol. 23112., 153-162. f. Teleki Pál levele John E.

- Keysernek, Budapest, 1939. február 13.
- 5 KN 1935–1940, XXII. köt. 116., 119. 1939. március 2.
 - 6 Uo. 282., 1939. március 10.
 - 7 Uo. 310., 1939. március 13.
 - 8 Budapest Főváros Levéltára, XXV. 1. a., Büntetőperes iratok, budapesti népbirodság, Nb 7937/1950, Tasnádi Nagy András perének iratai, 146. f. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. július 11.
 - 9 MNL OL K 37, Teleki Pál felhivatalos levelezése, 3. cs., N-dosszié, passim. Néhány levélrészletet közölt: Ablonczy Balázs: Átok és könyörgés.
- Levelek Teleki Pál miniszterelnökhöz a második zsidótörvény időszakában (tipológia-kísérlet). In: Hatós-Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Budapest, 2013, Harmattan. 11–22.
- 10 Teleki: Válogatott... 378–381.
 - 11 Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, Kovács Alajos hagyaték, VB. 0935, 1–3. f., Kovács Alajos levele Teleki Pálnak, 1939. április 24., április 26.

A politika nyűgei

- 1 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, V–19430/3 Szálasi-per, IX–X. rész, Hóman Bálint naplója. 63. f.
- 2 Glatz Ferenc – Gergely Jenő – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok, 1919–1944*. Budapest, 1991, Kossuth. 448–449.
- 3 Gróf Teleki Pál: *Beszédek 1939*. Budapest, é. n., Stádium, 111. Ill. Gróf Teleki miniszterelnök: „Nem keresünk idegen példát, idegen támogatást, meggyünk a magunk útján.” *Pesti Hírlap*, 1939. május 21.
- 4 A miniszterelnök erőiesen vis-szaütasítja Béthlen István gróf cikkének állításait. *Új Magyarország*, 1939. június 13. 2.
- 5 TPOB II. 135., 139.
- 6 TPOB II. 179–180.
- 7 Rendeletek Tára 1939, I. köt. 286. sz. 1016., 36600/1939 FM sz.
- 8 Ádám Magda – Juhász Gyula – Kerekes Lajos (szerk.): *Magyarország és a második világháború*. Budapest, 1959, Kossuth. 99. sz. 244.
- 9 Uo. 100. sz. 245.
- 10 Ciano gróf naplója. Budapest, 1999, Armádia. 103.

Erdély! Erdély!

- 1 TNA FO 371, vol. 23114, 41. f., kommentár O'Malley budapesti követ 1939. szeptember 14-i táviratához.
- 2 Uo. 56. f., O'Malley távirata, Budapest, 1939. szeptember 18. Kommentár Selbytől: 55. f.

- 3 Sir Owen O'Malley: *The Phantom Caravan*. London, 1954, John Murray. 204–205.
- 4 John Flournoy Montgomery: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Budapest, 1993, Zrínyi. 108–109.
- 5 TNA FO 371, vol. 24427, 39–42. f. kommentárok Teleki Pál memorandumához.
- 6 Ciano naplója, i. m. 193–195.
- 7 Idézi: Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, 1970, Akadémiai. 154–155.
- 8 Juhász Gyula (sajtó alá rendezte): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában, 1939–1940*. IV. köt. (a továbbiakban DIMK). Budapest, 1962, Akadémiai. 587. sz. 772.
- 9 TPOB II. 266–267. A kormány és a Magyar Élet Pártja küldöttségének élén Teleki miniszterelnök megkoszorúzta Gömbös Gyula és Apponyi Albert sírme-lékét. *Függetlenség*, 1940. június 20.
- 10 MNL OL K 27, 210. doboz, 1940. június 27., 81. n. p.
- 11 MNL OL K 27, 212. doboz, 1940. augusztus 22., biz., 1. n. p.
- 12 Uo., 202. doboz, 1939. augusztus 17., 54. n. p.
- 13 Ünneplés fogadtatás a Keleti-pályaudvaron. *Esti Újság*, 1940. augusztus 31. 4. *Magyar Nemzet*, 1940. augusztus 31. 5–6.
- 14 Szinai Miklós – Szűcs László (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest, 1924, Kossuth. 49. sz. 234.
- 15 TNA FO 371, vol. 26628, 15–21. f. O'Malley követ éves jelentése Eden külügyminiszternek, Budapest, 1941. április 4.
- 16 Teleki miniszterelnök érdekes beszámolóbeszéde a MÉP értekezletén. *Népszava*, 1940. október 2. 3.
- 17 MNL OL K 28, Me, Kisebbségi és Nemzetiségi Osztály, 267. cs., az erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, Kolozsvár, 1940. október 18–19., 132., 153. f.

Utolsó lépcsők

- 1 MNL OL K 29, a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályának iratai, 1. cs., a. dosszié, összeállítás az osztály ügyköréről, h. n., d. n. [1938].
- 2 MNL OL K 37, Teleki-iratok, 3. cs., j. dosszié, jelentőlapok Szilsárhány, Zalasabar, Kiskovácsvágás, Lőrinci, Szomód, Pereszleny és Kakucs közseégekről.
- 3 Teleki: Beszédek 1939, 74. Lásd még: Beszél a miniszterelnök. *Új Magyarország*, 1939. május 12. 2–3.
- 4 Gróf Teleki Pál a MÉP országos értekezletén. *Magyar Nemzet*, 1940. december 17. 4.
- 5 Teleki Pál gróf miniszterelnök a társadalom feladatairól. *Függetlenség*, 1940. december 25.
- 6 MNL OL K 28, 267. cs., Erdélyi jkv., 148. f.
- 7 Merjünk bátran magyarok lenni – mondotta Teleki miniszterelnök Szatmárnémetiben. *Magyar Nemzet*, 1941. március 28. 5.

8 MNL OL Mikrofilmtár, X 5050,
Macartney Papers, 14085. doboz,

Teleki Pál levele Apor Gábornak,
Budapest, 1941. április 2.

Éjszaka Budán

- 1 Szinai Miklós – Szűcs László
(szerk.): *Horthy Miklós titkos
iratai*, Budapest, 1972, Kossuth,
55. a–b. sz.
- 2 MNL OL K 26, a Miniszter-
elnökség iratai, 1382. cs. III. t.,
2700. sz. Leviczky Károly és
Bakay Lajos jelentése, Budapest,
1941. március (sic!) 3.
- 3 National Scout Archives (Gil-
well Park) TC/50, Teleki Pál
levele Baden-Powellnek, Buda-
pest, 1931. szeptember 21.
- 4 Teleki Pál halála. *Magyarság*,
1941. április 4. 1.
- 5 Teleki Pál. *Népszava*, 1941. ápri-
lis 4. 1–2.
- 6 *Esti Kurír*, 1941. április 3. 1.,
illetve április 4. 2.
- 7 *Magyar Zsidók Lapja*, 1941.
április 3. 5.
- 8 MPKL, Papp-hagyaték, d. n.
[véltetően 1929].

Források és irodalom

- 1 Lásd: Bárdossy László: Ki volt
Teleki Pál? In: Matolay Géza
(összeáll.) – Mudrinszky Rózsa:
*Gróf Teleki Pál élete és munká-
sága a magyar revízió szolgálá-
tában*. Budapest, é. n., Halász
Irodalmi és Könyvkiadóvállalat.
7–8.
- 2 Andics Erzsébet: *Fasizmus és
reakció Magyarországon*. Buda-
pest, 1945, Szikra, 3.
- 3 Juhász Gyula: *A Teleki-kormány
külpolitikája*. Budapest, 1964,
Akadémiai. 18–20.
- 4 A tisztánlátás végett fontos hoz-
zátenni, hogy mondott mű szer-
zőjével volt pengeváltásom
a mandiner.hu oldalain a poli-
tikus halálának értelmezéséről
és körülményeiről, illetve job-
bára helytelenítő recenziót írtam
könyvéről a *Kommentár* című
folyóiratba (Breviárium kételke-
dőknek. 2016. 3. sz. 109–115.).

NÉVMUTATÓ

A

Ady Endre 52
Alföldi Alajos 230, 270
Allizé, Henri 84
Almásy György 52
Almásy László 122
Andorka Rudolf 203
Andrássy Gyula, ifj. 36, 37, 39, 80,
82, 123
Antal István 272
Antall József 295
Antall József, id. 237
Apati Mihály 14
Apáthy István 68, 69
Apor Gábor 277
Apponyi Albert 95–98, 103, 104,
106, 269
Asztalos Miklós 160

B

Babarczy Jenő 111, 112
Babits Mihály 135
Baden-Powell, Robert 151, 154, 286
Bajcsy-Zsilinszky Endre 206, 269
Bakay Lajos 32, 282–284, 289
Bakó Tihamér 286
Balkányi Kálmán 61
Ballagi Aladár 142
Baló Zoltán 237
Bánffy Dániel 270

Bánffy Miklós 58, 61, 126, 192
Baranyai Lipót 248
Bárczy István 164
Bárdossy László 273, 275, 277, 280,
281, 291
Barta István 150, 252
Bartha Károly 205, 235
Bartos József 28
Basch Ferenc 264
Bassola Zoltán 188
Bédi-Schwimmer Róza 80
Benárd Ágoston 32, 103
Bencs Zoltán 95, 230
Benda Kálmán 150, 159
Beneš, Edvard 126
Berchtold, Leopold von 87
Bereményi Géza 202
Bernát István 143
Bertók János 150
Berzeviczy Albert 76, 163
Berzsenyi Dániel 25
Bethlen András 55, 229
Bethlen Ilona 186
Bethlen István 55, 61, 65, 79, 80,
82, 90, 95, 99, 103, 104, 120, 121,
123, 124, 126, 130, 135, 160, 166–
173, 177, 182, 184, 230, 238, 240,
249, 258, 261, 281
Bethlen Margit 55
Biedl Samu 89
Bíró Lajos 76

Bissingen-Nippenburg Johanna 54
 Bissingen-Nippenburg Rudolf 54
 Bleyer Jakab 127
 Bokányi Dezső 76
 Boldizsár Iván 159
 Bolgár Elek 84
 Boromisza Tibor 55
 Botez, Ioan 12
 Bowman, Isaiah 130
 Briand, Aristide 121
 Buchinger Manó 220
 Buday Dezső 69
 Buday György 159

C, Cs

Cholnoky Jenő 29, 32, 42, 45-47,
 49-51, 62, 95, 144, 146, 175
 Chorin Ferenc 76
 Chotek Zsófia 56
 Churchill, Winston 258, 288
 Ciano, Galeazzo 225, 234, 246,
 247, 253
 Clemenceau, Georges 83, 96-98
 Clerk, George 90, 91
 Comer, Ronald J. 285
 Czirbusz Géza 47-49
 Cs. Szabó László 161, 173, 189,
 191, 243
 Csáky Imre 99, 116
 Csáky István 94, 205, 225, 226, 234-
 236, 240, 243, 244, 257, 258, 275
 Csapodi Csaba 283
 Csekonics Iván 86
 Csia Sándor 230

D

Darányi Jolán 188
 Darányi Kálmán 194, 240
 Deák Ferenc 19, 21, 111, 272
 Degré Alajos 159
 Dobrovits Sándor 264
 Döbrentei Gábor 15

Drasche-Lázár Alfréd 103

E

Eckhardt Sándor 149
 Eckhardt Tibor 209, 220, 245
 Eckhart Ferenc 149
 Economo János 55
 Eden, Anthony 258
 Elek Péter 179, 191
 Engels, Friedrich 32
 Eötvös Loránd 149
 Erődi-Harrach Béla, ifj. 12
 Esterházy György 7, 8, 10
 Esterházy Mór 22, 69, 70, 185,
 202, 240

Esztergár Lajos 267

F

Farkas Ferenc 156
 Farkas Gyula 155-156
 Fehér Szarvas (Borvendég Deszkáss
 Sándor) 192
 Fejérváry Géza 37, 38, 40
 Felvinczi Takáts Zoltán 22
 Fenyő Andor 84
 Ferenc Ferdinánd 56
 Fodor Ferenc 95, 143-145, 151, 159,
 178, 182, 190, 200, 245, 295, 298
 Fontenay, Joseph de 87
 Fouchet, Maurice 102
 Friedrich István 32, 58, 89-91, 94

G, Gy

Gáldi László 150
 Galton, Francis 67
 Garami Ernő 83
 Garbai Sándor 83
 George, Lloyd 97
 Georges-Picot, François 127
 Gerevich Tibor 149
 Germanus Gyula 63-65
 Gerő László 167-171

Giesswein Sándor 9
 Gigurtu, Ion 253
 Glaser Lajos 189, 191
 Goldziher Ignác 61
 Gombaszögi Frida 232
 Goode, William 235
 Gömbös Gyula 65, 82, 165, 225,
 230, 250
 Göring, Hermann 252
 Gratz Gusztáv 33, 127, 206, 220
 Gunda Béla 159
 Gyertyánfy András 12
 Györfly István 195, 201

H

Habsburg Ottó 158
 Habsburg Rudolf 287
 Hadrovics László 150
 Hajts Lajos 171
 Hála József 12
 Haller István 113, 142
 Haller Matild 15
 Hallier, André 80
 Halmos Károly 98, 99
 Hankiss János 245
 Hantos Gyula 191
 Hatvany (Deutsch) Lajos 25
 Hegedüs Lóránt 33, 119, 120, 124
 Héjjas Iván 112, 198
 Hekler Antal 62
 Herczeg Ferenc 61
 Hilscher (Mády) Zoltán 159
 Hitler, Adolf 175, 209, 211, 213,
 225, 226, 233-235, 248-250, 253,
 256, 274, 276, 277, 282
 Hodža, Milan 9
 Hoffmann Géza 68, 69
 Hóman Bálint 163, 205, 226, 273,
 281
 Horea, Vasile 16
 Horthy Miklós 10, 86, 102, 104, 108,
 109, 112, 117, 119, 120, 122, 123,

156, 172, 182, 187, 197, 204, 226,
 257, 258, 276-278, 280, 281, 288

Horváth János 149
 Hory András 254, 255
 Hubay Kálmán 210, 250
 Hunek Mária 12
 Hunyadi Mátyás 13
 Hunyady Sándor 206

I

Ignotus (Veigelsberg Hugó) 80
 Imrédy Béla 159, 181, 194, 197, 199,
 203-206, 211, 226, 227, 230, 239,
 240, 247, 262, 268
 Incze Antal 160
 Incze Péter 160, 180-181, 282

J

Jankovich Arisztid 165
 János Áron 231
 Jaross Andor 206, 239
 Jászi Oszkár 33, 69, 74, 79, 216
 Jomard, Edme François 44
 Joó Tibor 245
 József Ágost főherceg 89

K

Kádár László 179, 191
 Kánya Kálmán 199
 Károly, IV. 73, 120-121, 142
 Károlyi Gyula 88, 156, 221
 Károlyi Imre 167
 Károlyi Mihály 9, 55, 58, 73-75,
 79-81
 Kemény János 14
 Keményfi Róbert 278, 299
 Keresztes-Fischer Ferenc 204, 205,
 228, 240, 258
 Keresztes-Fischer Lajos 258
 Keresztury Dezső 150
 Keyser, John E. 219
 Khuen-Héderváry Károly 153

Klebensberg Kunó 70, 145, 152
 Klekot Ágnes 11
 Koch Ferenc 191
 Kodály Zoltán 149
 Kogutowicz Károly 46
 Koltai András 12
 Korányi Frigyes 119
 Kornis Gyula 80, 210
 Kósa László 11
 Kosáry Domokos 12, 150, 245, 268
 Kosztolányi Dezső 135
 Kovács Alajos 95, 222, 264
 Kovács Gáspár 165
 Kovács Imre 159, 191, 202
 Kovács István 229
 Kovács M. Mária 298
 Kovrig Béla 240, 268, 270
 Kozma Miklós 197, 242, 282
 Kristóffy József 38
 Kubassek János 12
 Kulcsár-Szabó Ernő 11
 Kultár István 195
 Kun Béla 83
 Kunder Antal 206, 239, 240
 Kunfi Zsigmond 78

L

Laczkó Géza 149
 Lajos Iván 269
 Laky Dezső 69, 230, 270
 Landau Adolf 111
 Láng Benédék 11
 Lázár Ferenc 162, 169
 Leviczky Károly 284
 Lipót, I. 14
 Lobit, Paul de 83
 Lóczy Lajos 28–29, 31, 32, 44–48,
 51, 62, 76, 79, 99, 100
 Loucheur, Louis 98

M

Madzsar József 69
 Magyary Zoltán 201
 Magyary-Kossa István 232

Makkai János 221, 224
 Mankovich György 165
 Manoilescu, Mihail 253, 257
 Márai Sándor 192, 291
 Márffy-Mantuano Judit
 (Lady Listowel) 234
 Marsovszky György 165
 Matolcsy Mátyás 232
 May, Karl 22, 192
 Méhelly Lajos 61
 Mendöl Tibor 72, 297
 Mester Miklós 160, 231
 Mészáros Gyula 167, 171
 Mikes János 122
 Miklós Andor 232
 Mikszáth Kálmán 17
 Millerand, Alexandre 102, 106
 Milotay István 231, 247
 Mocsonyi Georgine 54, 55
 Mocsonyi Livia 55
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics
 242, 251, 258, 259
 Montgomery, John Fournoy 244
 Morgan, Thomas Hunt 32
 Móricz Zsigmond 52
 Muráti (Muráthy) Irén
 (Teleki Gézané) 18, 20, 21, 181,
 182, 191, 279
 Muráti Konstantin (Muráthy
 Szilárd) 18, 20
 Muratisz Panajot 19
 Mussolini, Benito 209, 225, 234,
 246, 274
 Müller, Max 52

N

Nádossy Imre 162, 165, 168, 170, 171
 Nagy László 38
 Nagyatádi Szabó István 91, 106, 117
 Náray Antal 280
 Nékám Lajos 68
 Németh László 192
 Nopcsa Ferenc 61, 82

O

O'Malley, Owen 243
 Oláh György 231
 Orłowski, Leon 244
 Ortutay Gyula 159
 Ostenburg-Moravek Gyula 112
 Otlík György 135
 Otlík László 245

P

P. Ábrahám Dezső 88
 Pacelli, Eugenio Maria Giuseppe
 Giovanni (XII. Pius) 196
 Padányi-Gulyás Béla 161, 191
 Paikert Alajos 171
 Paléologue, Maurice 98–99
 Pallavicini Edina (Zichy-Pallavicini
 Edina) 22, 188
 Pallavicini György 22, 55, 82, 117
 Papp Antal 131, 160, 291
 Papp István 12
 Papp-Váry Árpád 298
 Pásint Ödön 160
 Pataky Tibor 240
 Paulis, Albert 128
 Péchy Péter 7
 Pekár Gyula 61
 Pelényi János 250
 Pétaín, Henri Philippe 245
 Pétervári László 12
 Pető Ernő 187
 Peyer Károly 209, 220
 Pichon, Stephen 83, 98
 Pikler Gyula 32, 33, 79
 Ploetz, Alfred 67
 Pop, Valeriu 255
 Princip, Gavrilo 56
 Prohászka Ottokár 106
 Prónay Pál 55, 112
 Pröhle Gergely 11
 Puskás Katalin 12

R

Rába Dezső 165, 171
 Rajniss Ferenc 202
 Rákóczi Ferenc, II. 42
 Rákóczi György, II. 13
 Rassay Károly 204, 210, 220, 289
 Ratzel, Friedrich 29, 32
 Reményi-Schneller Lajos 205, 206,
 258, 270
 Reményik Sándor 192
 Rentka István 109
 Ribbentrop, Joachim von 226,
 234–236, 242, 251, 253, 259
 Rihmer Zoltán 286
 Robien, Louis de 98
 Roddolo, Marcello 128
 Romsics Ignác 11
 Rónai András 191, 203, 245, 264,
 278, 281
 Rubido-Zichy Iván 129
 Rubinek Gyula 103
 Rutz, Wolfgang 286

S

Sacelláry Mária 20
 Salazar, António de Oliveira 177,
 244
 Salvendy, John T. 287
 Sarusi Kiss Béla 12
 Schöpflin Aladár 150
 Schöpflin György 11
 Schöpflin Gyula 150
 Schultze, Arthur 167
 Sebess Dénes 160
 Semsey Andor 98, 99
 Seres Attila 12
 Sibelka-Perleberg Arthur 189
 Sigray Antal 80, 122, 209
 Sík Sándor 156, 159
 Simonyi-Semadam Sándor 100,
 103, 106
 Smuts, Jan Christian 83

Somló Bódog 32
 Somssich László 202
 Spencer, Herbert 33
 Stoffán György 283
 Stolte István 150
 Sulyok Dezső 221
 Sykes, Mark 127

Sz

Szabó Dezső 47, 149, 291
 Szabó Ervin 33, 63
 Szabó István 264
 Szabó Zoltán 159
 Szálasi Ferenc 206, 210, 216, 265,
 269
 Szász Béla 160
 Szász Zoltán 64
 Szazonov, Szergej Dmitrijevics 127
 Széchenyi Béla 28; 52, 61
 Széchenyi István 269
 Szegedy Gina 187
 Szegedy-Maszák Aladár 191
 Szekfű Gyula 149
 Szende László 12
 Szent-Iványi Domokos 191, 268
 Szepes Lászlóné Incze Margit 12
 Színnyei József 15
 Szirmay Erika 12
 Szerényi József 70
 Sztójay Döme 213, 251, 258, 276,
 277

Szüllő Géza 58
 Szvatkó Pál 232

T

Tamás Lajos 245
 Tarnai Márta 11
 Tasnádi Nagy András 206, 221, 239
 Teleki Andor 184
 Teleki Edina 38
 Teleki Eduárd 15, 16
 Teleki Ferenc, id. 15

Teleki Géza, id. 16–18, 20, 22–24,
 36, 38, 56, 161, 175
 Teleki Géza, ifj. 56, 188
 Teleki Gyula 55
 Teleki János, I. 13, 15
 Teleki János, II. 14
 Teleki Jenő 55
 Teleki Karolina 15
 Teleki László 286

Teleki Mária 56, 188
 Teleki Mihály 14, 15, 56
 Teleki Mihály (földművelésügyi
 miniszter) 205, 270
 Teleki Mihály, I. 13
 Teleki Mihály, II. 13–16, 56
 Teleki Mihály, III. 14
 Teleki Sámuel 28, 159
 Teleki Sándor 22, 33, 40
 Teleki Tibor 184
 Thallóczy Lajos 58
 Thököly Imre 14
 Tildy Zoltán 280
 Tiso, Jozef 198, 199, 213
 Tisza István 35, 37, 40, 61, 69, 70,
 73, 87
 Tisza Kálmán 17
 Törley József 58
 Trautmann, Eugen 168, 171
 Troubridge, Ernest 86
 Tuka Béla 32

U

Ugron Gábor 79, 80
 Újpétery (Ulakity) Elemér 191, 280
 Újszászy Kálmán 159
 Ullmann Adolf 98
 Ungváry Sándor 269

V

Vágó Pál 250
 Vaida-Voevod, Alexandru 9, 41, 42
 Valera, Éamon de 244

Vámbery Ármín 52
 Varga Béla 295
 Varga József 239
 Vasas Géza 216
 Vasbányai Ferenc, ifj. 12
 Vass József 122
 Vázsonyi János 210, 220
 Veszprémy Sándor 36, 40
 Vienne, Louis de 135
 Vikár Béla 61
 Volosin, Avgusztin 213
 Vörnlé János 212

W

Wekerle Sándor, ifj. 222
 Wekerle Sándor, id. 39
 Wenckheim Frigyes 22
 Werth Henrik 205, 235, 258, 276
 Wilson, Thomas Woodrow 81

Windischgraetz Lajos 80, 165,
 167–169, 171
 Wirsén, Carl Einar Thure af 128
 Witz Béla 230, 280, 290
 Wolff Károly 93
 Wollstein, Andreas 11
 Wollstein, Dieter 11
 Wollstein, Ilona 11

Z, Zs

Zakar András 283, 294
 Zempléni Árpád 52
 Zichy István 29
 Zichy János 142
 Zichy Jenő 52
 Zichy Nándor 188
 Zsidi Vilmos 12, 298
 Zsindely Ferenc 240, 282
 Zsitvay Tibor 204

A két világháború közötti időszak miniszterelnökei közül talán Teleki Pál alakja él a legelevenebben a társadalmi emlékezetben. Tudós, főcserkész, miniszter, kétszer kormányfő, a revízió főideológusa, aki rendre feltűnik az 1938 és 1940 közötti terület-visszacsatolások fotóin. Rejtélyesnek tűnő halála sokak képzeletét megmozgatja, a magyar zsidók jogfosztásában játszott szerepe pedig súlyos kérdéseket vet fel.

Ez az alaposan dokumentált, gondosan felépített, részletes és izgalmas életrajz arra vállalkozik, hogy ennek az ellentmondásos életpályának az ívét megrajzolja, és bemutassa állomásait. Az erdélyi magyar arisztokrata és a dúsgazdag görög kalmárlány egyetlen gyermekeként eltöltött gyerekkortól kezdve a földrajzi kutatásokon, a fajegészségügyön, a turanizmuson át az egyetemi tanári katedráig, az első, majd második miniszterelnökségig. A könyv igyekszik választ adni a politikus halálát övező rejtélyekre is.

Teleki életének hatvankét évében benne sűrűsödik a huszadik század első felének csaknem valamennyi magyar politikai-társadalmi problémája, amelyekkel ez az érzékeny, sőt túlérzékeny személyiség így vagy úgy szembesült pályája során. Részes volt a századelő értelmiségi vitáinak és politikai csatározásainak, az első világháborúnak, az összeomlásnak és a forradalmaknak, Trianonnak, a Horthy-korszaknak, a második világháborúba való belépésnek. Ablonczy Balázs könyve nemcsak egy politikus portréja, hanem a két háború közötti Magyarország hiteles rajza is egyúttal.

ABLONCZY BALÁZS (1974-) történész, az ELTE BTK oktatója és az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. Doktori címét 2004-ben szerezte. Tanított és kutatott Londonban, Párizsban, Berlinben és az egyesült államokbeli Bloomingtonban. 2011 és 2015 között a Párizsi Magyar Intézet igazgatója volt. Jelenleg az MTA Lendület-pályázatán támogatott Trianon 100 kutatócsoport vezetője, Budapesten él.

